УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОПИС

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОПИС

4-те ВИДАННЯ,
ВИПРАВЛЕНЕ Й ДОПОВНЕНЕ

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1993

ББК 81.2Ук-2
У45

У нову редакцію «Українського правопису» внесено ряд змін, зумовлених безперервним розвитком, удосконаленням мови. Зокрема розширено розділ про вживання великої літери, уточнено правила написання складних слів, розширено сферу використання закінчення **-у(-ю)** в родовому відмінку іменників II відміни, чіткіше сформульовані правила використання кличного відмінка, поширено правило передачі іншомовного **і** через **и** після «дев'ятки» на низку власних назв, введені правила правопису прикметників, похідних від складних географічних назв. Загалом із наявного орфографічного кодексу усувається все, що застаріло, нечітко сформульоване, суперечливе.

Для фахівців та всіх, хто цікавиться питаннями правопису сучасної української літературної мови.

Схвалений Академією наук України,
Міністерством освіти України, Міністерством культури України

УКРАЇНСЬКИЙ АЛФАВІТ

Аа,	**Бб,**	**Вв,**	**Гг,**	**Ґґ,**	**Дд,**		**Ее,**	**Єє,**
Жж,	**Зз,**	**Ии,**	**Іі,**	**Її,**	**Йй,**		**Кк,**	**Лл,**
Мм,	**Нн,**	**Оо,**	**Пп,**	**Рр,**	**Сс,**		**Тт,**	**Уу,**
Фф,	**Хх,**	**Цц,**	**Чч,**	**Шш,**	**Щщ,**	**Ьь,**	**Юю,**	**Яя**

Примітка. Апостроф (') в алфавіт не входить і на розміщення слів у словнику не впливає; напр.: *бур'я́н, бу́ряний* стоятимуть поруч. Сполучення літер **дж** і **дз** (для позначення зімкнено-щілинних звуків [дж], [дз]) не входять в алфавіт; отже, такі слова, як *джерело́, дзвін*, стоятимуть у словнику під літерою **д**.

Редакція літератури,
мови та мистецтвознавства

Редактор *О. А. Дітель*

У $\frac{4602020100-358}{221-93}$ інф. лист

ISBN 5-12-003832-8

ПЕРЕДМОВА

Правопис кожної мови складається з трьох підсистем: графіки (літер, якими позначають найтиповіші звуки та звукосполуки), орфографії (способів поєднання звуків і звукосполук, що забезпечує однотипність написання слів) і пунктуації (розділових знаків, з допомогою яких позначають інтонаційне членування тексту).

Кожен із цих розділів має свою історію. Українська графіка (як і білоруська, болгарська, македонська, російська, сербська) бере свій початок від старослов'янського письма. У нинішньому українському алфавіті є тільки дві літери, що їх не було в кирило-мефодіївській абетці — це **ґ**, яка відома з кінця XVI ст. і набула поширення в XVII ст., та **ї**, що спершу вживалася замість колишньої літери **ь** та на місці **е** в новозакритому складі, а згодом перебрала на себе функції позначення сполуки **й+і**. Слід ще згадати про специфікацію в українському правописі літер **е**, **є**, відсутню в інших кириличних правописах. Решта літер — це ті, що їх, на думку проф. І. Огієнка, знали вже в давньокиївський період, принаймні з VII ст. н. е. Правда, в старослов'янському алфавіті були й такі літери, які не відповідали жодним українським звукам, а тому вживалися непослідовно, а потім і зовсім зникли (**ж**, **ѧ**, **w**, **ъ**, **s** та ін.).

Отже, якщо брати до уваги графіку, то український правопис бере свій початок від кінця минулого тисячоліття. Щоправда, остаточне його становлення припадає аж на початок XX ст. Треба згадати й про те, що від 1708 року змінилося накреслення літер: традиційну кирилицю замінено так званою «гражданкою» – спрощеним кириличним письмом.

З розвитком нової української літературної мови — від часу видання «Енеїди» І. Котляревського — виникла потреба в зміні традиційного письма. Письменники, що писали живою українською мовою, мусили шукати засобів передавати справжнє звучання слова, а не йти за їх давнім традиційним написанням. Пошук цей був великою мірою стихійним, а тому від 1798 до 1905 року нараховується близько 50 різних (більш і менш поширених — іноді й суто індивідуальних) правописних систем [1]. Найпомітніші серед них правописні системи О. Павловського, «Русалки Дністрової», П. Куліша, згодом

[1] Див.: *Огієнко І.* Нариси з історії української мови: система українського правопису. Популярно-науковий курс з історичним освітленням.— Варшава, 1927.— С. 16- 20.

Є. Желехівського. Як видно, у становленні українського правопису — вдосконаленні графіки й упорядкуванні орфографії — брала участь уся Україна: і Східна, і Західна. Синтез цієї праці зробили видатні українські вчені й культурні діячі: В. Антонович, М. Драгоманов, П. Житецький, В. Лисенко, К. Михальчук, П. Чубинський у 1-му томі «Записок юго-западного отдела Русского географического общества», що побачив світ 1873 року в Києві. Це був перший справді фонетичний український правопис, якому, однак, випала нелегка доля. У 1876 р. царський уряд прийняв закон, згідно з яким українські твори могли видаватися за умови, якщо в них «не было допускаемо никаких отступлений от общепринятого русского правописания...» Український правопис було таким чином поставлено поза законом, що тривало на підросійській Україні до революції 1905 року. У 1907—1909 роках виходить знаменитий словник української мови за ред. Б. Грінченка, в якому практично застосовано принципи фонетичного українського правопису. Вони й стають законом для всіх видань українською мовою. Проте офіційного українського правописного кодексу не було. У 1918 році було видано його проект, запропонований проф. І. Огієнком. Згодом у його доопрацюванні взяли участь акад. А. Кримський і проф. Є. Тимченко, і він був виданий у 1919 році під назвою «Головніші правила українського правопису». Всі подальші зміни й доповнення до нашого правописного кодексу були внесені саме в цей офіційно затверджений текст, що став законом.

Графіка відтоді не переглядалася, якщо не брати до уваги, що з 1933 року й до нинішнього видання «Українського правопису» з неї було вилучено літеру ґ.

Орфографія ж постійно вдосконалювалась, охоплюючи написання тих слів, які раніше не регулювалися силою закону. Особливо це стосувалося слів іншомовного походження, насамперед новітніх запозичень з європейських мов, а також грецизмів і латинізмів. Кожна мова запозичує іншомовні слова. Адаптуючи їх, роблячи своїми, мова-сприймач завжди зважає на їхнє походження. Тому одні правила застосовуються до власної та давно запозиченої побутової лексики (типу *вино, левада, крейда, плуг, шибка*), інші — до так званих інтернаціоналізмів, тобто поширених у більшості європейських мов слів-термінів, слів на позначення багатьох абстрактних понять (типу *авангард, ботулізм, вівісекція, гармонія, декаданс*), а також до чужоземних власних назв, деяких назв побутових предметів (типу *афіша, багаж, бакалія*). У травні 1928 року в Харкові відбулася правописна конференція, яка схвалила новий, розширений український правописний кодекс. Зберігаючи традиційну українську графіку, вчені докладно опрацювали орфографію та вперше унормували правила української пунктуації. Орфографія «Українського правопису», схваленого 1928 й виданого 1929 року, була побудована на компромісі: українські з походження слова писалися згідно зі східноукраїнськими правописними традиціями, а запозичені — згідно з західноукраїнськими. Такий симбіоз не припав до душі тодішньому партійно-державному керівництву, яке саме «закручувало гайки», і воно швидко його ліквідувало: наступне видання правопису (1933 р.) було вже зорієнтоване

тільки на східноукраїнські правописні традиції. Задля справедливості треба зазначити, що цей симбіоз і не міг бути життєвим. Шкода, що не всі члени правописної комісії прислухалися до думки проф. І. Огієнка: «Наша літературна традиція по пам'ятках розпочинається з XI-го віку,— і в цих старих наших пам'ятках переховується й певна відповідь, в якій саме формі вживати нам чужих слів... Скажімо, коли ми споконвіку все писали *Амвросій, Ірина, ефир*, то яка ж рація міняти ці споконвічні свої форми на латино-польські *Амброзій, Ірена, етер*? Коли ми ще з початку своєї літературної мови чужі звуки **g, l, i** все передавали через *г, л, и* й писали *гигант, митрополит, Платон,* то чому я тепер повинен на все те махнути рукою й писати та вимовляти *ґіґант, мітрополіт, Плятон*?»[2]

І все ж «Український правопис» 1933 року видання був настільки знекровлений, що потребував ґрунтовного доопрацювання. Цю роботу під керівництвом акад. Л. Булаховського було завершено в 1945 році, а в 1946 році стабільний «Український правопис» було видано. Правописом 1929 року до 1939 року користувалися в Західній Україні; до сьогодні ним послуговується значна частина української еміґрації, хоч багато видань використовують також дещо видозмінені його варіанти, видані в 1942 році проф. Я. Рудницьким і в 1943 році проф. І. Зілинським, або ж чинний «Український правопис».

Правопис 1946 року з невеликими змінами й доповненнями було перевидано в 1960 році мільйонним тиражем. Проте сьогодні це вже бібліографічна рідкість. Та й мова за ці понад 30 років не стояла на місці: з'являлися нові слова, тривав процес запозичення, поповнювалась наукова термінологія, свої вимоги до орфографії висувала перекладацька практика. Постало закономірне питання про чергове видання «Українського правопису». З цією метою Президія Академії наук України утворила представницьку Орфографічну комісію в такому складі: акад. АН України В. М. Русанівський — голова, д. ф. н. А. А. Бурячок — учений секретар; Інститут мовознавства АН України представляли також: акад. АН України О. С. Мельничук, члени-кореспонденти А. П. Непокупний і В. В. Німчук, доктори філолог. наук І. Р. Вихованець, Г. М. Гнатюк, К. Г. Городенська, С. Я. Єрмоленко, І. М. Железняк, М. А. Жовтобрюх, Г. П. Іжакевич, Л. С. Паламарчук, М. М. Пещак, Г. П. Півторак, В. Г. Скляренко, О. О. Тараненко, О. Б. Ткаченко, кандидати філолог. наук Г. П. Арполенко, О. К. Безпояско, І. С. Гнатюк, С. І. Головащук, С. С. Єрмоленко, О. С. Стрижак; Інститут літератури АН України був представлений членом-кореспондентом М. Г. Жулинським і доктором філолог. наук В. Г. Дончиком; від Міністерства вищої освіти України до складу комісії входили професори університетів: Дніпропетровського — Д. Х. Баранник, Київського — О. І. Білодід, А. П. Коваль, О. Д. Пономарів, Львівського — Т. І. Панько, Одеського — Ю. О. Карпенко; Міністерство освіти України уповноважило брати участь у роботі Орфографічної комісії кандидата педагог. наук М. С. Вашуленка з Інституту педагогіки, методиста

[2] Там же.— С. 123.

Н. І. Шинкарук, а також професора Київського педагогічного інституту А. П. Грищенка та доцента Київського інституту іноземних мов І. П. Ющука; постійними членами комісії були члени Спілки письменників України та Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка О. Т. Гончар, І. М. Дзюба, І. Ф. Драч, П. М. Мовчан, Ю. М. Мушкетик, Д. В. Павличко, В. О. Шевчук.

Робота Орфографічної комісії складалася з кількох етапів. На першому — підготовчому — в Інституті мовознавства було створено робочу групу в складі А. А. Бурячка, С. І. Головащука й Г. М. Колесника, якій доручалося розробити проект змін та доповнень, що повинні бути внесені до нового видання «Українського правопису». Робоча група мала керуватися такими загальними настановами: 1) не змінювати традиційної української графіки, але відновити порядок розташування літер в абетці; 2) не ускладнювати принципи написання українських слів новими правилами й винятками, а навпаки, намагатися зменшувати їх кількість за рахунок уніфікації однотипних явищ; 3) по можливості спростити правопис складних слів, критично поставитись до правил, що регулюють уживання великої літери й под., тобто тих правописних моментів, які не випливають із мовної структури; 4) докладніше опрацювати правила щодо написання слів іншомовного походження, зокрема географічних назв та особових найменувань людей.

Вироблений робочою групою проект цього видання «Українського правопису» було розглянуто групою вчених, які запропонували внести ще деякі зміни й доповнення. Після врахування всіх зауважень проект правопису було розмножено в кількості 140 примірників і надіслано для докладного розгляду в Міністерство народної освіти, Міністерство вищої освіти, Міністерство культури України, в редакції українських газет і журналів, до творчих спілок і т. ін. Проект видання «Українського правопису» обговорювався також на кафедрах української мови університетів і педінститутів, на конференції Товариства української мови імені Тараса Шевченка «Просвіта». За пропозицією голови товариства Д. В. Павличка було розширено (список див. раніше) склад Орфографічної комісії й затверджено новий її статус: за ухвалою Президії АН України вона стала її тимчасовим робочим органом. Орфографічна комісія після докладного розгляду кожного параграфа оновленого «Українського правопису» ухвалила його опублікувати.

Оскільки обговорення правопису тривало й після його опублікування обмеженим накладом (50 тис. примірників), Орфографічна комісія ще раз розглянула всі висловлені в пресі зауваження й дійшла висновку, що після усунення помічених помилок і оновлення ілюстративного матеріалу «Український правопис» має бути виданий масовим тиражем. Разом із тим комісія одностайно підтримала постанову І Міжнародного конгресу україністів (27 серпня — 3 вересня 1991 року) про потребу вироблення єдиного правопису для всіх українців, що проживають як в Україні, так і за її межами. Єдиний правопис має базуватися на всьому історичному досвіді його творення.

І. ПРАВОПИС ОСНОВИ СЛОВА

ЛІТЕРНІ ПОЗНАЧЕННЯ ЗВУКІВ[1]

ГОЛОСНІ

Ненаголошений О

§ 1. 1. У складах із ненаголошеним **о** пишеться та сама літера (буква) **о**, що й під наголосом: *боїться*, бо *бóязко; голýбка*, бо *гóлуб; дощý*, бо *дощ; робіть*, бо *рóбить; розýмний*, бо *рóзум*.

О пишеться й у таких словах, де сумнівний із правописного погляду звук наголосом не перевіряється: *лопýх, сокúра, союз*.

2. У деяких словах на місці **о** перед постійно наголошеним **а (я)** маємо у вимові й на письмі **а**: *багáтий, багáто, багáтство, багáття, багáч, гарячий, гарячка* (пор. *горíти*), *гарáзд, кажáн, калáч, качáн, хазяїн*, а також у деяких похідних з іншим наголосом: *багатúр* (багач), *гáряче*.

Але: *гончáр, корявий, лопáта, погáний, ропá, солдáт, товáр*, а також *богатúр* (велетень, герой), *монастúр*.

Примітка: Про суфікси **-ова-**, **-ува-**, **-оват-**, **-овит-**, **-уват-** див. § 23, п. 8; § 24, п. 1.

Ненаголошені Е, И

§ 2. 1. У складах із ненаголошеними **е** та **и** пишеться та сама літера, що й під наголосом: *велúкий, величéзний*, бо *вéлич; держý*, бо *одéржати; клекотíти*, бо *клéкіт; несý*, бо *принéсений; шепотíти*, бо *шéпіт; кривé*, бо *крúво; тримáти*, бо *отрúмувати; широ́кий*, бо *шúроко*.

У словах із постійним наголосом невиразний звук рекомендується перевіряти за словниками: *левáда, лемíш, кишéня, минýлий*.

2. **Е** завжди пишеться:

а) У групі **-ере-** (повноголосся), а також у групі **-еле-**: *бéрег, дéрево, сéред; зéлень, пеленá, сéлезень, шéлест*.

б) У суфіксах **-еня-, -ен-, -енк-, -еньк-, -ер(о), -есеньк-, -ечк-, -тель:** *козеня, дорýчений, Юхúменко, рýченька, сéмеро, малéсенький, кнúжечка, вихователь*.

---

[1] Щоб уникнути зайвого повторення «літера... на позначення голосного... (приголосного...)», далі вживатимуться в основному терміни «голосний», «приголосний», «звук» і т. ін.

в) Коли **е** при зміні слова випадає: *березень*, бо *березня*; *вітер*, бо *вітру*; *мітел*, бо *мітла*; *справедливий*, бо *правда*; *хлопець*, бо *хлопця*.

3. а) **И** пишеться в ряді слів у групах **-ри-**, **-ли-** між приголосними у відкритих складах: *бриніти, гриміти, дрижати, кривавий, криниця, стриміти, тривати, тривога; глитати*.

б) Інколи ненаголошений **и** в групах **-ри-**, **-ли-** перевіряється наголосом: *кришити (крихта, кришка), тримати (стримувати); блищати (блискавка)*.

Відповідно до вимови в ряді слів не під наголосом пишеться **-рі-**, **-лі-**: *дрімати, дрімливий, дрімота, тріщати, перебріхувати; злітати*.

і

§ 3. На початку слова пишеться **і**, а не **и**: *ім'я, індик, іній, інколи, іноді, інший, існувати, істина*.

ї

§ 4. Літера **ї** на означення звукосполучення **й + і** пишеться:

1. На початку слова й після голосного: *їжа, їжак, їздець, їздити, їх, їхати; доїхати, приїхати, країна, мої, твої*.

2. Після м'якого приголосного (на письмі — з м'яким знаком): *Ананьїн. Віньї*.

3. Після твердого приголосного (на письмі — з апострофом): *з'їзд, об'їхати, Захар'їн*.

4. Також в іншомовних словах після голосного: *архаїчний, героїзм, героїчний, егоїзм, егоїстичний, еліпсоїд, наївний, прозаїк, руїна, целулоїд* (див. ще § 90, п. 5 б).

Примітка. Ї не пишеться після префікса, якщо префікс закінчується голосним, а наступний склад починається з **і** (а не з **ї**): *переінакшити, доісторичний, поінформувати;* так само **ї** не пишеться у складних словах, де перша частина закінчується голосним, а друга починається з **і**: *староіндійський*.

я, ю, є

§ 5. Літери **я, ю, є** пишуться:

1. На початку слова й після голосного для позначення звукосполучень **й + а, й + у, й + е**: *якість, знаю, твоє*, а також після **й** у слові *вийя (вийю, на виї)*.

2. Після приголосного для позначення сполучення м'якого приголосного з **а, у, е**: *ряд, люди, останнє*.

Апостроф

§ 6. Роздільність вимови **я, ю, є, ї** та попереднього твердого приголосного позначається апострофом.

Апостроф пишеться перед **я, ю, є, ї**:

1. Після губних приголосних (б, п, в, м, ф): *б'ю, п'ять, п'є, в'язи, у здоров'ї, м'ясо, рум'яний, тім'я, мереф'янський, В'ячеслав, Стеф'юк*.

Примітка. Апостроф не пишеться, коли перед губним звуком є приголосний (крім **р**), який належить до кореня: *дзвякнути, мавпячий, свято, тьмяний, цвях*, але: *верб'я, торф'яний, черв'як*.

Коли такий приголосний належить до префікса, то апостроф пишеться, як і в тих же словах без префікса: *зв'язо́к, зв'я́лити, підв'яза́ти, розм'якши́ти.*

2. Після **р**: *бур'я́н, міжгі́р'я, пі́р'я, ма́тір'ю, кур'є́р, на подві́р'ї.*

Примітка. Апостроф не пишеться, коли **ря, рю, рє** означають сполучення м'якого **р** із наступними **а, у, е:** *буря́к, бу́ряний, кря́кати, рябий, ряд, крюк, Ре́пін.*

3. Після префіксів та першої частини складних слів, що закінчуються на твердий приголосний: *без'язи́кий, від'ї́зд, з'є́днаний, з'ї́хати, з'яви́тися, об'є́м, під'ї́хати, роз'юши́ти, роз'ясни́ти; дит'я́сла, пан'європе́йський, пів'я́блука,* але з власними назвами через дефіс: *пів-Євро́пи* тощо (див. § 26, п. 1, е).

Примітка 1. Після префіксів із кінцевим приголосним перед наступними **і, е, а, о, у** апостроф не пишеться: *безіме́нний, загітува́ти, зеконо́мити, зокре́ма́, зуміти.*

Примітка 2. Про апостроф у словах іншомовного походження див. § 92, у прізвищах — § 104, п. 11, у географічних назвах — § 108, п. 8.

ЙО, ЬО

§ 7. 1. **Йо** пишеться для позначення звукосполучення **й + о:**

а) На початку слова й після голосного: *його́, йому́, завойо́ваний, райо́н, чийо́го.*

б) Після приголосного, переважно на початку складу: *батальйо́н, бульйо́н, вйо́кати, Воробйо́в, курйо́з, мільйо́н, серйо́зний, Соловйо́в.*

2. **ЬО** пишеться після приголосного для позначення м'якості приголосного перед **о:** *всього́, Ковальо́в, Линьо́в, льон, сього́дні, сьо́мий, трьох, цього́.*

Чергування голосних

Чергування О — І, Е — І

§ 8. 1. У сучасній українській мові звуки **о, е** (у відкритих складах) часто чергуються з **і** (в закритих складах):

а) П р и с л о в о з м і н і: 1) *водопі́й — водопо́ю, дохі́д — дохо́ду, кінь — коня́, ка́мінь — ка́меня, лід — льо́ду, мій — мого́, сім — семи́, у́стрій — у́строю; ніч — но́чі — ні́ччю, пе́вність — пе́вності — пе́вністю, ра́дість — ра́дості — ра́дістю; ви́селок — ви́сілка, о́сінь — о́сені — о́сінню, у вели́кому — у вели́кім;*

2) *гір — гора́, ніг — нога́, осі́б — осо́ба, слів — сло́во, сіл — село́;*

3) *ба́тьків — ба́тькового, ба́тькова; бра́тів — бра́тового, бра́това; Васи́лів — Васи́левого, Васи́лева; кова́лів — ковале́во-*

го, ковале́ва; Петрі́в — Петро́вого, Петро́ва; шевці́в — шевце́вого, шевце́ва;

4) *Ка́нів — Ка́нева, Ки́їв — Ки́єва, Фа́стів — Фа́стова, Ха́рків — Ха́ркова, Черні́гів — Черні́гова;*

5) *вівса́ — ове́с, вівця́ — ове́ць, вісь — о́сі;*

6) *бі́йся — бою́ся, стій — стоя́ти;*

7) *вів, ві́вши — вела́ (вести́); замів, замі́вши — замела́ (замести́); міг, мі́гши — мо́жу (могла́, могти́); ніс, ні́сши — несу́ (несла́, нести́); плів, плі́вши — плела́ (плести́)*, а також *ріс, рі́сши — росла́, рости́.*

б) При словотворенні: *будівни́к* (пор. *будо́ва*), *ві́льний* (пор. *во́ля*), *кі́лля* (пор. *кола́*), *підні́жжя* (пор. *нога́*), *подві́р'я* (пор. *двора́*), *робітни́к* (пор. *робо́та*); *зі́лля* (пор. *зеле́ний*), *сі́льський* (пор. *село́*) та ін.

О, Е, що не переходять в І

2. **О, е** не переходять в **і** в закритому складі в таких випадках:

а) Коли ці звуки вставні або випадні: *вікно́ — ві́кон, земля́ — земе́ль, ка́зка — казо́к, со́тня — со́тень; ви́тер — ви́тру, ві́тер — ві́тру, вого́нь — вогню́, день — дня, розде́р — розі́дра́ти, сму́ток — сму́тку, сон — сну, тра́вень — тра́вня.*

Примітка 1. В окремих словах при їх зміні **о, е** не випадають: *лоб — ло́ба, мох — мо́ху, рот — ро́та, лев — ле́ва.*

Примітка 2. За аналогією до форм *книжо́к, казо́к* маємо **о** між приголосними в родовому множини й від деяких іншомовних слів: *а́рка—а́рок, ма́рка — ма́рок, па́пка — па́пок* тощо; але: *парт, форм, сакль* та ін.

б) У групах **-ор-, -ер-, -ов-** між приголосними: *торг — то́ргу, хорт — хорта́, смерть — сме́рті, вовк — во́вка, шовк — шо́вку.*

Виняток: *погі́рдний* (пор. *пого́рда*).

в) У групах із повноголоссям **-оро-, -оло-, -ере-,** а також **-еле-:** *горо́д, моро́з, по́дорож, по́рох, сто́рож; во́лос, со́лод; бе́рег, пе́ред, се́ред, че́рез; зе́лень, пе́лех, ше́лест* та ін.

Але: *морі́г, обор́іг, порі́г, смо́рід.*

г) У родовому відмінку множини іменників середнього роду на **-ення:** *зна́чень (зна́чення), поло́жень (поло́ження), тве́рджень (тве́рдження), тво́рень (тво́рення).*

д) В абревіатурах і в похідних утвореннях: *колго́сп, торгпре́д* та ін.

е) У словах іншомовного походження: *агроно́м, інжене́р, студе́нт, том* та ін.

Примітка. За аналогією з тими словами української мови, де є чергування **о, е** з **і**, таке чергування з'явилося й у деяких давно засвоєних словах іншомовного походження: *Анті́н — Анто́на, ґніт — ґнота́, ко́лір — ко́льору, Про́кіп — Про́копа; курі́нь — куреня́, папі́р — папе́ру.*

Відхилення в чергуванні О — І, Е — І

3. Є цілий ряд випадків, коли чергування **о, е** з **і** у відкритих і закритих складах відступає від наведених правил:

а) **І** наявне у відкритому складі в словах з вирівняною за іншими відмінками чи формами основою:

1) у формах називного відмінка однини: *гребінéць (гребінця́), дзвінóк (дзвінкá, дзвінкý, дзвінкóм), камінéць (камінця́), кíготь (кíгтя), кілóк (кілкá), кінéць (кінця́), нíготь (нíгтя), олівéць (олівця́), ремінéць (ремінця́), рíвень (рíвня), стіжóк (стіжкá), торгівéць (торгівця́), фахівéць (фахівця́)* та ін.;

2) у формах родового відмінка множини: *вíкон (вікнó), вíчок (вíчко), гілóк (гíлка), зірóк (зíрка), кілéць (кільцé), ліжок (ліжко), ніжок (ніжка, ніжки), плітóк (плíтка);*

3) у зменшених формах іменників за аналогією до таких форм, як *кіл — кілкá, міст — містка́, гíрка* (де **і** в закритому складі): *кілóчок, містóчок, ніженька, гíронька;* але *слівцé — словéчко.*

б) У групах **-оро-, -оло-, -ере- о, е** переходять в **і:**

1) у родовому відмінку множини іменників жіночого роду (здебільшого з рухомим наголосом) і в похідних від них іменниках на **-к(а)** зі значенням зменшеності: *бородá — борíд — борíдка, боронá — борíн — борíнка, головá — голíв — голíвка* (і *голóвка* — з іншим значенням), *сторонá — сторíн — сторíнка, чередá — черíд — черíдка;*

2) у родовому відмінку множини іменників здебільшого середнього роду й відповідних зменшених іменниках: *болóто — болíт — болíтце, ворóта — ворíт — ворíтця, долотó — долíт — долíтце,* але: *дéрево — дерéв — деревцé, джерелó — джерéл — джерéльце;*

3) у деяких похідних іменниках середнього роду з подовженим приголосним: *бездорíжжя, Запорíжжя, підборíддя, роздорíжжя* (але: *лівобережжя, узбережжя*), а також без подовження: *безголів'я, поголів'я,* хоч *безголóсся, повноголóсся.*

в) **І** в закритому складі виступає у формах чоловічого роду однини дієслів минулого часу й дієприслівників з повноголоссям, якщо відповідні форми жіночого та середнього роду однини й форма множини мають наголос на кінцевому складі: *волíк, волíкши (волоктú), зберíг, зберíгши (зберегтú), стерíг, стерíгши (стерегтú),* бо: *волоклá, збереглá, стереглá; волоклó, збереглó, стереглó* та ін. Але: *борóв, колóв, молóв, полóв, порóв,* бо: *борóла, колóла, молóла, полóла, порóла* та ін.

г) У віддієслівних іменниках середнього роду на **-ння і** звичайно буває тільки під наголосом, а без наголосу **е:** *носíння, ходíння; врáження, завéршення, збíльшення, знáчення, пояснення.* Але: *варéння* (і *варíння, вáрення — процес*), *вчéння.*

Так само **-ення,** а не **-іння** мають іменники, похідні від слів з основою на **-ен:** *наймéння.*

д) **О, е** наявні в закритому складі:

1) у непрямих відмінках іменників чоловічого роду з вирівняною за називним відмінком основою: *борéць — борця́* (*борцéві, борцéм* та ін.), *ви́борець — ви́борця, ловéць — ловця́, творéць — творця́; мотóк — мотка́, носóк — носка́, па́росток — па́ростка; вóдень — вóдню, котéл — котла́, орéл — орла́;*

2) у повноголосних формах **-оро-, -оло-** зі сталим наголосом іменників переважно жіночого роду: *колóд (колóдка), долóнь (долóнька), сорóк, огорóж, морóк, нагорóд* (від них немає зменшених форм з **і**). Але: *доріг, доріжка, корів, корівка, беріз, берізка* (проте *берéзка* — виткий бур'ян);

3) у родовому відмінку множини ряду іменників переважно жіночого роду: *будóв, вод, істóт, оснóв, підпóр, проб, субóт, топóль (топóлька), шкод; лелéк, меж, озéр (озéрцé), потрéб,* але: *осіб, підків;*

4) у прикметниках, утворених від власних імен на **-ов (-ьов, -йов), -ев (-єв):** *Ма́лишев — ма́лишевський, Па́влов — па́вловський.* Але в прикметниках, утворених від власних імен на **-ів (-їв),** зберігається **і (ї):** *Гаври́лів — гаври́лівський* (див. ще § 113, п. 2);

5) у ряді префіксальних безсуфіксних іменників типу: *затóн, затóр, переóр, потóп* (під впливом родового відмінка однини: *затóну, затóру, переóру, потóпу*); але звичайно *потік, розгін, удій.*

Зрідка, навпаки, під впливом називного відмінка однини **і** поширюється на решту форм: *óпік* (родовий однини *óпіку*);

6) під наголосом у словотвірних частинах **-вод, -воз, -нос, -роб** складних слів, що означають людей за родом діяльності та в похідних утвореннях: *діловóд, діловóдство, екскурсовóд; водовóз; дровонóс; хліборóб, хліборóбство, чорнорóб* і т. ін. Проте в словах, що означають предмети, та в похідних утвореннях такий **о,** незалежно від наголосу, переходить в **і:** *водопрóвід, газопрóвід, газопровідний, електропрóвід, трубопрóвід;* у словах же зі складником **-воз о** здебільшого зберігається: *електровóз, лісовóз, тепловóз.* Незалежно від семантики слова в словотвірних частинах **-хід, -ріг** виступає тільки **і:** *всюдихід, місяцехід, пішохід, пішохідний, самохід, самохідний, стравохід, швидкохід, швидкохідний; козеріг* і *Козеріг* (сузір'я), *носоріг* і т. ін.;

7) у ряді слів книжного й церковного походження та в похідних: *Бог, верхóвний, виробни́цтво, ви́рок, закóн, закóнний, нарóд, нарóдний, основни́й, потóп, пра́пор, пророк, слов-*

ник, а також за традицією в деяких прізвищах: *Артемо́вський, Боровико́вський, Грабо́вський, Котляре́вський, Пи́семський* і т. ін. Але: *Вериківський, Желехівський, Миньківський.*

Чергування Е — О після Ж, Ч, Ш, Щ, ДЖ, Й

§ 9. 1. Після **ж, ч, ш, щ, дж, й** перед м'яким приголосним, а також перед складами з **е** та **и** (яке походить від давньоруського **и**) пишеться **е:** *вече́ря, ви́ше́нь, джерело́, жени́ти, ніженька, пшени́ця, ста́єнь, уве́чері, у́чень, черне́тка, четве́ртий, шестиде́нка, щемі́ти, щети́на.*

Після **ж, ч, ш, щ, дж, й** перед твердим приголосним, а також перед складами з **а, о, у** та **и** (яке походить від давньоруського **ы**) пишеться **о:** *бджола́, буди́ночок, вечори́* (пор. *вече́ря*), *жона́тий* (пор. *жени́ти*), *іграшок, копійо́к, пшоно́* (пор. *пшени́ця*), *чоловік, чому́сь, чо́рний* (пор. *черне́тка*), *чоти́ри* (пор. *четве́ртий*), *шо́стий* (пор. *шести́*), *щока́.*

Примітка. У словах *ло́жечка — ло́жечок, кни́жечка — книжечо́к, лі́єчка — лі́єчок* і под. зберігається **е (є),** бо приголосний **ч** у наступному складі в давні часи був м'яким.

2. **О** виступає замість сподіваного **е** після шиплячих та й перед м'яким приголосним:

а) В іменниках жіночого роду III відміни в суфіксі **-ост(і):** *безкра́йості, ме́ншості, неку́чості, свіжості* та ін. (відповідно до *вічності, ра́дості* й т. ін., де **о** йде не після шиплячих).

б) У давальному й місцевому відмінках однини деяких іменників: *бджолі, на бджолі, на ве́чорі, пшоні, у пшоні, щоці, на щоці* (відповідно до більшості відмінкових форм із наступним твердим приголосним: *бджола́, бджолу́, ве́чора, вечори́* та ін.).

в) У закінченнях родового та орудного відмінків прикметників і займенників та числівників прикметникового типу жіночого роду: *безкра́йої, безкра́йою, гаря́чої, гаря́чою, на́шої, на́шою, пе́ршої, пе́ршою* та ін. (відповідно до *безкра́його, безкра́йому, на́шого* та ін. або до *дру́гої, молодо́ї* тощо, де **о** закономірне).

г) У похідних утвореннях типу *вечоріти, вечоріє* (відповідно до *ве́чора, ве́чорові* й т. ін.), *чорніти, чорніє, чорни́ці, чорни́ти, чорни́ло* та ін. (відповідно до *чо́рний, чо́рного* тощо).

Примітка. У прислівниках типу *воро́же, га́ряче́* після шиплячих пишеться **е**; але: *тво́рчо, законода́вчо, хи́жо* та ін.

Чергування голосних у дієслівних коренях

Чергування О — А

§ 10. 1. Це чергування відбувається в коренях низки дієслів, змінюючи їх значення. Дієслова з **о** звичайно позначають тривалу, нерозчленовану дію або одноразову, закінчену, дієслова з **а** — повторювану, багаторазову дію: *гони́ти — ганя́ти, коти́ти —*

качáти, крóїти — крáяти, ломúти — ламáти, могтú, змогтú, допомогтú та ін.— *вимагáти, допомагáти; скóчити — скакáти; схопúти — хапáти; стoяти — стáти.*

Однак більшість дієслів має кореневий **о**, що не чергується з **а:** *вúмовити — вимовляти, вúростити — вирóщувати, простúти — прощáти, винóшувати, відгорóджувати, договóрювати, заспокóювати, перекóнувати, устанóвлювати* та ін., але *вúпровадити — випроваджáти.*

Е (невипадний) — І (невипадний)

2. Це чергування теж відбувається в коренях дієслів, змінюючи їх значення: **е** виступає в префіксальних морфемах дієслів доконаного виду, **і** — в дієсловах недоконаного виду: *вúгребти — вигрібáти, вúкоренити — викорінювати, вúпекти — випікáти, заместú — замітáти, зберегтú — зберігáти, летíти — літáти, наректú — нарікáти, спостерегти — спостерігáти, причепúти — чіпляти* й *чіпáти* (так само *вúволокти — виволікáти,* де **о** чергується з **і**).

Е чергується з **і** також у дієсловах із суфіксом **-ува-** **(-юва-),** коли наголос падає на кореневий **і**, та в похідних від цих дієслів іменниках на **-ння:** *брехáти — набріхувати, вúкоренити — викорінювати, завертíти — завірчувати, тесáти — затíсувати, чекáти — очíкувати; вúкоренення — викорінювання, чекáння — очíкування;* так само *вúполоскати — виполíскувати* (де **о** чергується з **і**). Але: *вивéршувати, завéршувати, перевéршувати, потребувáти, прищéплювати.*

Е (випадний) — И

Випадний **е** чергується з **и** перед **л, р:** *берý — брáти — вибирáти, вúстелю — вúслати — вистилáти, завмéр — замрú — завмирáти, запéр — запрú — запирáти, стер — зітрú — стирáти* та ін.

Чергування У — В

§ 11. 1. В українській мові чергуються як прийменники **у, в,** так і префікси **у-, в-** у словах. **У** вживається для того, щоб уникнути збігу приголосних, важких для вимови:

а) Між приголосними: *Наш учитель; Десь у хлібах кричав перепел.*

б) На початку речення перед приголосним: *У присмерку літають ластівки так низько* (Павличко); *Увійшли до хати; У лісі стояв гамір, пахло квітами.*

в) Незалежно від закінчення попереднього слова перед наступними **в, ф,** а також перед сполученнями літер **льв, св, тв, хв** і под.: *Сидимо у вагоні; Не спитавши броду, не сунься у воду* (Приказка); *Велике значення у формуванні характеру має самовиховання; Одягнена у хвою, шумить дрімуча тайга.*

г) Після паузи, що на письмі позначається комою, крапкою з комою, двокрапкою, тире, дужкою й крапками, перед приголосним: *Стоїть на видноколі мати — у неї вчись* (Б. Олійник);

Це було... у Києві; До мене зайшла товаришка, учителька із сусіднього села.

2. **В** уживається для того, щоб уникнути збігу голосних:

а) Між голосними: *У нього в очах засвітилась відрада* (Панас Мирний); *Була в Одесі; Прочитала в оголошенні.*

б) На початку речення перед голосними: *В очах його світилась надія; В Антарктиді працюють наукові експедиції.*

в) Після голосного перед більшістю приголосних (крім **в, ф, льв, св, хв** і под.): *Пішла в садок вишневий* (Шевченко); *Люди врозкид розляглися в траві* (Гордієнко).

3. **У — В не чергуються:**

а) У словах, що вживаються тільки з **в** або тільки з **у**: *вдáча, вклад, впрáва, вступ* (і *удáча, уклáд, упрáва, устýп* — з іншими значеннями); *взаємини, влáда, влáсний, властúвість, вплив* і т. ін.; *увáга, удáрник, узберéжжя, укáз, умóва, устáлення, установа, уява*, а також у похідних утвореннях: *вступнúй, владáр, увáжність, удáрницький, умóвний* та ін.

б) У власних іменах і в словах іншомовного походження: *Вдовéнко, Врýбель, Владивостóк; Угóрщина, Удовичéнко, Урáл, увертюра, ультимáтум, утóпія* та ін.

Примітка. У поезії поряд із звичайною формою *Украíна* іноді вживається *Вкраíна*.

Чергування І — Й

§ 12. Сполучник **і** та початковий ненаголошений **і** в ряді випадків чергуються з **й** у тих же позиціях, що й **у — в**.

1. **І** вживається, щоб уникнути збігу приголосних, важких для вимови:

а) Після приголосного або паузи, що на письмі позначається крапкою, комою, крапкою з комою, двокрапкою, крапками, перед словами з початковим приголосним звуком: *Нема вже тієї хатини. І я в сивині, як у сні* (Павличко); *Вірю в пам'ять і серце людське* (Б. Олійник).

б) На початку речення: *І долом геть собі село Понад водою простяглось* (Шевченко); *І приковують* [гори] *до себе очі, і ваблять у свою далечінь імлисту* (Коцюбинський).

2. **Й** уживається, щоб уникнути збігу голосних:

а) Між голосними: *У садку співали Ольга й Андрій; Оце й уся врода* (Панас Мирний); *Квітли вишні й одцвітали* (Малицький).

б) Після голосного перед приголосним: *Навчає баєчка великого й малого* (Глібов); *На траві й квітках росинки, шелестіння й гомін гілки, щебетання й пісня пташки* (Щоголів).

Примітка. Так само чергується початковий ненаголошений **і** з **й** у словах: *íмення — йúмення, імовірний — ймовірний,* **ітú — йтú**, *ітúся — йтúся (ідéться — йдéться)*.

3. Чергування **і — й** не буває:

а) При зіставленні понять:

Дні і ночі; Батьки і діти; Війна і мир.

б) Перед словом, що починається на **й, є, ї, ю, я:**

Ольга і Йосип — друзі;
І раптом людська тінь майнула.
Куди, для чого, хто і як? (Рильський).

в) Після паузи: *Щось такеє бачить око, І серце жде чогось* (Шевченко).

Чергування З — ІЗ — ЗІ(ЗО)

§ 13. Варіанти прийменника **з — із — зі** (зрідка **зо**) чергуються на тій же підставі, що й **в — у, і — й.**

1. **З** уживається:

а) Перед голосним початку слова незалежно від паузи та закінчення попереднього слова: *З одним рибалкою він дуже подружив* (Глібов); *Диктант з української мови.*

б) Перед приголосним (крім **с, ш**), рідше — сполученням приголосних початку слова, якщо попереднє слово закінчується голосним, а також на початку речення, після паузи: *Плугатарі з плугами йдуть* (Шевченко); *З її приїздом якось повеселіла хата* (Леся Українка); *Як сонях той до сонця, до Вкраїни свій погляд я з любов'ю повертав* (Малицький).

Щоб уникнути збігу приголосних, важких для вимови, вживають **із** або **зі**.

2. Варіант **із** уживається переважно між свистячими й шиплячими звуками **(з, с, ц, ч, ш, щ)** та між групами приголосних (після них або перед ними): *Тихович разом із сходом сонця зірвався на рівні ноги* (Коцюбинський); *Лист із Бразилії* (Франко); *І місив новий заміс із тіста старого* (Драч); *Родина із семи чоловік; Гнат... запріг коні й так їх гнав із села, що вони із шкури вилазили* (Стельмах); *А вже весна, а вже красна! Із стріх вода капле* (Нар. пісня); *Із шовку виготовили вітрила.*

3. **Зі** вживається перед сполученням приголосних початку слова, зокрема коли початковими виступають **з, с, ш, щ** і т. ін., незалежно від паузи та закінчення попереднього слова: *Бере книжку зі стола* (Леся Українка); *Ви зустріли ворога з палаючою ненавистю в очах, зі зброєю в руках* (Яновський); *Зі школи на майдан вивалила дітвора* (Головко); *Війнув зі Сходу легіт волі* (Павличко); *Балада зі знаком запитання* (Драч).

Примітка. Зо як фонетичний варіант прийменника **зі** завжди виступає при числівниках **два, три:** *позичив зо дві сотні;* може виступати й при займеннику **мною:** *зі (зо) мною,* але тільки *зі Львова.*

ПРИГОЛОСНІ

Літера Г

§ 14. Літера **г** передає на письмі гортанний щілинний приголосний як в українських словах: *гáдка, гей, могýтній, плуг,* так і в іншомовних (на місці h, g) давнішого походження: *газéта, генерáл, грáмота, Євáнгеліє; Гéгель, Гомéр, Áнглія, Гаáга,* а також у недавніх запозиченнях, часто вживаних, особливо в звукосполученнях **гео-, -лог-, -гог-, -грам-, -граф-:** *агітáція, агрéсія, горизóнт, магазúн; геогрáфія, геолóгія, педагóг, кілогрáм, фотогрáфія* (див. ще § 87).

Літера Ґ

§ 15. Літера **ґ** передає на письмі задньоязиковий зімкнений приголосний як в українських словах, так і в давнозапозичених і зукраїнізованих: *áґрус, ґáва, ґáзда, ґандж, ґáнок, ґатýнок, ґвалт, ґвалтувáти, ґéґати, ґедзь, ґелґотáти, ґерґотáти, ґерґотíти, ґúґнути, ґирлúґа, ґлей, ґніт* (у лампі), *ґóґель-мóґель, ґрасувáти, ґрáти* (іменник), *ґратчáстий, ґрéчний, ґринджóли, ґрунт, ґýдзик, ґýля, джиґýн, дзúґа, дзúґлик* тощо та похідні від них, а також у прізвищах *ґалаґáн, ґудзь* і под.

Примітка. У власних назвах іншомовного походження етимологічний g згідно з усталеною традицією вимовляється як **г**; проте збереження g у вимові не є порушенням орфоепічної норми. Отже, правильною є вимова: *Гданськ* і *Ґданськ, Гренлáндія* й *Ґренлáндія, Гібралтáр* і *Ґібралтáр; Гарібáльді* й *Ґарібáльді, Гéте* й *Ґéте.*

Позначення м'якості приголосних

Коли пишеться Ь

§ 16. Знаком **ь** позначається м'якість приголосних звуків.

1. **Ь** пишеться:

а) Після м'яких **д, т, з, с, дз, ц, л, н** у кінці слова та складу: *вісь, ґедзь, кінь, мідь, нáморозь, пáлець, суть, швець; блúзько, вóсьмий, ганьбá, Грицькó, дя́дько, кільцé, молотьбá.*

б) Після м'яких приголосних у середині складу перед **о:** *дьóготь, дзьоб, льон, сьóмий, трьох, тьóхкати.*

Примітка. Про вживання **ь** у словах іншомовного походження див. § 93; у прізвищах — § 104, п. 9, 12а; у географічних назвах — § 109, п. 9.

2. Зокрема **ь** пишеться:

а) У словах на:

1) **-зький, -ський, -цький; -зькість, -ськість, -цькість; -зько, -сько, -цько; -зькому, -ському, -цькому; -зьки, -ськи, -цьки:** *близькúй, вузькúй, волúнський, донéцький; блúзькість, лю́дськість; блúзько, вíйсько, багáцько; по-францýзькому (по-францýзьки), по-украї́нському (по-украї́нськи), по-німéцькому (по-німéцьки).*

Примітка. У словах *баский, боязкий, в'язкий, дерзкий, жаский, ковзкий, плаский (плоский), порский, різкий* і похідних утвореннях: *боязкість, в'язкість, баско, різко* тощо знак м'якшення не пишеться, оскільки тут **з, с** разом із **к** не творять суфіксів **-зк-, -ск-**.

2) **-енька, -енько, -онька, -онько; -енький, -есенький, -ісінький, -юсінький:** *рученька, бáтенько, голівонька, соколóнько; гарнéнький, малéсенький, свіжісінький, тонюсінький.*

б) Після м'якого **л** перед наступним приголосним: *їдáльня, кільцé, ковáльський, пáльці, рибáльство, сільськúй, спільник.*

Примітка. Не ставиться м'який знак після **л** у групах **-лц-, -лч-**, коли вони походять із **-лк-:** *бáлка — бáлці, гáлка — гáлці, галченя́, монгóлка — монгóлці, Натáлка — Натáлці, Натáлчин, рибáлка — рибáлці, рибáлчин, спілка — спілці, спілчáнський,* але: *Гáлька — Гáльці, Гáльчин.*

в) У родовому відмінку множини іменників жіночого роду м'якої групи I відміни й середнього роду на **-нн(я), -ц(е)** II відміни: *друкáрень, їдáлень, крамнúць, мáтриць, пісéнь, робітнúць, стáєнь; бажáнь, знань, кілець, місць, сердéць* і *серць.*

г) У дієслівних формах дійсного та наказового способу: *бýдить, бýдять, здаєтъся, кóсить, кóсять, кóситься, рóбить, рóблять, рóбиться, хóдить, хóдять; будь, бýдьте, винóсь, винóсьте, винóсься, кинь, кúньте, стань, стáньте, трать, трáтьте* (див. ще § 83, прим. 1).

Примітка. Про вживання **ь** в словах іншомовного походження та у власних назвах див. § 93; § 109, п. 9.

Коли Ь не пишеться

§ 17. Знак м'якшення **(ь)** не пишеться:

1. Після **р** у кінці складу або слова: *вірте, кобзáр, лікар, перевір, секретáр, тепéр, школя́р, Хáрків.*

2. Після **н** перед **ж, ч, ш, щ** та перед суфіксами **-ств(о), -ськ(ий):** *інженéр, інший, кінчик, мéнший, тóнший, Умáнщина; волúнський, громадя́нський, освітя́нський, селя́нський; громадя́нство, селя́нство.* Але: *бриньчáти, дóньчин, ня́ньчин, ня́ньчити* та ін., бо в твірних іменниках між приголосними виступає **ь:** *брéнькіт, дóнька, ня́нька.*

3. Після м'яких приголосних, крім **л**, якщо за ними йдуть інші м'які приголосні: *вінця, кінцівка, кóристю, ланцюжóк, рáдість, світ, свя́то, слід, сміх, сніг, сніп, сьогóдні, танцювáти, щáстя;* але: *різьбя́р* (і *різьбáр*), *тьмя́ний* і похідні від них.

Примітка. Коли **ь** уживається у формі називного відмінка іменника, то він зберігається й у всіх інших відмінках; коли ж у називному відмінку його нема, то й в інших відмінках він не пишеться; пор.: *Гáлька — Гáльці, дівчинóнька — дівчинóньці, письмó — на письмі,*

ре́дька — ре́дьці; але: *га́лка — га́лці, сторі́нка — сторі́нці, па́смо — у па́смі.*

4. Після **л** в іменникових суфіксах **-алн(о), -илн(о):** *де́ржално, пу́жално, ціпи́лно* та ін., але в зменшених формах **ь** пишеться: *де́ржальце, пу́жальце* й под.

5. Між подовженими м'якими приголосними: *буття́, воло́сся, галу́ззя, гілля́стий, життя́, камі́ння, ллє́ться, прила́ддя, сі́ллю.*

6. Після **д, н, т** перед суфіксами **-ченк(о), -чук, -чишин:** *безба́тченко, Па́нченко, Фе́дченко; Радчу́к, Степанчу́к; Гринчи́шин, Федчи́шин,* але після **л** пишеться **ь:** *Миха́льченко, Михальчу́к.*

7. Після **ц** у кінці слів — іменників чоловічого роду іншомовного походження: *Гала́ц, кварц, пала́ц, пая́ц, Сує́ц, шприц,* а також у деяких вигуках: *бац, буц, гоц, клац.*

Зміни приголосних при збігу їх

Зміни груп приголосних -ЦЬК-, -СЬК-, -ЗЬК-, -СК-, -ШК-, -ЗК-, -СТ-

§ 18. 1. При словотворенні приголосні звуки часто змінюються.

а) Група приголосних **-цьк-** змінюється в **-чч-** при творенні іменників із суфіксом **-ин(а):** *воя́цький — воя́ччина, коза́цький — коза́ччина, ні́ме́цький — Німе́ччина, туре́цький — Туре́ччина;* але: *га́лицький — Галичина́.*

б) Групи приголосних **-ськ-, -ск-** змінюються в **-щ-** при творенні іменників із суфіксом **-ин(а):** *віск — вощи́на, лі́ска — лiщи́на, пісо́к (піску́) — піщи́на, полта́вський — Полта́вщина.*

в) Групи приголосних **-ск-, -шк-** змінюються в **-щ-** при творенні прикметників та іменників із суфіксом **-ан- (-ян-):** *віск — воща́ний — воща́нка, до́шка — доща́ний, пісо́к (піску́) — піща́ний.*

г) Групи приголосних **-ск-, -ст-** змінюються в **щ,** група **-зк-** у **-жч-** при творенні багатьох форм дієслів II дієвідміни: *ве́реск — вереща́ти, верещу́, верещи́ш* і т. д.; *прости́ти — проща́ти, проща́ю, проща́єш* і т. д.; *прощу́,* але: *прости́ш, прости́ть* і т. д.; *брязк — бряжча́ти, бряжчу́, бряжчи́ш* і т. д.

д) Групи приголосних **-ськ-, -зьк-** відповідно змінюються в **-щ-, -жч-** при творенні прізвищ на **-енко, -ук:** *Васько́ — Ва́щенко — Ващу́к, Ісько́ — І́щенко — Іщу́к, Они́сько — Они́щенко — Онищу́к, Водола́зький — Водола́жченко, Кузько́ — Кужче́нко.*

Примітка. У присвійних прикметниках від власних імен із групами **-ск-, -ськ- с** на письмі зберігається, а **к** переходить у **ч:**

Пара́ска — Пара́счин, Они́ська — Они́сьчин; **-шк-** дає **щ:** *Мела́шка — Мела́щин.*

Зміни приголосних перед -СЬК(ИЙ), -СТВ(О)

2. Перед суфіксами **-ськ(ий), -ств(о)** деякі приголосні при словотворенні змінюються, змінюючи й самі суфікси.

а) **К, ць, ч + -ськ(ий), -ств(о)** дають **-цьк(ий), -цтв(о):** *гірни́к — гірни́цький, молоде́ць — молоде́цький, молоде́цтво, па́рубок — парубо́цький — парубо́цтво, ткач — тка́цький — тка́цтво.*

б) **Г, ж, з + -ськ(ий), -ств(о)** дають **-зьк(ий), -зтв(о):** *боягу́з — боягу́зький — боягу́зство, Запорі́жжя — запорі́зький, Пари́ж — пари́зький, Пра́га — пра́зький, убо́гий — убо́зтво.*

в) **Х, ш, с + -ськ(ий), -ств(о)** дають **-ськ(ий), -ств(о):** *залі́сся — залі́ський, птах — пта́ство, това́риш — товари́ський — товари́ство.*

Інші приголосні перед суфіксами **-ськ(ий), -ств(о)** на письмі зберігаються: *бага́тий — бага́тство, брат — бра́тський — бра́тство, заво́д — заводськи́й, інтеліге́нт — інтеліге́нтський, люд — людськи́й — лю́дство, пропаганди́ст — пропаганди́стський, студе́нт — студе́нтський — студе́нтство.*

Примітка. Про творення прикметників із суфіксом **-ськ(ий)** від географічних назв і назв народів див. § 113.

Зміни приголосних перед -Ш(ИЙ) у вищому ступені прикметників (прислівників)

3. У вищому ступені прикметників і прислівників **г, ж, з** перед суфіксом **-ш(ий)** змінюються в **-жч(ий)**, а **с + ш(ий)** — у **-щ(ий):** *висо́кий — ви́щий (ви́ще), вузьки́й — ву́жчий (ву́жче), дороги́й — доро́жчий (доро́жче), ду́жий — ду́жчий (ду́жче), низьки́й — ни́жчий (ни́жче),* але: *легки́й — ле́гший (ле́гше).*

Це стосується й дієслів, утворених від прикметників вищого ступеня: *бли́жчати, ву́жчати, кра́щати* та ін. і похідних від них іменників: *підви́щення* (від *підви́щити*), *подоро́жчання* (від *подоро́жчати*).

-ЧН-, -ШН-

4. Приголосні основи **к, ц(ь)** перед суфіксом **-н-** змінюються в **ч:** *безпе́ка — безпе́чний, безпе́чність, безпе́чно; вік — ві́чний, ві́чність, ві́чно; кіне́ць — кіне́чний, мі́сяць — мі́сячний, око́лиця — около́чний, пшени́ця — пшени́чний, рік — річни́й, се́рце — серде́чний, со́нце — со́нячний, яйце́ — яе́чня.* Приголосний основи **ч** зберігається: *по́міч — помічни́й, помічни́к; ніч — нічни́й, ячмі́нь — я́чний* (або *ячмі́нний*).

Виняток становлять слова: *двору́шник, міро́шник, рушни́к, рушни́ця, серде́шний* (у значенні «бідолашний»), *со́няшник, торі́шній.*

Примітка 1. Приголосні **ж, ч, ш, щ, т(ь)** у давальному та місцевому відмінках іменників (жін. р.) та в дієсловах перед постфіксом **-ся** на письмі зберігаються: *діжці, дочці, квітці, книжці, юшці; не вріжся, не морочся, не морщся, радишся, спиться.*

Примітка 2. Глухі приголосні основи перед дзвінкими на письмі зберігаються: *боротьба* (бо *боротии*), *молотьба* (бо *молотити*), *просьба* (бо *просити*). Так само й дзвінкі перед глухими на письмі зберігаються: *бабка, борідка, вогкий, дігтяр, кігті, книжка, легкий, нігті.* Але: *затхлий, зітхнути* (хоч *дихати*), *натхнути, тхір.*

Спрощення груп приголосних

-Ж(Д)Н-, -З(Д)Н-, -С(Т)Н-, -С(Т)Л-

§ 19. 1. У групах приголосних **-ждн-, -здн-, -стл-, -стн-** випадають **д** і **т**: *тиждень — тижня — тижневий; виїздити — виїзний, поїзд — поїзний; лестощі — улесливий, щастя — щасливий; вість — вісник, користь — корисний, честь — чесний, якість — якісний.* Але в словах: *зап'ястний, кістлявий, пестливий, хвастливий, хвастнути, хворостняк, шістнадцять* літера **т** зберігається.

Примітка. У прикметниках, утворених від іменників іншомовного походження з кінцевим **-ст,** літера **т** у групі приголосних **-стн-** зберігається, хоч відповідний звук і не вимовляється: *аванпост — аванпостний, баласт — баластний, компост — компостний, контраст — контрастний, форпост — форпостний.*

-З(К)Н-, -С(К)Н-

2. У групах приголосних **-зкн-, -скн-** випадає **к** при творенні дієслів із суфіксом **-ну-:** *бризк — бризнути, брязк — брязнути, блиск — блиснути, писк — писнути, плюск — плюснути, тріск — тріснути,* але: *випуск — випускний, виск — вискнути, риск — ризикнути.*

-С(Л)Н-

3. У групі приголосних **-слн-** випадає **л** *масло — масний, мисль — умисний, навмисне; ремесло — ремісник.*

Подвоєння та подовження приголосних

Подвоєння приголосних при збігу їх

§ 20. 1. Подвоєні приголосні маємо при збігу однакових приголосних:

а) Префікса й кореня: *ввіч, ввічливий, віддати, відділ, заввишки, ззаду, оббити, роззброїти, роззява.*

Примітка. Не подвоюються приголосні в таких словах, як *отой, отут, отак, отам, отепер, отоді,* а також *оцей* тощо.

б) Кінця першої й початку другої частини складноскорочених слів: *військкомат* (військовий комісаріат), *стройком* (страйковий комітет), *юннат* (юний натураліст).

в) Кореня або основи на **-н- (-нь-)** і суфіксів **-н(ий) [-н(і)й], -ник, -ниц(я):** *вина́ — безви́нний, день — де́нний, зако́н — зако́нний, кінь — кі́нний, причи́на — причи́нний; о́сінь — осі́нній, ра́нок — ра́нній; башта́нник, годи́нник, письме́нник; віко́нниця, Ві́нниця.*

Подвоєння **н** зберігається й перед суфіксом **-ість** в іменниках та прислівниках, утворених від прикметників із подвоєним **н:** *безви́нний — безви́нність — безви́нно, зако́нний — зако́нність — зако́нно, тума́нний — тума́нність — тума́нно.*

г) Основи дієслова минулого часу на **с** і постфікса **-ся:** *ви́нісся, па́сся, розрі́сся, тря́сся.*

-ЕНН(ИЙ), -АНН(ИЙ)

2. Буквосполучення **-нн-** пишеться:

а) У збільшувально-підсилювальному суфіксі **-енн(ий):** *здорове́нний, силе́нний, числе́нний.*

б) У прикметниках на **-енн(ий), -анн(ий), [-янн(ий)]** зі значенням можливості або неможливості дії: *здійсне́нний, невблага́нний, недозволе́нний, недоторка́нний, незрівня́нний, нечисле́нний, непримире́нний, несказа́нний, нескінче́нний* та в прикметнику *стара́нний* з відтінком підсилення.

в) У прикметниках на **-енн(ий)** старослов'янського походження: *благослове́нний, блаже́нний, огне́нний, свяще́нний.*

Буквосполучення **-нн-** зберігається й в іменниках та прислівниках, утворених від таких прикметників: *здійсне́нність, стара́нність, стара́нно, числе́нність, числе́нно* тощо.

Примітка. Н не подвоюється в дієприкметниках: *ви́вершений, ви́хований, зро́блений, індустріалізо́ваний, по́браний, ска́заний, спе́чений,* як і в прикметниках на **-ений** з відповідних дієприкметників (з іншим наголосом): *варе́ний* (пор. *ва́рений*), *пече́ний* (пор. дієприкметник *пе́чений*) та ін., а також у прикметнику *довгожда́ний.*

Треба розрізняти такі слова, як *здійсне́нний* (який може здійснюватися — прикметник) і *зді́йснений* (який здійснився — дієприкметник), *нездола́нний* (непереможний) і *нездо́ланий* (якого не подолали), *незліче́нний* (представлений у дуже великій кількості) і *незлі́чений* (не порахований) та ін.

3. Подвоюються приголосні в словах: *бовва́н, Га́нна, ллями́й, овва́, сса́ти,* а також у похідних: *бовваніти, Га́ннин, ви́ссати, ссавці́* та ін.

Подовження приголосних перед Я, Ю, Є, І

4. Приголосні **д, т, з, с, л, н, ж, ш, ц, ч** подовжуються (а на письмі позначаються двома літерами), коли вони стоять після голосного:

а) Перед **я, ю, і, є** в усіх відмінках іменників середнього роду II відміни (крім родового множини): *наря́ддя, наря́ддю, на наря́дді* та ін.; *життя́, життю́, у житті́; моту́ззя, у моту́ззі; коло́сся, коло́ссю, у коло́ссі; гілля́, гіллю́, на гіллі́; знання́, знанню́, у знанні́; збі́жжя, збі́жжю, у збі́жжі; сторі́ччя, сторі́ччю, у сторі́ччі; підда́шшя, підда́шшю, на підда́шші;*

а також у похідних словах: *гілля́ — гілля́стий, гілля́чка; життя́ — життє́вий* (і *життьови́й*), *життє́пис* та ін. Але: *знань, знаря́дь, підда́ш, сторі́ч, угі́дь.*

Якщо в родовому відмінку множини іменники середнього роду закінчуються на **-ів**, подовження зберігається: *відкриття́ — відкритті́в, почуття́ — почутті́в.*

б) Перед **я, ю, і, е** в усіх відмінках деяких іменників чоловічого та жіночого роду I відміни (за винятком родового множини з закінченням **-ей**): *судця́, судді́, суддю́, су́ддів* і т. ін.; *стаття́, статті́, статте́ю* (але в родовому множини — *стате́й*); *рілля́, ріллі́, ріллю́, рілле́ю; Ілля́, Іллі́, Іллю́, Ілле́ю* та ін.

в) Перед **ю** в орудному відмінку іменників жіночого роду однини III відміни, якщо в називному відмінку основа їх закінчується на один м'який або шиплячий приголосний: *мо́лодь — мо́лоддю, мить — ми́ттю, мазь — ма́ззю, вісь — ві́ссю, міць — мі́ццю, сіль — сі́ллю, тінь — ті́нню, по́дорож — по́дорожжю, ніч — ні́ччю, ро́зкіш — ро́зкішшю.*

Але: *мо́лодість — мо́лодістю, по́вість — по́вістю, кров — кро́в'ю, ма́тір — ма́тір'ю, при́горщ — при́горщю.* В називному відмінку однини вони закінчуються на два приголосних (у тому числі **шч** — на письмі **щ**), губний або **р**.

г) Перед **я, ю** в прислівниках типу *зра́ння, навмання́, спросо́ння; попідвіко́нню, попідти́нню.*

д) Перед **ю, є** у формах теперішнього часу дієслова *ли́ти (ли́тися): ллю, ллєш, ллємо́, ллєте́, ллють, ллє́ться, ллю́ться,* а також у похідних: *ви́ллю, наллю́* та ін.

Примітка. Приголосні не подовжуються в словах: *кутя́, попадя́, свиня́,* у формах числівника *тре́тя, тре́тє* та ін.

ПРАВОПИС ПРЕФІКСІВ

З- (ІЗ-, ЗІ-)

§ 21. 1. Префікс **з** перед глухими приголосними **к, п, т, ф, х** переходить у **с**: *сказа́ти, спалахну́ти, стве́рдити, сфотографува́ти, схил.* Перед усіма іншими приголосними пишеться **з-** (іноді **із-**): *зба́вити, звести́, зжи́тися, ззирну́тися, зсади́ти, зці́пити, зчепи́ти, зши́ток, ізно́в.*

Префікс **з-(с-)** виступає переважно в словах, корінь яких починається голосним звуком або сполученням приголосного й голосного: *зеконо́мити, з'є́днувати, зігнорува́ти, з'їзд, зорієнтува́тися, зумо́вити, зга́слий, зма́зати, знадли́вий, скороти́ти, склад* і под.

У тих випадках, коли корінь слова починається сполученням приголосних, як правило, пишеться префікс **зі-**: *зібга́ти, зігну́ти, зідра́ти, зізна́тися, вімкну́ти, зіпсува́тися, зіста́-*

вити, зіткнення, зіщулитися тощо. Префікс **зі-** вживається також у словах із коренем, перший склад якого становить сполучення губного та йотованого звукосполучення: *зів'ялий, зім'яти, зіп'ястися* тощо. У деяких словах префікс **зі-** чергується з **зо-**: *зігрівáти* й *зогрівáти, зімлівáти* й *зомлівáти, зіпрівáти* й *зопрівáти, зітлíти* й *зотлíти*.

БЕЗ-, РОЗ-, ЧЕРЕЗ- та ін.

2. У всіх префіксах — **без-, від- (од-), між-, над-, об-, під-, перед-, понад-, пред-, роз-, через-** — кінцевий дзвінкий приголосний перед глухими не змінюється: *безкрáїй, безкори́сливий, відкриттé, відстань, міжконтинентáльний, міжпланéтний, надпотýжний, обпали́ти, обтруси́ти, підтри́мка, передплáта, передчáсний, понадплáновий, представни́к, розтягнýти, рóзчин, розхитáти, черезплíчник*.

ПРЕ-, ПРИ-, ПРІ-

3. Слід розрізняти префікси **пре-** і **при-**: префікс **пре-** вживається переважно в якісних прикметниках і прислівниках для вираження найвищого ступеня ознаки: *прегáрний, презавзя́тий, прекрáсний, премýдрий, прекрáсно, препогáно;* префікс **при-** вживається переважно в дієсловах, що означають наближення, приєднання, частковість дії, результат дії тощо, а також у похідних словах: *прибігти, прибудувáти, прикрути́ти, прибóркати, пришви́дшити; прибуття́, притýлок, при́браний, привáбливо*.

Крім того, префікс **пре-** виступає в словах *прези́рливий, прези́рство* й у словах старослов'янського походження: *преосвящéнний, преподóбний, престóл,* а префікс **при-** вживається в іменниках та прикметниках, утворених від поєднання іменників із прийменниками: *при́гірок, при́ярок; прибережний, прикордóнний*.

Префікс **прі-** вживається тільки в словах *прíзвисько, прíзвище, прíрва*.

ПРАВОПИС СУФІКСІВ

Іменникові суфікси

-ИК, -НИК та ін.

§ 22. 1. Суфікси **-ик, -ник, -івник, -чик (-щик)** пишуться з **и**: *брáтик, вýзлик, передови́к; гірни́к, кулемéтник; газівни́к, працівни́к; хлóпчик, прáпорщик*.

Примітка. Слід відрізняти український суфікс **-ик** від іншомовних **-ик, -ік (-їк)**. В іншомовних суфіксах пишеться **и** або **і (ї)** відповідно до правил правопису **и** та **і (ї)** в словах іншомовного походження: *істóрик, мéдик, фíзик,* але: *механíк, прозáїк, хíмік*.

-ИВ(О) 2. Суфікс **-ив(о)**, що вживається для вираження збірних понять, які означають матеріал або продукт праці, пишеться тільки з **и**: *вáриво, дóбриво, кýриво, мéливо,*

мере́живо, мі́сиво, моро́зиво, па́ливо, пе́чиво, пря́диво; але: *ма́рево* (не матеріал і не продукт праці).

-АЛЬНИК, -ИЛЬНИК та ін.

3. У суфіксах **-альник, -ильник, -ільник, -альність** після **л** перед **н** завжди пишеться **ь:** *постача́льник, уболіва́льник, фрезерува́льник; волочи́льник, масти́льник; полі́льник; відповіда́льність, геніа́льність.*

-АЛЬ, -ЕНЬ та ін.

4. Кінцевий приголосний у суфіксах **-аль, -ень, -ець (-єць), -ість, -тель** завжди м'який, а тому всі слова з цими суфіксами пишуться з **ь:** *кова́ль, скрипа́ль; ве́летень, в'я́зень; бельгі́єць, мовозна́вець, перемо́жець; зда́тність, сві́жість; викова́тель, люби́тель.*

-ИНН(Я), -ІНН(Я) та ін.

5. Суфікси **-инн(я), -інн(я), -анн(я) [-янн(я)]** пишуться з двома **н.**

Суфікс **-инн(я)** вживається в іменниках середнього роду, що означають збірні поняття: *бобови́ння, гарбузи́ння, картопли́ння, павути́ння;* але: *камі́ння, корі́ння, насі́ння.*

Суфікс **-інн(я)** мають іменники середнього роду, що утворюються від дієслів із голосними основи **и** та **і:** *горі́ти — горі́ння, носи́ти — носі́ння, ходи́ти — ході́ння, шаруді́ти — шаруді́ння.*

Суфікс **-анн(я) [-янн(я)]** мають іменники середнього роду, утворені від дієслів із голосним основи **а (я):** *гука́ти — гука́ння, гуля́ти — гуля́ння, зроста́ти — зроста́ння, сприя́ти — сприя́ння.*

Суфікс **-енн(я)** мають віддієслівні іменники середнього роду, в яких наголос падає на корінь: *зве́рнення, напру́ження, підне́сення, удоскона́лення.*

-ЕН(Я) [-ЄН(Я)]

6. Суфікс **-ен(я) [-єн(я)]** вживається в іменниках середнього роду, що означають живі істоти: *вовченя́, гусеня́, чаєня́.*

-ЕЧОК [-ЄЧОК], -ЕЧК(А) [-ЄЧК(А)], -ИЧОК, -ИЧК(А) та ін.

7. Суфікси зменшено-пестливих слів **-ечок [-єчок], -ечк(а) [-єчк(а)], -ечк(о) [-єчк(о)]** не слід змішувати із суфіксами **-ичок, -ичк(а):** останні бувають тільки в словах, що походять від слів із суфіксами **-ик, -иц(я):** *во́гничок, ко́шичок, ву́личка, па́личка.* В інших випадках уживаються суфікси з **е (є):** *верше́чок, міше́чок, крає́чок; ді́жечка, копі́єчка, Марі́єчка, рі́чечка; віко́нечко, слове́чко, яє́чко.*

-ЕНК(О) [-ЄНК(О)], -ЕНЬК(О, А) [-ЄНЬК(О)]

8. Слід відрізняти суфікс **-енк(о) [-єнк(о)]** від суфікса **-еньк(о, а) [-єньк(о)]:** суфікс **-енк(о) [-єнк(о)]** вживається здебільшого в іменниках, що означають прізвища: *Гордіє́нко, Кра́вченко,* зрідка — в загальних назвах: *безба́тченко, ковале́нко;* суфікс **-еньк(о, а) [-єньк(о)]** вживається для творен-

ня пестливих назв: *бáтенько, коничéнько, сéрдéнько; ніженька, топóленька.*

-ИСЬК(О) [-ЇСЬК(О)], -ИЩ(Е) [-ЇЩ(Е)]

9. За допомогою суфіксів **-иськ(о) [-їськ(о)], -ищ(е) [-їщ(е)]** утворюються слова переважно з емоційно-негативним відтінком від іменників усіх родів, причому після приголосного пишеться **и**, після голосного — **ї**: *гноїсько, дівчúсько, хлопчúсько; вóгнище, побóїще, станóвище.*

-ОВИЧ, -ІВН(А) [-ЇВН(А)]

10. При творенні чоловічих імен по батькові вживається тільки суфікс **-ович**: *Васúльович, Дóрошович, Íгорович, Микúтович, Олексíйович, Ю́рійович.*

При творенні жіночих імен по батькові вживається суфікс **-івн(а)**, від імен на **-й** — **-ївн(а)**: *Борúсівна, Васúлівна; Гордíївна, Сергíївна, Ю́ріївна.*

Від таких імен, як *Григóрій, Іллá, Кузьмá, Лукá, Микóла, Сáва, Хомá, Я́ків,* відповідні імена по батькові будуть: *Григóрович, Григóрівна; Іллíч, Іллíвна; Кузьмúч,* (і *Кýзьмович*), *Кузьмíвна; Лукúч, Лукíвна; Миколáйович* (і *Микóлович*), *Миколáївна* (і *Микóлівна*); *Сáвич* (і *Сáвович*), *Сáвівна; Хомúч* (і *Хóмович*), *Хомíвна; Я́кович, Я́ківна.*

Примітка. При творенні імен по батькові в основах імен відбувається чергування **і** з **о**: *Антін — Антóнович, Антóнівна; Фéдір — Фéдорович, Фéдорівна.*

-ІВК(А) [-ЇВК(А)], -ОВК(А)

11. В іменниках жіночого роду, утворених від іменників та інших частин мови, вживається суфікс **-івк(а) [-ївк(а)]**: *голівка, долівка, маївка, ножівка, полівка, спиртівка, частівка, шалівка, шихтівка.*

У деяких іменниках уживається суфікс **-овк(а)**: *голóвка* (капусти), *духóвка, зарисóвка, підготóвка.*

-ОК

12. В іменниках чоловічого роду після приголосних уживається суфікс **-ок** із випадним **о** в непрямих відмінках: *вершóк, гайóк, кийóк, кілóк, лужóк, стручóк;* після м'яких приголосних перед суфіксом **-ок** пишеться **ь**: *деньóк, пеньóк.*

-ИР, -ИСТ, -ИЗМ, -ІР, -ІСТ, -ІЗМ

13. Іншомовні суфікси **-ир, -ист, -изм** виступають після **д, т, з, с, ц, ж, ч, ш, р**: *бригадúр, командúр; бандурúст, дантúст, пейзажúст; класицúзм, педантúзм, терорúзм;* після решти приголосних пишеться **-ір, -іст, -ізм**: *вампíр, гарнíр, пломбíр; піанíст, спеціалíст; модернíзм, плюралíзм,* але в утвореннях від власне українських коренів пишеться **-ист, -изм**: *боротьбúст, побутовúзм, речовúзм* і т. ін.

Після голосних у цих суфіксах виступає **ї**: *акмеї́ст, героїзм, конвої́р.*

Прикметникові та дієприкметникові суфікси

-Н(ИЙ), -Н(ІЙ) § 23. 1. Суфікс **-н(ий)** уживається в переважній більшості якісних і відносних прикметників: *дру́жний* (спів), *за́хідний, мільйо́нний, прина́дний, приро́дний, фабри́чний.*

Суфікс **-н(ій)** уживається порівняно в небагатьох прикметниках (переважно відносних): *бра́тній, всесві́тній, горо́дній, да́вній, жи́тній, за́дній, кра́йній, лі́тній, майбу́тній, ма́терній, незабу́тній, осві́тній, пі́зній, ра́нній, самобу́тній, субо́тній, ха́тній* та ін. Суфікс **-н(ій)** уживається в усіх прикметниках прислівникового та іменникового походження, які мають перед цим суфіксом **ж, ш:** *бли́жній, вчора́шній, да́вні́шній, дома́шній, доро́жній, дру́жній* (потиск руки), *зо́внішній, коли́шній, му́жній, паздо́вжній, поро́жній, прийде́шній, ра́нішній, сіне́шній, спра́вжній, сього́днішній, туте́шній, худо́жній,* але — *поту́жний.*

Примітка. У прикметниках, твірна основа яких закінчується на **н**, приєднання суфіксів **-н(ий), -н(ій)** викликає подвоєння **н:** *знаме́нний, осі́нній, пли́нний, ра́нній, тума́нний.*

-АНН(ИЙ) -ЕНН(ИЙ), -АН(ИЙ), -ЕН(ИЙ) 2. Прикметникові суфікси **-анн(ий), -енн(ий),** які вживаються для підкреслення найвищої міри ознаки, пишуться з двома **н:** *невблага́нний, нездола́нний, неоціне́нний, несказа́нний, нескінче́нний, страше́нний* (але *жада́ний*). Подібні прикметники завжди мають наголос на суфіксі, що відрізняє їх від дієприкметників, утворених від дієслівних коренів за допомогою суфіксів **-ан(ий), -ен(ий):** *ба́жаний, незлі́чений, неоці́нений, неподо́ланий, неска́заний, нескі́нчений.*

-ИЧН(ИЙ), -ІЧН(ИЙ) [-ЇЧН(ИЙ)] 3. Складні суфікси **-ичн(ий), -ічн(ий) [-їчн(ий)]** виступають, як правило, у прикметниках, похідних від слів іншомовного походження; при цьому після кінцевого основи **д, т, з, с, ц, ж, ч, ш, р** уживається **-ичн(ий):** *істори́чний, класи́чний, математи́чний, ортопеди́чний;* після решти приголосних — **-ічн(ий):** *академі́чний, анархі́чний, археологі́чний, епі́чний, ідилі́чний, органі́чний;* після голосних — **-їчн(ий):** *архаї́чний, герої́чний, прозаї́чний.*

-ИН, -ЇН 4. У присвійних прикметниках, утворених від іменників першої відміни, після приголосних (крім **й**) пишеться суфікс **-ин:** *ба́ба — ба́бин, Га́ля — Га́лин, Ко́ля — Ко́лин, Мару́ся — Мару́син, свекру́ха — свекру́шин, ті́тка — ті́тчин;* після голосних — **-їн:** *Марі́я — Марі́їн, Софі́я — Софі́їн.*

Примітка. Приголосні **г, к (шк), х** перед суфіксом **-ин** змінюються на **ж, ч(щ), ш:** *О́льга — О́льжин, дочка́ — дочи́н, Мела́шка — Мела́щин, сва́ха — сва́шин.*

-ИН(ИЙ), -ЇН(ИЙ)

5. У прикметниках із значенням присвійності, утворених від назв тварин, після приголосних (крім **й**) пишеться суфікс **-ин(ий)**: *бджоли́ний, голуби́ний, горобиний, качи́ний, орли́ний;* після голосних і апострофа — **-їн(ий)**: *змії́ний, солов'їний,*

-ИСТ(ИЙ), -ЇСТ(ИЙ)

6. Суфікс **-ист(ий)** уживається в прикметниках після приголосних: *барви́стий, голоси́стий, іскри́стий, пери́стий* (пірчастий; але *пері́стий* — рябий), *промени́стий, урочи́стий;* після голосних — **-їст(ий)**: *вибо́їстий, гної́стий, двої́стий, олі́їстий, трої́стий.*

-ЕВ(ИЙ) -ЄВ(ИЙ), -ОВ(ИЙ)

7. Суфікс **-ев(ий)** уживається в прикметниках, які мають перед цим суфіксом м'який або шиплячий приголосний і в яких наголос падає переважно на основу слова: *березне́вий, груше́вий, овоче́вий, си́тцевий.* У прикметниках, у яких перед суфіксом виступають м'які **н, т** або **й**, пишеться **-єв(ий)**: *алюмі́нієвий, ді́євий, життє́вий, значенне́вий, суттє́вий.*

Суфікс **-ов(ий)** незалежно від наголосу вживається в прикметниках, які мають перед цим суфіксом твердий приголосний: *вітрови́й, казко́вий, ква́рцовий, палацо́вий, святко́вий, службо́вий.* Крім того, суфікс **-ов(ий)** уживається в прикметниках, які мають перед цим суфіксом шиплячий **(ж, ч, ш, щ)**, м'який приголосний або **й**, причому наголос падає на закінчення: *бойови́й, гайови́й, грошови́й, дійови́й, дощови́й, життьови́й, крайови́й, нульови́й, речови́й, стильови́й.*

Ці ж правила поширюються на правопис суфіксів **-ов-, -ев- (-єв-)** у присвійних прикметниках жін. і середн. роду: суфікс **-ов-** уживається в присвійних прикметниках, утворених від іменників твердої групи: *ма́йстер — ма́йстрова, ма́йстрове; Петро́ — Петро́ва, Петро́ве; робітни́к — робітнико́ва, робітнико́ве; Шевче́нко — Шевче́нкова, Шевче́нкове;* суфікс **-ев-** (після голосного **-єв-**) уживається в присвійних прикметниках, утворених від іменників м'якої та мішаної груп: *Андрі́й — Андрі́єва, Андрі́єве; І́гор — І́горева, І́ гореве; кобза́р — кобзаре́ва, кобзаре́ве; скрипа́ль — скрипале́ва, скрипале́ве; сто́рож — сто́рожева, сто́рожеве; това́риш — това́ришева, това́ришеве.*

У відповідних присвійних прикметниках чоловічого роду суфікси **-ов-, -ев- (-єв-)** чергуються з **-ів (-їв)**: *Василе́ва — Василі́в, ма́йстрова — ма́йстрів, Олексі́єва — Олексі́їв.*

-УВАТ(ИЙ) [-ЮВАТ(ИЙ)], -ОВАТ(ИЙ), -ОВИТ(ИЙ)

8. Суфікс **-уват(ий),** а після м'яких приголосних **-юват(ий),** уживається в прикметниках на позначення певного вияву ознаки: *горбува́тий, круглува́тий, синюва́тий, темнува́тий,* а також на виявлення невеликої міри властивості, схильності до чогось, позначуваної іменниковою основою: *дуплува́тий, злодійкува́тий, остюкува́тий, піскува́тий.*

Суфікс **-оват(ий)** уживається в прикметниках, якщо наголос падає на **о:** *плиско́ватий, стовбо́ватий.*

Суфікс **-овит(ий)** уживається на означення високого ступеня вияву ознаки: *гордови́тий, грошови́тий, талanови́тий.*

Дієслівні суфікси

-УВА- (-ЮВА-), -ОВА-

§ 24. 1. Суфікс **-ува- (-юва-)** пишеться в дієсловах: *забілювати, керува́ти, підпорядкува́ти, розсіювати.*

У похідних словах і формах (віддієслівних іменниках та дієприкметниках) суфікс **-ува- (-юва-)** пишеться тоді, коли на перший голосний цього суфікса не падає наголос: *вивéршувати — вивéршування, вивéршуваний; очікувати — очікування, очікуваний; підси́нювати — підси́нювання, підси́нюваний;* якщо на перший голосний суфікса падає наголос, то пишеться **-ова-:** *друкува́ти — друкува́ння,* але *друко́ваний; малюва́ти — малюва́ння,* але *мальо́ваний; підпорядкува́ти — підпорядкува́ння,* але *підпорядко́ваний; риштува́ти — риштува́ння,* але *ришто́вання, ришто́ваний.*

-ОВУВА-

2. У суфіксі **-овува-** перший голосний завжди наголошений: *завойо́вувати — завойо́вування, завойо́ваний; перемальо́вувати — перемальо́вування, перемальо́ваний; скупо́вувати — скупо́вування, скупо́вуваний.*

-ІР- (-ИР)

3. Дієслова іншомовного походження, що мають у мові-джерелі суфікс **-ір-**, в українській мові втрачають цей суфікс у всіх формах: *загітува́ти — загіто́ваний, зареєструва́ти — зареєстро́ваний, інформува́ти — інформо́ваний, сконструюва́ти — сконструйо́ваний.* Але в окремих словах для усунення небажаних омонімів суфікс **-ір-** (після **д, т, з, с, ц, ж, ч, ш, р — -ир-**) зберігається: *букси́рувати* (бо є *буксува́ти*), *пари́рувати* (бо є *парува́ти*), *поліру́ва́ти* (бо є *полюва́ти*), *репети́рувати* (бо є *репетува́ти*) тощо.

Суфікс **-ір- (-ир-)** уживається й у дієсловах типу *коти́рувати, лавірува́ти, маршируу́вати, пікірува́ти, трети́рувати.*

ПРАВОПИС СКЛАДНИХ СЛІВ

ЗАГАЛЬНІ ПРАВИЛА ПРАВОПИСУ СКЛАДНИХ СЛІВ

§ 25. Складні слова можуть утворюватися за допомогою сполучних звуків і без них.

Сполучні звуки О, Е(Є)

1. Коли перша частина складного слова — прикметник, то сполучним звуком виступає **о:** *важкоатле́т, гірничопромисло́вий, чорногу́з, яснозо́рий;* якщо першою частиною такого слова є прикметник

м'якої групи, то перед **о** пишеться **ь:** *верхньодніпрóвський, давньорýський, середньовіччя, синьоóкий*

Увага. З цими словами не слід змішувати складних слів, перша частина яких є вищий ступінь прислівника на **е:** *вищезгáданий, нижчепідпúсаний.*

2. Коли перша частина складного слова — іменник або займенник, то сполучним звуком буває:

а) Після твердого приголосного, зокрема після шиплячого, звук **о:** *атомохід, грушоподібний, дощомір, самовчúтель;* але: *кожум'яка, овочесхóвище, очевúдний.*

б) Після м'якого приголосного (неподовженого), яким закінчується основа іменника м'якої групи, пишеться **е:** *бурелóм, землетрýс, працездáтний, яйцеподібний,* але: *конóв'язь, коногóн, костогрúз, костопрáв, свинопáс, свиномáтка.*

в) Після **й,** яким закінчується основа іменника м'якої групи, або м'якого подовженого приголосного першої частини пишеться **є:** *боєздáтність, краєзнáвство; життєздáтний, життéпис, сміттєзбірник.*

Складні слова без сполучного звука

3. Складні слова можуть утворюватися без сполучного звука — шляхом безпосереднього приєднання основи до основи. При цьому перша основа може закінчуватися:

а) На голосний звук: *всюдихід, кількаразóвий, радіокомітéт;* у словах із числівниками **одно-, дво-, три-, чотири-:** *однодéнний, двоярýсний, триніжок, чотирикутник.* Також у словах із тими числівниками, що в родовому відмінку мають закінчення **-и:** *двадцятирічний, п'ятикýтний, семимúльний.*

б) На приголосний звук: *Болгрáд, Нóвгород;* в абревіатурах: *виконкóм, колгóсп, медінститýт;* у словах із числівниками **двох-, трьох-, чотирьох-,** якщо дальша частина починається голосними **а, о,** та **j:** *двохосьовúй, чотирьохáктний.*

4. Складні слова можуть писатися разом і через дефіс.

Р а з о м пишуться:

а) Усі складноскорочені слова й похідні від них: *Нацбáнк, Міносвіти, міськрáда, облвиконкóм, профспілка, радгóсп, соцстрáх; профспілкóвий, радгóспний, соцстрáхівський.* Сюди належать і всі складноскорочені з першими частинами: **авіа-, авто-, агро-, біо-, вело-, водо-, газо-, геліо-, гео-, гідро-, екзо-, екстра-, електро-, зоо-, ізо-, квазі-, кіно-, космо-, лже-, макро-, мета-, метео-, мікро-, мілі-, моно-, мото-, нео-, палео-, псевдо-, радіо-, рентгено-, соціо-, стерео-, супер-, теле-, термо-, турбо-, фоно-, фото-** й под.

б) Складні слова, першою частиною яких є кількісний числівник (коли він не позначається цифрою): *двобічний, сімдесятиріччя, трикýтник, трипроцéнтний, чотиримісячний.*

Через дефіс пишуться:

а) Повторення того самого слова з метою підсилення його основного значення, зокрема: в дієсловах для підсилення інтенсивності дії: *писа́в-писа́в, роби́в-роби́в, ходи́в-ходи́в;* у прикметниках і прислівниках для вираження великої міри, ознаки: *білий-білий, леге́нький-леге́нький, бага́то-бага́то, си́ньо-си́ньо, ти́хо-ти́хо.*

б) Поєднання синонімічних слів: *ги́дко-бри́дко, зро́ду-віку, ти́шком-ни́шком, ча́сто-гу́сто;* антонімічних слів: *більш-ме́нш, ви́димо-неви́димо;* близьких значенням слів, що передають єдине поняття: *ба́тько-ма́ти* (батьки), *хліб-сіль* (їжа); слів із тим самим коренем, але з різними закінченнями, префіксами й суфіксами: *вели́кий-превели́кий, давни́м-давно́, з да́вніх-даве́н, з ді́да-пра́діда, ма́ло-пома́лу, повік-віки, ра́дий-раді́сінький, си́ла-силе́нна, ти́хий-тихе́сенький.*

Примітка. Два однакових іменники, з яких один має форму називного відмінка, а другий — орудного, пишуться окремо: *кіне́ць кінце́м, одни́м одна́, честь че́стю, чин чи́ном.* Так само й займенники: *сама́ самото́ю.*

в) Поєднання слів, що означають приблизність: *день-дру́гий, годи́на-дві, не сього́дні-за́втра, три-чоти́ри.*

Примітка. Поєднання слів зі значенням приблизності або певних числових меж можуть складатися й з двох числівників, позначених цифрами. У таких випадках між ними ставиться тире: *3—4 (дні), учні 8—10 класів.*

г) Складні вигуки та звуконаслідування: *гей-ге́й, ого-го́, бом-бо́м.*

д) Звуки в словах, що вимовляються протяжно: *По-о-дай, а то во-о-ни наморились уже й та-а-к біля мене* (Тесленко); *По-о-лк, стій!*

е) Літерні абревіатури з належними до них цифрами: *Ту-154, ЗІЛ-111.*

є) Літерні найменування паралельних класів у школах: *7-А, 10-В.*

ж) Терміни, до складу яких входить літера алфавіту: *П-подібний, Т-подібний.*

з) Літерні скорочення складних слів, які пишуться разом або через дефіс: *с.-г.*— сільськогосподарський, *с.-д.*— соціал-демократ, соціал-демократичний, *ст.-сл.*— старослов'янський. Але скорочення, утворені від словосполук, пишуться окремо: *с. г.*— сільське господарство.

§ 26. Складні іменники

1. Разом пишуться:

а) Складні іменники, утворені шляхом поєднання за допомогою сполучного звука двох або кількох основ, одна з яких —

дієслівного походження: *вертоліт, лісосплáв, самохíд, силосонавантáжувач, тепловóз.*

б) Складні іменники, утворені поєднанням прикметникової та іменникової основ за допомогою сполучного звука: *білокрíвці, чорногýз, чорнóзем.*

в) Складні іменники, утворені за допомогою сполучного звука від двох іменникових основ: *верболíз, лісостéп, носорíг, трудодéнь, шлакоблóк* (але *людúно-день*); сюди ж належать іменники, першою частиною яких є незмінний іменник іншомовного походження (тут роль сполучного звука виконує останній голосний першого іменника: *автострáда, велотрéк, радіокомітéт*).

г) Складні іменники, утворені з дієслова в наказовій формі та іменника: *горúцвіт, зірвúголова, перекотúполе, пройдúсвіт; Непийпúво, Перебúйніс, Убийвóвк* (прізвища).

д) Складні іменники, утворені з кількісного числівника у формі родового відмінка (для числівника *сто* — називного) та іменника: *дванадцятитóнка, сторíччя, стоп'ятдесятирíччя, шестидéнка.*

Примітка. У складних словах із числівником, який означає число двозначне, тризначне та інші, числівник звичайно пишеться цифрами й приєднується до другої частини слова за допомогою дефіса: *750-річчя, 16-поверхóвий.*

е) Складні іменники з першою частиною **пів-, напів-, полу-:** *півáркуша, півгодúни, півдюжини, півкарбóванця, півкóло, півмíсяць, півогірка́, пів'яблука; напівавтомáт, напівсóн; полýкіпок, полýмисок.*

Примітка. Перед іменниками — власними іменами **пів-** пишеться через дефіс: *пів-Єврóпи, пів-Кúєва.*

є) Складні іменники, утворені з трьох і більше основ: *автомотогуртóк, світловодолікувáння, термогідродинáміка.*

2. Ч е р е з   д е ф і с пишуться:

1) Складні іменники, утворені з двох іменників без допомоги сполучного звука, незалежно від того, чи в даному слові відмінюються обидва іменники, чи тільки другий.

До таких слів з о б о м а   в і д м і н ю в а н и м и   ч а с т и н а м и належать:

а) іменники, що означають протилежні за змістом поняття: *купівля-прóдаж, рóзтяг-стúск;*

б) іменники, що означають спеціальність, професію: *магнітóлог-астронóм, лікар-еколог;*

в) іменники на позначення казкових персонажів: *Зайчик-Побігáйчик, Лисúчка-Сестрúчка.*

До слів із д р у г о ю   в і д м і н ю в а н о ю   ч а с т и н о ю належать:

а) іменники, в яких перше слово підкреслює певну прикмету чи особливість предмета, явища, названого другим словом: *блок-систе́ма, буй-ту́р, ди́зель-мото́р, жар-пти́ця, ко́зир-ді́вка, кре́кінг-проце́с, свят-ве́чір, стоп-кра́н;*

б) іменники, що означають державні посади, військові, наукові звання: *генера́л-губерна́тор, генера́л-лейтена́нт, контр-адміра́л, прем'єр-мініс́тр, у́нтер-офіце́р, член-кореспонде́нт, штабс-капіта́н;*

в) іменники, що означають складні одиниці виміру: *кіловат-годи́на, люди́но-день, то́нно-кіломе́тр*.

2) Складні іменники з першою складовою частиною **віце-, екс-, лейб-, максі-, міді-, міні-, обер-:** *віце-президе́нт, екс-чемпіо́н, лейб-ме́дик, ма́ксі-спідни́ця, міні-футбо́л, о́бер-ма́йстер.*

3) Іншомовні назви проміжних сторін світу: *норд-ве́ст, норд-о́ст.*

4) Субстантивовані словосполучення, що означають переважно назви рослин: *брат-і-сестра́, люби́-мене́, розри́в-трава́, чар-зі́лля.*

5) Скорочені іменники, в яких наводиться початок і кінець слова: *б-ка* — бібліотека, *вид-во* — видавництво, *д-р* — доктор, *ін-т* — інститут, *л-ра* — література, *т-во* — товариство, *ф-ка* — фабрика.

6) Перша частина складного слова (яке пишеться разом або через дефіс), коли далі йде слово з такою ж другою частиною: *кулько- й роликопідши́пники, радіо- й телеапарату́ра, тепло- й гідроелектроста́нції.*

§ 27. Прикладки

Прикладки можуть писатися окремо й через дефіс, що залежить від семантики поєднуваних складників.

1. Якщо прикладкою виступає видова назва, то дефіс між означуваним іменником і прикладкою не ставиться: *мі́сто Київ, ріка́ Москва́, трава́ звіробі́й.*

Якщо ж у ролі прикладки виступає родова назва, то між означуваним іменником і прикладкою ставиться дефіс: *звіробі́й-трава́, Москва́-ріка́, Сапу́н-гора́.*

2. Якщо узгоджуваний іменник, що має атрибутивне (означальне) значення, виступає в ролі прикладки в постпозиції, він приєднується до пояснюваного іменника дефісом: *вовк-жаднюга, дівчина-красу́ня, хло́пець-богати́р.*

Якщо такий іменник виступає в препозиції до означуваного іменника, то він пишеться окремо: *богати́р хло́пець, жадню́га вовк, красу́ня ді́вчина.*

3. Якщо пояснюваний іменник і прикладка можуть мінятися місцями (причому атрибутивну роль виконує іменник у

постпозиції), між ними завжди ставиться дефіс: *дівчина-грузи́нка* й *грузи́нка-дівчина, учи́тель-фізик* і *фізик-учи́тель, худо́жник-пейзажи́ст* і *пейзажи́ст-худо́жник.*

4. Якщо прикладка входить до складу терміна, вона втрачає атрибутивне значення, перетворюючи словосполучення в складний іменник без сполучного звука. Такі іменники пишуться через дефіс: *гриб-парази́т, жук-коро́їд, за́єць-руса́к, льон-довгуне́ць.*

§ 28. Складні числівники та займенники

1. Разом пишуться:

а) Складні кількісні числівники: *одина́дцять, п'ятдесят, три́ста (трьохсо́т, трьомста́м).*

б) Складні порядкові числівники й схожі з ними прикметники, останнім компонентом яких є **-сотий, -тисячний, -мільйонний:** *дев'ятисо́тий, п'ятна́дцятий, п'ятсоттридцятити́сячний, шістдеся́тий, шістдесятип'ятимільйо́нний; багатоти́сячний, кількамільйо́нний.*

Примітка 1. Складені кількісні та порядкові числівники пишуться окремо: *ти́сяча п'ятсо́т три́дцять вісім, ти́сяча дев'ятсо́т вісімдеся́т во́сьмий.*

Примітка 2. Порядкові числівники, до складу яких входять слова з **половиною** й под., теж пишуться окремо: *три з полови́ною ти́сячний загін.*

2. Через дефіс пишуться:

а) Порядкові числівники, написані цифрами й літерами: *7-й, 10-ї, 11-го, 35-мільйо́нний, 3-ти́сячний,* $4^1/_2$*-ти́сячний.*

б) Складні займенники з компонентами **будь-, -будь, -небудь, казна-, хтозна-** й под.: *будь-котри́й, будь-хто́, будь-чи́й, будь-що́, будь-яки́й; котрий-бу́дь, хто-бу́дь, чий-бу́дь, що-бу́дь, який-бу́дь; котрий-не́будь, хто-не́будь, чий-не́будь, що-не́будь, який-не́будь; ка́зна-що, хто́зна-який.* Але: *будь у ко́го, будь на чо́му, ка́зна з ки́м, ка́зна при ко́му* (бо в середині таких слів з'являється прийменник).

§ 29. Складні прикметники

1. Разом пишуться:

а) Складні прикметники, утворені від складних іменників, що пишуться разом: *електросилови́й* (електроси́ла), *картоплесаджа́льний* (картоплесаджа́лка), *лісостепови́й* (лісосте́п), *м'ясозаготіве́льний* (м'ясозаготівля), *радіофізи́чний* (радіофізика), *самохі́дний* (самохід), *теплообмі́нний* (теплоо́бмін), *чорнозе́мний* (чорно́зем).

б) Складні прикметники, утворені від сполучення іменника та узгоджуваного з ним прикметника: *загальноосвітній* (зага́льна осві́та), *легкоатлети́чний* (легка́ атле́тика), *мовностильови́й* (мо́вний стиль), *народногоспода́рський* (наро́дне господа́рство), *народнопоети́чний* (наро́дна пое́зія), *первіснообщи́нний* (первісна общи́на), *правобере́жний* (пра́вий бе́рег), *сільськогоспода́рський* (сільське́ господа́рство), *східнослов'янський* (східні слов'яни).

в) Складні прикметники з другою дієслівною частиною: *волелю́бний, деревообро́бний, карколо́мний, машинобудівни́й.*

Примітка. Прикметники з другою префіксальною дієслівною частиною пишуться через дефіс: *вантáжно-розвантáжувальний, контро́льно-вимі́рювальний.*

г) Складні прикметники, в яких першим компонентом виступає прислівник: *важкохво́рий, внутрішньозаводськи́й, загальнодержа́вний;* так само й такі, в яких другою складовою частиною є дієприкметник: *вищезга́даний, нижчепідпи́саний, новоутво́рений, свіжозру́баний,* але: *тро́хи ви́ще зазна́чений* (параграф), бо є пояснювальне слово.

Примітка 1. Прислівники, утворені від більшості відносних прикметників, як правило, зберігають на собі логічний наголос і не зливаються в одне слово з наступним прикметником або дієприкметником: *абсолю́тно сухи́й, діаметра́льно протиле́жний, послідо́вно миролю́бний, рі́зко окре́слений, суспі́льно кори́сний, суспі́льно необхі́дний, хімі́чно зв'я́заний.*

Примітка 2. У складних термінах прислівник — компонент, що уточнює значення складного прикметника, пишеться разом із цим прикметником: *видовженотупоконі́чний, короткогрушоподі́бний, округлояйцеподі́бний.*

д) Складні прикметники (з двох або кількох компонентів), у яких основне смислове навантаження передається останнім прикметником, а попередні лише звужують, уточнюють його зміст. Такі прикметники, як правило, мають термінологічне значення: *вузькодіале́ктне* (мовне явище), *грудочеревна́* (перепона), *давньоверхньоніме́цька* (мова), *двовуглеки́слий* (газ), *лінгвостилісти́чні* (особливості); також — *глухоніми́й, сліпоглухоніми́й.*

е) Складні прикметники, першою частиною яких є числівник, написаний літерами: *двадцятиповерхо́вий, семиразо́вий, стодвадцятип'ятирі́чний,* але *125-рі́чний.*

є) Складні прикметники, утворені з двох неоднорідних прикметників (зокрема, ті, які виражають відношення родової ознаки до видової): *поперечношліфува́льний* (поперечний шліфувальний верстат).

2. Через дефіс пишуться:

а) Складні прикметники, утворені від складних іменників, що пишуться через дефіс: *віце-президе́нтський* (віце-прези-де́нт), *генера́л-губерна́торський* (генера́л-губерна́тор), *ди́зель-моторний* (ди́зель-мото́р), *соціа́л-демократи́чний* (соціа́л-демокра́т), *у́нтер-офіце́рський* (у́нтер-офіце́р).

Примітка. В окремих випадках, коли прикметник утворюється від сполучення іменника з прикладкою, дефіс не ставиться: *Москва́-ріка́ — москворіцький.*

б) Складні прикметники, утворені з двох чи більше прикметникових основ, якщо названі цими основами поняття не підпорядковані одне одному: *агра́рно-сирови́нний, держа́вно-монополісти́чний, електро́нно-обчи́слювальний, культу́рно-технічний, лісопи́льно-струга́льний, ма́сово-політи́чний, мо́вно-літерату́рний, навча́льно-виховни́й, науко́во-технічний, партійно-політи́чний, пло́ско-опу́клий, постача́льно-збутови́й, свердли́льно-довба́льний, суспільно-політи́чний, столя́рно-механічний;* а також узвичаєні: *всесвітньо-істори́чний, літерату́рно-худо́жній, наро́дно-ви́зво́льний, підзо́листо-боло́тний* тощо; між компонентами цих складних прикметників, не з'єднаними в одне слово, можна вставити сполучник **і**: *агра́рний* і *сирови́нний, навча́льний* і *виховни́й* і под.

в) Складні прикметники, в яких перша частина закінчується на **-ико (іко)**: *буко́ліко-романти́чний, діале́ктико-матеріалісти́чний, істо́рико-культу́рний, меха́ніко-математи́чний, полі́тико-економі́чний.*

г) Складні прикметники з першою частиною **військово-, воєнно-**: *військо́во-морськи́й, військо́во-спорти́вний, воє́нно-стратегі́чний.*

Примітка. Складні субстантивовані прикметники *військовозобов'я́заний, військовополоне́ний* пишуться разом.

д) Складні прикметники, в яких перша частина не має прикметникового суфікса, але яка за змістом є однорідна з другою частиною й приєднується до неї за допомогою сполучного звука **о** або **е**: *м'ясо-во́вняний, м'ясо-моло́чний, крохма́ле-па́токовий.*

Примітка. Складні прикметники цього типу, що виступають як наукові терміни, пишуться разом: *головоно́гі, грудочеревна́* (перепона).

е) Складні прикметники, утворені з двох або кількох основ, які означають якість із додатковим відтінком, відтінки кольорів або поєднання кількох кольорів в одному предметі: *блаки́тно-си́ній, гіркува́то-соло́ний, ки́сло-соло́дкий, моло́чно-білий, сіро-голуби́й, те́мно-зеле́ний, черво́но-зеле́но-си́ній,* але. *жовтогаря́чий, червоногаря́чий* (окремі кольори).

є) Складні назви проміжних сторін світу: *півде́нно-схі́дний, півні́чно-за́хідний; норд-о́стівський.*

ж) Складні прикметники, першим компонентом яких є числівник, написаний цифрами: *20-рі́чний, 10-поверхо́вий.*

§ 30. Прислівники

1. Разом пишуться:

а) Складні прислівники, утворені сполученням прийменника з прислівником: *відни́ні, відтепе́р, дони́ні, дотепе́р, забага́то, задо́вго, зана́дто, набага́то, наві́чно, нада́лі, надо́вго, наза́вжди́, назо́всім, на́скрізь, напра́вді, невтямки́, негара́зд, ота́к, ота́м, оту́т, підтюпцем, повсю́ди, поде́куди, позавчо́ра, поза́торік, потро́ху, утри́чі, якнайкра́ще.*

Примітка. Від подібних прислівників слід відрізняти сполучення прийменників із незмінюваними словами, вживаними в значенні іменників. Такі сполучення пишуться окремо: *від сього́дні, до за́втра, на за́втра, на по́тім (не відклада́йте цього до за́втра, на за́втра, на по́тім), за бага́то, на бага́то* (пор.: *забага́то гуляє́ш і за бага́то ро́ків упе́рше приї́хав, ста́ло набага́то ле́гше й зал на бага́то мі́сць*), *на добра́ніч, на ура́.*

б) Складні прислівники, утворені сполученням прийменника з іменником: *бе́звісти, безпереста́нку, вбік, вве́чері, ввіч, вво́лю, вго́лос, вгорі́, вго́ру, вдень, взи́мку, взнаки́, відра́зу, вкрай, вку́пі, влад, влі́тку, внизу́, вночі́, восени́, впа́м'ятку́, впень, впере́д, впере́між, впере́міш, вплав, вплач, впо́перек, впо́ру, враз, вра́нці, вре́шті, врі́вень, врі́вні, вро́зкид, вро́зліт, вро́зсип, вро́зтіч, вряд, всере́дині, вслід, всмак, вщерть, дове́рху, дові́ку, довко́ла, дово́лі, догори́, додо́лу, додо́му, доку́пи, дони́зу, дотла́, доще́нту, за́між, за́мужем, за́очі, запанібра́та, запі́вніч, за́раз, заразо́м, зара́ні, зара́ння, за́світла, збо́ку, зве́рху, зві́ку, згори́, зду́ру, зза́ду, зіспо́ду, зни́зу, зо́зла, зо́кола, зра́зу, зра́нку, зра́ння, зре́штою, зро́ду, зсере́дини, на́бік, на́бір, наве́рх, наверху́, навесні́, нави́воріт, нави́літ, наві́дліг, наві́дріз, наві́к, наві́ки, на́віч, наго́ру* (але *на-гора́*), *надве́чір, надво́рі, на́дголодь, на́дзелень, надмі́р, надмі́ру, наза́д, наза́хват, наздога́д, назу́стріч, на́їздом, нани́з, нанизу́, наоста́нок, наоста́нку, напа́м'ять, напереби́й, напере́ваги, напере́д, напере́кір, напереріз, напівдоро́зі, напідпи́тку, напока́з, наполови́ну, напо́хваті, напоча́тку, напри́клад, напро́весні, напроло́м, напропа́ле, нара́з, наре́шті, на́рівні, наро́зхват, наси́лу, на́скоком, наспі́д, на́спіх, наспо́ді, насторо́жі, наяву́, о́бік, о́біч, одві́ку, опі́вдні, опі́вночі, о́пліч, підря́д, по́біч, поблизу́, пове́рх, пові́к, пово́лі, поза́ду, по́ночі, по́пліч, по́руч, по́ряд, посере́дині, поча́сти, скра́ю, спе́реду, споча́тку, убі́к, убрі́д, уве́чері, уві́ч, уго́лос, угорі́, уго́ру, уде́нь, узи́мку, узнаки́, укра́й, уку́пі, ула́д,*

улітку, униз, унизу́, уночі, упе́нь, упере́д, упла́в, упла́ч, упо́перек, упо́ру, ура́нці, уре́шті, урі́вень, урі́вні, уро́зкид, уро́зліт, уро́зсип, уро́зтіч, уря́д, усере́дині, услі́д, усма́к, ушир.

в) Складні прислівники, утворені сполученням прийменника з коротким (нечленним) прикметником: *відда́вна, воста́ннє, вручну́, до́гола́, допізна, зави́дна, за́молоду, за́ново, зви́сока, зга́рячу, зле́гка, злі́ва, зно́ву, зрі́дка, напе́вне, на́рівні, на́різно, нашвидку́, пома́лу, помале́ньку, потихе́ньку, спо́вна́, спро́ста, сп'яну.*

г) Складні прислівники, утворені сполученням прийменника з числівником: *вдво́є, втро́є, вче́тверо* й под.; *впе́рше, вдру́ге, втре́тє* й под.; *на́двоє, на́троє, наче́тверо* й под.; *удво́х, утрьо́х, учотирьо́х* і т. д.; *водно́, заодно́, пооди́нці, спе́ршу.*

д) Складні прислівники, утворені сполученням прийменника з займенником: *вні́чию, втім, наві́що, на́що, передусі́м, почі́м, почо́му;* але: *до чо́го, за ві́що, за що* та ін. в ролі додатків.

е) Складні прислівники, утворені сполученням кількох прийменників із будь-якою частиною мови: *вдо́світа, вподо́вж, завбі́льшки, завглиби́шки, завдо́вжки, завто́вшки, завча́су, завши́ршки, знадво́ру, навздогі́н, на́взнак, навки́дьки, навко́ло, навкруги́, навкула́чки, навми́сне, навпаки́, навпере́йми, навпри́сядки, навпросте́ць, навря́д, на́вска́ч, на́вскіс, навскоси́, навспра́вжки, на́встіж, навтікача́, навздогі́н, наздогі́н, нао́сліп, напогото́ві, позавчо́ра, поза́торік, попідти́нню, спідло́ба.*

є) Складні прислівники, утворені з кількох основ (із прийменником чи без нього): *босо́ніж, водно́сталь, ліво́руч, мимово́лі, мимоїздом, мимохі́дь, мимохі́ть, наса́мперед, натще́серце, нашвидку́ру́ч, оба́біч, обі́руч, очеви́дно, повсякча́с, право́руч, привселю́дно, самохі́ть, стрімголо́в, тимчасо́во, чимду́ж, чимра́з.*

ж) Складні прислівники, утворені сполученням часток **аби-, ані-, де-, чи-, що-, як-** із будь-якою частиною мови: *аби́куди, аби́як, аніскі́льки, анітеле́нь, анітро́хи, анічичи́рк, анія́к; деда́лі, деі́нде, де́коли, де́куди; чима́ло; щове́чора, щогоди́ни, щода́лі, щоде́нно, щодня́, щоду́ху, щомі́сяця, щомо́га, щонайбі́льше, щонайдо́вше, щонайду́жче, щонайкра́ще, щонайме́нше, щонайши́рше* й т. д., *щоно́чі, щопра́вда, щора́з, щора́зу, щоро́ку, щоси́ли, щохвили́ни* (але: *дарма́ що, по́ки що, ті́льки що, хіба́ що, чи що*); *якомо́га, я́кось* і *яко́сь* (з різними значеннями), *якра́з, якнайбі́льше, якнайду́жче, якнайдо́вше* й под.

Увага. Слід відрізняти прислівники, складені з прийменників або часток і різних частин мови, від прийменників або часток та іменників, прикметників тощо, коли останні збері-

гають у реченні свої функції як окремі частини мови, отже, і пишуться окремо. Пор.:

Він повернув ***убік*** і *Ударив* ***у бік.***

Спочатку *це не було ясно* й ***З початку*** *розмови вони зрозуміли вашу думку.*

Прочитай вірш ***напам'ять*** і ***На пам'ять*** *він подарував мені книжку.*

Всередині *щось дуже заболіло* й *Це правило шукай* ***у середині*** *розділу.*

Хлопці домовилися йти всі ***вкупі*** *до міста* й ***У купі*** *піску гралися діти.*

Зауважую вам ***востаннє*** й *Вони постукали* ***в останнє*** *вікно.*

Ми чуємо це ***вперше*** й *Зайдемо* ***в перше*** *село.*

Втім, *я не заперечую* й ***У тім*** *спектаклі виступав і я.*

У нас ***чимало*** *є досягнень* і ***Чи мало*** *вам допомагали?*

Нащо *було починати справу?* і ***На що*** *ви натякаєте?*

Ми ***теж*** *виступали на зборах* і *Він говорив* ***те ж,*** *що і я.*

Якось *уже воно буде* і ***Як ось*** *і Марко на поріг.*

2. Окремо пишуться:

а) Прислівникові сполуки, що складаються з прийменника та іменника, але в яких іменник звичайно зберігає своє конкретне лексичне значення й граматичну форму, особливо коли між прийменником і керованим ним іменником можливе означення до цього іменника (прикметник, займенник, числівник): *без відома, без жа́лю, без кінця́, без кінця́-кра́ю, без кра́ю, без ла́ду́, без ліку, без мети́, без на́міру, без пуття́, без слі́ду, без смаку́, без су́мніву, без уга́ву, без упи́ну, без че́рги, в за́тишку, в мі́ру, в нагоро́ду, в но́гу, в о́бмін, в обрі́з, в по́зику, в ці́лості, до бі́са, до вподо́би, до гу́рту, до ді́ла, до заги́ну, до запита́ння, до кра́ю, до кри́хти, до ладу́, до ли́ха, до лиця́, до мі́ри, до ноги́, до обі́ду, до оста́нку, до па́ри, до пня́, до поба́чення, до пори́, до пуття́, до ре́чі, до ре́шти, до сих пі́р, до смаку́, до сме́рті, до снаги́, до сього́дні, за годи́ни, за дня́, за кордо́н, за кордо́ном, за раху́нок, за сві́тла, з бо́лю, з-за кордо́ну, з кра́ю в край, з переля́ку, з ра́дості, з розго́ну, на бігу́, на бі́с, на вагу́, на ве́сну* (але *навесні́*), *на ви́бір, на видноті́, на відча́й, на відмі́нно, на віку́, на га́му́з, на го́лову, на ди́во, на дозві́ллі, на жа́ль, на зло́, на зразо́к, на льоту́, на ми́ть, на ніщо́, на о́ко, на пору́ки, на проща́ння, на ра́дість, на ра́дощах, на ру́ку, на самоті́, на світа́нку, на скаку́, на сла́ву, на сло́во, на смі́х, на со́вість, на со́ром, на ходу́, на шко́ду, на ща́стя, над си́лу, не з руки́, ні на грі́ш, під бо́ком, під го́ру, під си́лу, по зако́ну, по змо́зі, по знаку́, по можли́вості, по пра́вді, по си́лі, по со́вісті, по сусі́дству, по су́ті, по че́рзі, по щи́рості, у ви́гляді, уві сні́, у по́міч, у стокра́т, через си́лу, як слі́д, як тре́ба.*

б) Словосполуки, що мають значення прислівників і складаються з двох іменників (зрідка — числівників) та одного або двох прийменників: *від ранку до вечора, день у день, з боку на бік, з дня на день, один в один, раз у раз, рік у рік, час від часу.*

в) Словосполуки, які в реченні виконують функції прислівника та складаються з угоджуваного прийменника (числівника, займенника) й дальшого іменника: *другого дня, таким чином, темної ночі, тим разом, тим часом* і т. ін.

г) Прислівники, утворені сполученням прийменника з повним прикметником чоловічого (середнього) роду: *в основному, в цілому.*

д) Прислівники, утворені сполученням прийменника **по** зі збірним числівником: *по двоє, по троє, по четверо* тощо.

3. Через дефіс пишуться:

а) Складні прислівники, утворені від прикметників і займенників за допомогою прийменника **по** та закінчення **-ому** або **(-к)и:** *по-батьківському, по-бойовому, по-братньому, по-господарському, по-іншому, по-козацькому, по-нашому, по-своєму, по-сусідському, по-українському, по-християнському; по-батьківськи, по-братерськи, по-господарськи, по-людськи, по-сусідськи, по-українськи;* також *по-латині.*

Примітка. У прислівниках цього типу, утворених від складних прикметників, що пишуться через дефіс, дефіс ставиться тільки після по-: *по-соціалдемократичному.*

б) Складні прислівники, утворені за допомогою прийменника **по** від порядкових числівників: *по-перше, по-друге, по-третє* й т. д.

в) Неозначені складні прислівники з частками **будь-, -будь, -небудь, казна-, -то, хтозна-:** *аби-то, будь-де, будь-коли, будь-куди, де-небудь, десь-то, казна-де, казна-коли, коли-будь, коли-небудь, куди-будь, куди-небудь, так-то, хтозна-як, як-небудь.*

г) Складні прислівники, утворені з двох прислівників: *вряди-годи, десь-інде, десь-інколи, сяк-так* і т. ін.

д) Складні прислівники, утворені повторенням слова або основи без службових слів або зі службовими словами між ними: *будь-що-будь, віч-на-віч, всього-на-всього, далеко-далеко, де-не-де, коли-не-коли, ледве-ледве, ось-ось, пліч-о-пліч, хоч-не-хоч, як-не-як.*

§ 31. Прийменники

1. Разом пишуться:

а) Складні прийменники, утворені сполученням одного або двох (іноді — трьох) прийменників із будь-якою частиною

мови: *внáслідок (унáслідок), вподóвж (уподóвж), зáмість, навкóло, напередóдні, наприкінці, щóдо.*

б) Складні прийменники, утворені з двох простих прийменників: *зáдля, зарáди, навпрóти, окрíм, пóза, пóміж, пóнад, поперéд, пóсерéд, прóміж.*

2. Через дефіс пишуться складні прийменники з початковими **з-, із-:** *з-за (із-за), з-над, з-пéред, з-під (із-під), з-пóза, з-пóміж, з-пóнад, з-пóпід, з-пóсеред, з-прóміж.*

3. Окремо пишуться прийменникові сполуки *у(в) рáзі, під кінéць, під чáс, щó ж до.*

§ 32. Сполучники

1. Разом пишуться складні сполучники, які становлять тісне поєднання повнозначних слів із частками або прийменниками: *аджé, аніж, втім, затé, мóвби, нáчеб, нáчебто, немóв, немóвби, немóвбито, ненáче, ненáчебто, ніби, нібито, ніж, óтже, отóж, притíм, притóму, причíм, причóму, протé, сéбто, тóбто, цéбто, щоб, якбú, якщó;* також слова: *абóщо, тóщо.*

Увага. Сполучники *затé, протé, щоб, якбú, якщó,* які пишуться разом, треба відрізняти від однозвучних самостійних слів, що пишуться з прийменниками **за, про** та частками **би, як** окремо. Так, сполучники **зате, проте** можна замінити одним із протиставних сполучників **а, але, однак,** тоді як прийменники **за, про** та вказівний займенник **те** такій заміні не піддаються. Пор.:

Хоч не застав Івана дома, ***зате*** *пройшовся;* але: ***За те*** *оповідання його похвалили.*

Сполучник **щоб** легко відрізнити від займенника **що** з часткою **б,** оскільки на займенник **що** виразно падає наголос. Пор.:

Сказав, ***щоб*** *усі прийшли;* але: ***Що б*** *ви сказали, коли б я не приїхав?*

Сполучники **якбú, якщó** можна відрізнити від однозвучного з ними прислівника **як** із частками **би** та займенника **що** за допомогою контексту, бо на прислівник **як** завжди падає логічний наголос. Пор.:

Якби *тут був мій товариш!;* але: ***Як би*** *краще виконати завдання!*

Якщо *хочеш, допоможу тобі;* але: ***Як що*** *трапиться, нарікай на себе.*

2. Окремо пишуться:

а) Сполучники з частками **б, би, ж, же:** *абó ж, аджé ж, алé ж, а як же, бо ж, колú б, колú б то, óтже ж, хочá б, хóч би.*

б) Складені сполучники: *дармá що, для тóго щоб, зáмість*

то́го щоб, з ти́м щоб, з то́го ча́су як, незважа́ючи (невважа́ючи) на те що, пі́сля то́го як, при цьо́му, та й, так що, тимча́сом як, тому́ що, у мі́ру то́го як, че́рез те що й под.

3. Через дефіс пишуться сполучники **ото́ж-то, ти́м-то, тільки-но, тому́-то.**

§ 33. Частки

Розрізняють словотворчі частки, які, уточнюючи зміст окремих слів, є їх складовими частинами, і формотворчі частки, які вживаються лише в деяких формах слова для вираження граматичних значень (*хай, би* та ін.).

А. Словотворчі частки пишуться разом, окремо або через дефіс.

1. Разом пишуться:

а) Частки **аби-, ані-, де-, чи-, що-, як-** у складі будь-якої частини мови (крім сполучників прислівникового типу): *аби́що, аби́як, аніскільки, анітро́хи, анічогісінько, аніяк, деда́лі, де́коли, де́котрий, де́щиця, де́що, чимале́нький, чима́ло, щове́чора, щогоди́ни, щоде́нник, щодня́, щодо́би, щоду́ху, щонайкра́щий, щопра́вда, щора́зу, щоси́ли, якби́, якнайшви́дше, якомо́га, якщо́* та ін.

б) Частки **би (б), то, що** в складі сполучників: *щоб, якби́, немо́вбито, нібито, або́що,* і частка **же (ж)** у складі стверджувальних часток *авже́ж, ато́ж* (див. ще § 32).

в) Частка **-ся (-сь)** у зворотних дієсловах: *буду́ється, наївся (наївсь).*

г) Частка **-сь** у складі займенників і прислівників: *котри́йсь, котра́сь, котре́сь, яки́йсь, яка́сь, яке́сь; десь, коли́сь, хтось, щось.*

д) Частка **не,** коли вона виступає в складі будь-якої частини мови (крім дієслова) в значенні префікса, тобто коли слово без цієї частки не вживається: *невільник, него́да, неду́га, не́жить, немовля́, нена́висть, не́ук; невгаси́мий, непохи́тний, незліче́нний, невпи́нний, невсипу́щий, нега́йний, нена́висний, неуста́нний, непохи́тний, нестя́мний; невдо́взі, неви́нно, невпи́нно, незаба́ром, непору́шно, несамови́то, несказа́нно.*

З дієсловами **не** пишеться завжди окремо, крім тих, що без **не** не вживаються: *нево́лити, незчу́тися, нена́видіти, нестя́митися,* і тих, яким частка **не** надає нового значення: *нездужа́ти* (хворіти), *непоко́їтися* (хвилюватися), *несла́вити* (ганьбити). Але залежно від значення дієслова частка **не** може писатися й окремо: *не зду́жати* (не змогти), *не сла́вити* (не прославляти).

е) Частка **не** в складі префікса **недо-,** який означає дію, стан або якість, що виявляються в процесах, ознаках і пред-

метах у неповній мірі: *недобача́ти, недовико́нувати, недоде́ржати, недоїда́ти, недока́зувати, недолю́блювати, недооцінювати, недоплати́ти, недочува́ти; недови́конаний, недоде́ржаний, недозрілий, недока́заний, недооцінений, недопи́саний, недоро́слий, недочу́тий; недо́биток, недо́їдок, недокрів'я, недо́лік, недо́літок, недорі́д, недоста́ча, недося́жність, недоте́па, недоторка́нність, недо́бук.* Якщо частка **не** виступає для заперечення дії, вираженої дієсловом із префіксом **до**, вона пишеться з таким дієсловом окремо: *він недочува́в,* але: *Він не дочув моїх слів.*

є) Частка **не** з іменниками, прикметниками, займенниками та прислівниками, якщо вони в сполученні з **не** означають одне поняття: *невміння, нево́ля, неврожа́й, недо́ля, непра́вда, несподіванка; небалаку́чий, невда́лий, невесе́лий, невче́ний, недо́брий, незбагне́нний, немали́й, неписьме́нний, несміли́вий; неаби́хто, неаби́який; невдога́д, невже́, невпа́м'ятку, невтямки́, нега́дано, недале́ко, недарма́, неду́рно, не́хотя,* а також: *незважа́ючи на ..., невважа́ючи на ..., немо́в, нена́че.*

Примітка. Частка **не** пишеться окремо від прикметника, що має при собі як пояснювальне слово займенник або прислівник із часткою **ні**, а також окремо від прикметника, перед яким стоять: *дале́ко, зо́всім, аж ніяк: Ні до чого не здатна людина; Нітрохи не цікава лекція; Далеко не досконалий твір; Зовсім не великі обов'язки; Аж ніяк не приємні спогади.*

ж) Частка **не** з дієприкметником, якщо він є означенням іменника (а не присудком) і не має при собі пояснювальних слів: *незакінчена пра́ця, нез'ясо́вані пита́ння, нержавіюча сталь, неспросто́вані фа́кти.*

з) Частка **ні** з займенниками, якщо вона не відокремлена від дальшого займенника прийменником, і з прислівниками: *ніхто́ (ніко́го), нічи́й (нічиї́м), нішо́ (нічо́го), нія́кий (нія́кому); ніде* й *ніде́, ніза́що, нізві́дки, нізвідкі́ля, ніколи* й *ніко́ли, ніна́що, ніскільки, нітро́хи, нія́к.*

2. Окремо пишуться:

а) Частка **що** в сполуках *дарма́ що, тільки що, хіба́ що, що́ ж до.*

б) Частка **то** в експресивних сполученнях *що то за, що то, чи то*, які виконують функції підсилювальних часток.

в) Частка **не** зі словом, з яким вона не становить одного поняття, а є лише запереченням: *Не доля вирішує — людина творить свою долю; То не глибока річка клекоче, то шумить зелений ліс; Йому бракує не вміння виконати цю роботу, а бажання.* Але: *Не через небажання, а через невміння він не виконав цієї роботи.*

г) Частка **не** при дієсловах, дієприкметниках, що виступають у функції присудків, при дієслівних формах на **-но, -то**

й дієприслівниках: *не мо́же не ба́чити, не підхо́дячи блі́жче, не поспіша́ючи; Ні вітерець не війне, ні хмарка не набіжить; Праця не закінчена; Праці не закінчено; Підлога не вимита; Підлоги не вимито.*

д) Частка **не** з прикметниками у функції присудка, якщо часткою **не** заперечується ознака, виражена даним словом: *Ця річка не широка* (заперечення), але: *Ця неширока річка впадає в Дніпро* (одне поняття).

Примітка. Якщо між **не** й відповідним прикметником-присудком за змістом речення можливе *є* (*був, була́* тощо), частку **не** слід писати окремо; якщо зв'язка на цьому місці порушує смисл, частку **не** треба писати разом: *Цей будинок не старий* (не є старий); але: *Цей будинок* (є) *нестарий* (тобто відносно недавно збудований).

е) Частка **не** з дієприкметниками, якщо вони мають при собі пояснювальні слова: *Перед будинком чорніла площа, не засаджена квітами; Ця робота ще не доведена до кінця; Я відклав ще не дописаний лист.*

є) Частка **не** з числівниками, займенниками та прислівниками займенникового походження, а також при прийменниках і сполучниках: *не три, не п'ятий; не ти, не цей, не інші; не іна́кше, не так; не при..., не на...; не то... не то;* також *не раз.*

ж) Частка **не** з підсилювальними прислівниками та незмінюваними присудковими словами, а також при словах, що пишуться через дефіс: *не ду́же, не зо́всім, не цілко́м; не від то́го, не до́сить, не мо́жна, не тре́ба; розмовля́ють не по-на́шому.*

з) Частка **ні**, вживана для заперечення наявності предмета чи ознаки, зокрема в деяких стійких словосполученнях без дієслова (присудка), що мають характер заперечного звороту: *ні живи́й ні ме́ртвий, ні кро́ку да́лі, ні на ма́кове зе́рно́, ні па́ва ні ґа́ва, ні ри́ба ні м'я́со, ні се́ ні те́, ні сюди́ ні туди́, ні та́к ні ся́к.*

и) Частка **ні**, вживана як повторюваний єднальний сполучник із заперечним значенням або як підсилювальна частка: *Він не придатний ні до роботи, ні до розмови; Дитина ще не вміє ні ходити, ні говорити; Ні один не зробив так, як треба.*

і) Частка **ні** в складі займенників, якщо в непрямих відмінках вона відділяється від займенників прийменником: *ні в ко́го, ні до ко́го, ні з ким, ні до чо́го, ні за́ що, ні на́ що* й *ні на що́* (з різними значеннями), *ні на яко́му.*

3. Через дефіс пишуться:

а) Частки **бо, но, от, то, таки**, коли вони виділяють значення окремого слова: *іди́-бо; дава́й-но; тільки-но; так-о́т, як-о́т; отаки́й-то, стільки-то, ти́м-то, я́кось-то; важки́й-таки, все́-таки, віста́в-таки, та́к-таки.*

Примітка 1. Якщо між часткою та словом, до якого вона приєднується, стоїть інша частка, всі три слова пишуться окремо: *скільки ж то* (написано), *чим би то* (втішити).

Примітка 2. Частка **таки́** пишеться окремо від тих слів, яких вона стосується, якщо вона стоїть перед ними: *Він таки забіг до друга.*

б) Компоненти **будь-, -будь, -не́будь, ка́зна-, хто́зна-** й под. у складі займенників і прислівників (див. § 28, п. 2 б; § 30, п. 3 в).

в) Частка **не**, вживана як префікс в іменниках — власних назвах: *не-Євро́па,* але в загальних — разом: *нелюди́на, неісто́та.*

Б. Формотворчі частки пишуться окремо від інших слів, зокрема:

а) Частки **хай, неха́й,** за допомогою яких утворюються форми третьої особи однини й множини наказового способу: *Хай живе мир між народами! Нехай міцніють дружні відносини між країнами!*

б) Частка **би (б),** за допомогою якої утворюється форма умовного способу дієслова: *зайшо́в би, пішла́ б.*

В. Модальні частки теж пишуться окремо, а саме:

а) Частка **же (ж),** що відіграє видільну роль у реченні: *Ходи ж зі мною; Він же великий учений.*

б) Частки **то, це,** що мають у складі речення значення вказівності або визначальності: *На що то одній людині стільки грошей? Чи це вже й пожартувати не можна?*

ВЖИВАННЯ ВЕЛИКОЇ ЛІТЕРИ (БУКВИ)

Велика літера на початку речення

§ 34. З великої літери пишеться:

а) Перше слово, яким починається текст.

б) Перше слово в реченні:

1) після крапки;

2) після крапок, знака оклику й знака питання, коли ними закінчується попереднє речення.

в) Перше слово кожного рядка у віршах незалежно від наявності розділового знака в кінці попереднього рядка (хоч і не обов'язково).

Примітка 1. Після крапок, які не закінчують речення, а стоять у середині його для позначення переривчастості мови та інтонаційних відтінків, перше слово пишеться з малої літери:

– *Дивіться... он там... встає... він ще живий... Семен... Семен...* (Коцюбинський).

Тихо стало в хаті;
Тільки наймичка шептала:
«Мати... мати... мати...» (Шевченко).

Примітка 2. Коли знак оклику чи знак питання, а також крапки стоять у кінці прямої мови, то дальше речення (слова автора) пишеться з малої літери:

— *Так тому й буть! — усі гукнули* (Глібов).

— *Що з тобою? — допитувалась Маланка* (Коцюбинський).

Я не Ганна, не наймичка,
Я...— та й оніміла (Шевченко).

Примітка 3. Після знака питання (іноді знака оклику — див. § 35, п. б), що стоїть у середині речення для надання питальної (окличної) інтонації словам, пишеться мала літера:

Що його турбувало? погода? далека дорога?

Сонце! сонце! — на гори й долини, —
Сонце! сонце! — на води й поля.
Хай живе в вільній праці людини
України земля! (Тичина).

§ 35. З великої літери пишеться:

Велика літера при звертаннях і в ремарках

а) Перше слово після знака оклику, яким відокремлюється звертання: *Вітре буйний, вітре буйний! Ти з морем говориш* (Шевченко); *Нумо до праці, брати! Годі лякатись! На діло святеє Сміло ми будемо йти!* (Грінченко).

б) Слово, що йде після вигуку або окличного слова, коли вони стоять на початку речення: — *Ха-ха! От ловко!* (Коцюбинський).

Примітка. Якщо вигук стоїть у середині речення, то наступне слово пишеться з малої літери:

Ждемо день, і другий — гай-гай! — немає Тетяни (Васильченко).

в) Ремарки-фрази (подані в дужках), що вказують на ставлення слухачів до слів (промови) якоїсь особи: *Слава й честь борцям за вільну незалежну Україну (Тривалі бурхливі оплески. Присутні встають і співають національний гімн)* (З газети).

З великої літери пишуться й інші ремарки та посилання, взяті в дужки, що стоять після закінченого речення: *Українська культура з найдавніших часів, навіть у найтяжчі історичні періоди її існування, не була ізольованою від зовнішнього світу* (З газети).

§ 36. 1) З великої літери пишеться перше слово рубрик тексту, якщо кожна рубрика закінчується крапкою:

Велика та мала літери в рубриках

Сьогодні о вісімнадцятій годині відбудуться загальні збори колективу з порядком денним:

1. *Про завдання колективу видавництва у світлі прийнятого Закону про мови.*

2. *Звіт голови правління осередку Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Тараса Шевченка.*

2) З малої літери пишеться перше слово рубрик, якщо вони відокремлені одна від одної крапкою з комою:

Біологічні механізми Землі вже давно не справляються з лавиноподібним техногенним забрудненням планети. Ситуація ускладнюється швидше, ніж вдається знайти гарантоване рішення. Основні компоненти забруднення сьогодні такі:

— зміна клімату під впливом парникового ефекту;

— виснаження озонового шару Землі;

— кислотне забруднення атмосфери й грунтів, хімічне забруднення планети;

— забруднення Світового океану;

— прогресуюче зникнення сотень видів рослин і тварин та збіднення генофонду Землі («Вісник АН України»).

Якщо такі рубрики граматично самостійні та структурно досить розлогі, то вони можуть починатися великою літерою:

Кожен функціональний різновид мовлення має свій набір комунікативно-семантичних інваріантів. У цьому плані видається важливим дослідження таких питань:

1. *Визначення інвентарю комунікативних типів висловлень (інваріантів) у національній мові.*

2. *Опис цих інваріантів з опорою на синтаксичну структуру, інтонаційне оформлення й лексико-тематичне наповнення висловлення.*

3. *Зіставлення цих комунікативно-семантичних інваріантів у слов'янських мовах* (З виступу в дискусії).

Велика літера після двокрапки, на початку цитати тощо

§ 37. З великої літери пишеться перше слово після двокрапки:

а) Коли це початок прямої мови:

Горлиця питає: «Чи, може, хто гніздечко зруйнував?» (Глібов); *Пішла. А серце моє кричало: «Вернись, вернись, я все прощу!»* (Павличко).

б) Коли цитата подається після слів автора як пряма мова, тобто пов'язується зі словами автора без сполучника й наводиться з початку речення:

Незабутній Максим Тадейович Рильський згадував: «Усе моє свідоме життя слово «Саксаганський» було для мене символом високої майстерності» (Зб. «В сім'ї вольній, новій»).

Примітка. Коли ж цитата: а) входить до складу речення як його частина у формі підрядного речення, тобто пов'язується з головним реченням сполучником, або б) наводиться з середини речення, то вона, як правило, починається з малої літери (у другому випадку після двокрапки ставляться лапки, за ними — три крапки): *У виступі на загальних зборах АН України член-кореспондент М. Голубець відзначив, що «першою невідкладною справою є перебудова психіки вченого, організатора й керівника науки»* (З газети).

2. З великої літери пишеться початкове слово виступу, постанови, протоколу, ухвали тощо після вступної (загальної) частини:

Дозвольте ж мені виразити означення суверенітету Республіки:

1. *Земля та її природні багатства, води й повітряний басейн, що знаходиться в межах кордонів України, є власністю народу України.*

2. *На території України закони, прийняті Верховною Радою України, мають пріоритет перед законами, прийнятими установами* [колишнього] *Союзу* (І. Р. Юхновський. Із виступу на загальних зборах АН України).

Велика літера у власних назвах

§ 38. I. З великої літери пишуться індивідуальні імена людей, по батькові, прізвища, псевдоніми, конспіративні клички, прізвиська: *Іва́н Петро́вич Котляре́вський, Ле́ся Украї́нка (Лари́са Петрі́вна Ко́сач), Ма́рко Вовчо́к (Марі́я Олекса́ндрівна Вілі́нська), Ю́рій Клен (О́свальд Бу́ргардт), Дани́ло Га́лицький, Не́стор Літопи́сець, Олекса́ндр Не́вський, Яросла́в Му́дрий;* також: *Кобза́р* (про Тараса Шевченка), *Каменя́р* (про Івана Франка) тощо.

У складних прізвищах, псевдонімах та іменах, які пишуться через дефіс, кожна складова частина починається великою літерою: *Кві́тка-Основ'я́ненко, Нечу́й-Леви́цький, Сергє́єв-Це́нський; Жан-Жа́к, Зино́вій-Богда́н, Марі́я-Тере́за.*

Примітка 1. Різні частки (прийменники, сполучники, прийменники з артиклями) в середині прізвищ та імен іншомовного походження пишуться з малої літери: *Абд ель Кері́м, Брето́н де лос Ерре́рос, Варнго́ген фон Е́нзе, Кур де Жебеле́н, Нур ед Ді́н.* Про написання службових слів, що виступають перед прізвищем, див. § 106, п. 1 г.

Примітка 2. Китайські прізвища та складні імена, які завжди стоять після них, пишуться з великої літери: *Ма́о Цзеду́н, Сунь Ятсе́н, Та́о Юаньмі́нь.*

Примітка 3. У корейських, в'єтнамських, бірманських, індонезійських і таїландських прізвищах та іменах усі складові частини пишуться з великої літери: *Кім Ір Сен, Лім Хон Ін; Фам Ван Донг, Хо Ші Мін; У Ну Мунг, У Чин Су; Вілуйо́ Пуспоюдо́, Суджоно́ Хадінато́; Кула́б Сайпраді́т, Луа́нг Віча́т Ватака́н.*

Примітка 4. Про правопис східних власних імен (турецьких, єгипетських, азербайджанських та інших тюркського чи арабського походження зі складовими частинами **бей, заде́, огли́, паша́**) див. § 106, п. 2 е.

Примітка 5. Імена та прізвища людей, які стали загальними назвами людей і предметів, пишуться з малої літери: *донжуа́н, ловела́с, ме́нтор, мецена́т, робінзо́н, бра́унінг* (пістолет), *галіфе́* (штани), *ди́зель* (двигун), *макінто́ш* (одяг), *макси́м* (кулемет), *рентге́н* (апарат), *френч* (одяг). Так само пишуться загальні назви, утворені від власних імен (прізвищ): *бонапарти́зм, мічу́рінець, пушкіні́ст, шевченкіа́на.*

Прізвища людей, уживані в загальному значенні, але які не втратили свого індивідуального значення (не стали загальними назвами), пишуться з великої літери:

Нові появляються вчені з різних галузей науки й техніки — нові Мічуріни й Ціолковські (Тичина). *Потрібні нам і Гоголі, і Щедріни* (Сліпчук).

Якщо ж прізвища (імена) вживаються зневажливо, вони пишуться з малої літери: *квіслінги*.

Примітка 6. Назви народів, племен, а також назви людей за національною ознакою або за місцем проживання пишуться з малої літери: *арáби, африкáнці, латиноамерикáнці; ацтéки, ірокéзи, поля́ни; білорýс, латвієць, росія́нка, українець; запоріжці, кия́нин, львів'я́ни, полтáвець, полтáвка.*

2. З великої літери пишуться індивідуальні назви:

а) Міфологічних істот і божеств: *Антéй, Аполлóн, Афíна, Ахіллéс, Бýдда, Венéра, Мóлóх, Перýн.*

Примітка 1. Родові назви міфологічних істот пишуться з малої літери: *áнгел, дéмон, лісовúк, мýза, нíмфа, русáлка, титáн, фавн, фéя.*

Примітка 2. Індивідуальні міфологічні назви, що перетворилися в загальні або вживаються в переносному значенні, пишуться з малої літери: *молох війни; На спортивну арену вийшли сучасні геркулеси.*

б) Дійових осіб у байках, казках, драматичних творах, хоч у звичайній мові вони вживаються як загальні імена: *Вóрон, Зáєць, Лисúця, Осéл, Щýка; Лісовúк, Мáвка, Перелéсник; Дід Морóз; Той, що грéблі рве; Червóна Шáпочка; Буря́к, Троя́нда, Хліб.*

Примітка. Якщо назви персонажів із казок, творів для дітей і т. ін. не виступають дійовими особами окремих творів, а використовуються як загальні, вони пишуть з малої літери: *бáба-ягá, дід-морóз, івáн-покивáн.*

3. З великої літери пишуться назви найвищих державних посад України та міжнародних посад: *Генерáльний секретáр ООН, Президéнт України, Головá Верхóвної Рáди України, Генерáльний прокурóр України,* а також найвищих державних посад інших країн згідно з вимогами дипломатичного протоколу (під час візитів до України тощо): *Президéнт Сполýчених Штáтів Амéрики, Прем'єр-міністр Канáди* і т. ін.

Примітка 1. Назви посад, звань, учених ступенів тощо пишуться з малої літери: *головá, декáн, дирéктор, міністр, рéктор, президéнт АН України, секретáр; акадéмік, генерáл-лейтенáнт, заслýжений діяч мистéцтв, нарóдний артúст України, лауреáт Держáвної прéмії ім. Тарáса Шевчéнка, член-кореспондéнт; дóктор наýк, кандидáт наýк.*

Примітка 2. З малої літери пишуться також назви титулів, рангів, чинів: *барóн, гéрцог, граф, імперáтор, князь, колéзький асéсор, корóль, принц, цар, шах.*

Примітка 3. Назви посад міністрів, послів, президентів академій тощо в офіційних документах, а також для підкреслення урочистості можуть писатися з великої літери: *Міністр освіти України, Посóл Респýбліки Пóльща, Президéнт Акадéмії наýк України.*

Примітка 4. Умовні власні назви в актах, договорах та інших офіційних документах пишуться з великої літери: *Висóкі Договíрні Стóрони, Автор і Видавнúцтво* тощо.

4. Клички свійських тварин, а також приручених чи дресированих звірів і птахів пишуться з великої літери: *Сіркó* (собака); *Сніжúнка* (кішка); *Гнідкó, Стрілá* (коні); *Круторóгий, Сúвий* (воли); *Рекордúстка, Лúска* (корови); *Рáві, Шáші* (слони); *Крáсень, Фараóн* (папуги) та ін.

Примітка. Назви груп тварин, хоч вони й походять від індивідуальних кличок, пишуться з малої літери: *З випасу поверталися рекордистки й лиски*. Так само з малої літери пишуться назви порід тварин: *бульдóг, вівчáрка, пінчер.*

5. Назви сортів рослин у спеціальній літературі пишуться з великої літери: *Антóнівка, Білий налúв, Сніговúй кальвіль, Паперівка* (яблуні); *Українська глúва, Лісовá красýня* (груші); *Рекóрд, Угóрка* (сливи); *Шпáнка рáння* (вишня).

Але в загальному вжитку вони пишуться з малої літери: *антóнівка, глúва, угóрка.*

6. Астрономічні назви (незалежно від кількості їхніх складників) пишуться з великої літери: *Велúка Ведмéдиця, Козеріг, Марс, Молóчний Шлях, Сатýрн, Юпітер.* Так само пишуться народні назви сузір'їв і галактик: *Велúкий Віз, Квóчка, Пáсіка, Чумáцький Шлях* тощо.

Примітка 1. Родові означення при астрономічних назвах звичайно пишуться з малої літери: *зірка Альтаїр, комéта Галлéя, Тунгýський метеорúт, сузір'я Велúкого Пса, тумáнність Андромéди.*

Примітка 2. Слова *земля́, міся́ць, сóнце* пишуться з великої літери тоді, коли вони вживаються як астрономічні назви: *Навколо Сонця обертається Земля зі своїм супутником Місяцем.* Але: *обробіток землі, схід сонця.*

7. Назви сторін світу: *зáхід, південь, північ, схід, норд-óст, півдéнний зáхід* — звичайно пишуться з малої літери. Якщо під цими назвами розуміються краї чи народи, тоді вони пишуться з великої літери: *Далéкий Схід, Зáхідна Україна, країни Зáходу, курóрти Півдня, нарóди Півночі, Півдéнне Полíсся, Північна Буковúна, Схід прокúнувся.*

8. Географічні й топографічні власні назви (незалежно від кількості їхніх складників) пишуться з великої літери, крім службових слів і родових означень (*затóка, мис, мóре, óстрів, пік, хребéт* і т. ін.): *Азія, Антарктúда, Балкáнський півóстрів, Бéрингове мóре, Північнокрúмський канáл, Володúмир-Волúнський, горá Говéрла, Грúбова губá, Зелéний мис, óзеро Ільмень, Кавкáзький хребéт, пік Шевчéнка, Москвá-рікá, Нагáєва бýхта, протóка Па-де-Калé, Панáмський перешúйок, Пéрська затóка, Північний пóлюс, Східноєвропéйська рівнúна, Урáло-Кушýмський степ.*

Примітка 1. Коли означуване слово, що входить до географічної назви, не виражає родового поняття, то воно пишеться з великої літери: *Біла Це́рква, Білове́зька Пу́ща* (заповідник), *Було́нський Ліс* (парк), *Велúкі Лу́ки, Жо́вті Во́ди, Залізні Воро́та, Зеле́ний Гай, Ка́рські Воро́та, Микільська Слобідка, Нова́ Гвіне́я* (острів), *Товста́ Могúла, Ясна Поля́на.* Так само з великої літери пишуться складові частини географічних назв, що означають титули, посади, **фах і т. ін.**: *мис Капіта́на Дже́ральда, на́бережна Лейтена́нта Шмідта;* також *зато́ка Свято́го Лавре́нтія.*

Примітка 2. Прийменники, артиклі й сполучники в складі географічних назв пишуться з малої літери й відокремлюються дефісом: *Було́нь-сюр-Мер, Порт-о-Пре́нс, Ріо-де-Жане́йро, Сен-е-Уа́з, Фонте́н-сюр-Рон, Фра́нкфурт-на-Ма́йні.*

Артиклі й частки, що стоять на початку іншомовних географічних назв, пишуться з великої літери й приєднуються дефісом: *Де-Брейне́, Ла-Ма́нш* (протоки), *Ле-Крезо́, Лос-А́нджелес* (міста), *Лос-Фра́йлес* (острови).

Примітка 3. В іншомовних складних географічних назвах, що пишуться через дефіс, з великої літери пишуться й родові позначення: *Іссúк-Куль* (куль — озеро), *Мую́н-Кум* (кум — пісок), *По́рто-Але́гре* (порто— порт), *Ріо-Не́гро* (ріо — річка), *Ха́ра-Нур* (нур — озеро), *Аю-Да́г, Чатир-Да́г* (даг — гора), але: *Алата́у, Амудар'я́, Дихта́у, Сирдар'я́.*

Якщо ж складова частина такої назви увійшла в українську мову як загальна родова назва, то вона пишеться з малої літери: *Ва́рангер-фіо́рд, Дю-фіо́рд.* Так само з малої літери пишуться й родові позначення в іншомовних назвах вулиць, майданів, бульварів: *Ка́йзер-плац, Лі́бкнехт-штра́се* (штрасе — вулиця), *Пенсильва́нія-авеню́* (авеню — широка вулиця), *Трафальга́р-сквер* (сквер — площа), *Тре́птов-парк, Уо́лл-стрит* (стрит — вулиця).

Примітка 4. Географічні назви, вжиті в переносному значенні, зберігають написання з великої літери: *Верса́ль* (у значенні «Версальський мир»), *Ка́нни* (у значенні «оточення та розгром»), *Мю́нхен* (у значенні «Мюнхенська угода 1938 р.»), *Парна́с* (у значенні «світ поезії»), *Седа́н* (у значенні «воєнний розгром»).

9. Назви вулиць (бульварів, провулків, проспектів), шляхів (залізничних, морських і т. ін.), каналів, течій (морських), а також майданів (площ), парків і т. ін. пишуться з великої літери, а їхні родові позначення — з малої: *Андрі́ївський узві́з, Байка́ло-Аму́рська магістра́ль, бульва́р Тара́са Шевче́нка, Військо́во-Грузи́нська доро́га, ву́лиця Петра́ Сагайда́чного, Жито́мирська автостра́да, Льві́вська пло́ща, майда́н Незале́жності, Музе́йний прову́лок, Стрúйський парк, Півде́нно-За́хідна залізнúця, Півні́чний морськúй шлях, проспе́кт Дру́жби наро́дів, Ромода́нівський шлях, течія́ Гольфстрі́м.*

Якщо в назвах вулиць, проспектів, населених пунктів тощо слова *брід, вал, воро́та, міст, шлях, яр* і т. ін. вже не сприймаються як родові позначення, то вони пишуться з великої літери: *Бо́ричів Тік, До́брий Шлях, Кози́ний Брід, Кра́сні Воро́та, Кузне́цький Міст, Яросла́вів Вал* (вулиці); *Го́ла При́стань* (місто), *Кози́нські Горбú* (урочище), *Сухúй Яр* (село).

10. Утворені від географічних найменувань назви тварин, птахів, страв, напоїв, тканин і т. ін. пишуться з малої літери: *бостóн* (тканина), *йоркшúр* (порода свиней), *легóрн* (порода курей), *мадéра* (сорт вина), *саянú* (напій), *сваля́ва* (мінеральна вода), *сенбернáр* (порода собак), *симентáлка* (порода корів), *токáй* (сорт вина) і т. ін.

11. У назвах груп або союзів держав і найвищих міжнародних організацій усі слова, крім родових позначень, пишуться з великої літери: *Антáнта, Балкáнські краї́ни, Європéйське Економíчне Співтовари́ство, Співдру́жність Незалéжних Держáв, Всесвітня Рáда Мúру, Міжнарóдний комітéт Червóного Хрестá, Організáція Об'є́днаних Нáцій, Рáда Безпéки, Трої́стий сою́з.*

12. Назви держав та автономних адміністративно-територіальних одиниць пишуться з великої літери. Причому, коли назва держави чи автономної республіки складається з кількох слів, то всі слова пишуться з великої літери: *Арáбська Респу́бліка Єги́пет, Держáва Бахрéйн, Респу́бліка Білору́сь, Карéльська Автонóмна Респу́бліка, Китáйська Нарóдна Респу́бліка, Корéйська Нарóдно-Демократи́чна Респу́бліка, Князíвство Монáко, Королíвство Бéльгія, Респу́бліка Болгáрія, Респу́бліка Íндія, Респу́бліка Ку́ба, Респу́бліка Пóльща, Респу́бліка Руму́нія, Соціалісти́чна Респу́бліка В'єтнáм, Сполу́чені Штáти Амéрики, Угóрська Респу́бліка, Фрáнція, Чéхо-Словáцька Федерати́вна Респу́бліка.*

У назвах автономних областей та округів, а також країв, областей, районів, сільрад, колгоспів, радгоспів з великої літери пишеться тільки перше слово: *Воли́нська óбласть, Єврéйська автонóмна óбласть, Краснодáрський край, Мусíївський колгóсп ім. Тарáса Шевчéнка, Нéнецький автонóмний óкруг, Новомли́нівська сільрáда, Петрíвський радгóсп, Рожи́щенський рай́он, У́манська міськрáда.*

Це правило поширюється й на назви старого адміністративно-територіального поділу: *Бéрегівський óкруг, Вíтебське воєвóдство, Лóхвицький повíт, Новоросíйська губéрнія, Сóсницька сóтня, Стародýбський полк, Черкáське старóство.*

Примітка. Неофіційні назви держав, одиниць територіального поділу та образні назви географічних об'єктів пишуться з великої літери: *Букови́на, Вíнниччина, Закавкáззя, Закарпáття, Золотовéрхий* (Київ), *Наддніпря́нщина, Підмоскóв'я, Побу́жжя, Поді́лля, Поку́ття, Полíсся, Приазóв'я, Прикарпáття, Причорномóр'я, Приурáлля, Росíйська Федерáція, Славу́тич* (Дніпро), *Слобожáнщина.* У спеціальному стилістичному вживанні пишуться з великої літери й загальні назви: *Бáтьківщина* тощо.

13. У словосполученнях — назвах державних, партійних, громадських, профспілкових та інших установ і організацій як України, так і інших держав з великої літери пишеться тільки перше слово, що входить до складу назви: *Верхóвний суд США,*

Генера́льні шта́ти Королі́вства Нідерла́ндів, Збро́йні си́ли Украї́ни, Наро́дна пала́та Респу́бліки І́ндії, Націона́льна ра́да Демократи́чної па́ртії Украї́ни, Націона́льна гва́рдія, Центра́льна упра́ва Всеукраї́нського товари́ства «Про́світа» ім. Тара́са Шевче́нка.

Це стосується й назв державних установ минулого: *Держа́вна ду́ма, Зе́мський собо́р, Тимчасо́вий у́ряд, Центра́льна ра́да.*

Але в назвах таких найвищих державних установ України, як *Верхо́вна Ра́да Украї́ни, Конституці́йний Суд Украї́ни, Кабіне́т Міні́стрів Украї́ни,* з великої літери пишуться всі слова.

Примітка. Традиційні, неофіційні назви закордонних державних органів, які періодично скликаються, пишуться з малої літери: *бундесра́т, джирга́, конгре́с, ландта́г, меджлі́с, націона́льні збо́ри, парла́мент, сейм, сена́т, сто́ртинг.*

14. У назвах міністерств і їхніх головних управлінь, а також у назвах інших установ та організацій, що складаються з кількох слів, з великої літери пишеться тільки перше слово: *Націона́льний банк Украї́ни, Міністе́рство осві́ти Украї́ни, Міністе́рство культу́ри Украї́ни, Пала́та мір і вимірни́х при́ладів, Украї́нське товари́ство охоро́ни пам'ято́к істо́рії та культу́ри, Циві́льний пові́тря́ний флот Украї́ни.*

Це правило поширюється й на офіційні назви:

а) Установ місцевого значення: *Викона́вчий коміте́т Доне́цької обласно́ї ра́ди наро́дних депута́тів, Льві́вський обласни́й ві́дділ охоро́ни здоро́в'я, Черні́гівська облспоживспі́лка, Шевче́нківський райо́нний ві́дділ наро́дної осві́ти мі́ста Ки́єва.* Але: *профко́м Ки́ївського держа́вного університе́ту, страйкко́м, фабко́м* і т. ін.

б) Партій України та інших країн світу: *Демократи́чна па́ртія Украї́ни, Лейбори́стська па́ртія Великобрита́нії, Республіка́нська па́ртія США, Украї́нська республіка́нська па́ртія.*

в) Міжнародних і закордонних професійних, громадських та інших організацій: *Австралі́йський конгре́с тред-юніо́нів, Америка́нська федера́ція пра́ці, Всесві́тній конгре́с прихи́льників ми́ру, Ге́льсінська спі́лка, Міжнаро́дна асоціа́ція україні́стів, Наро́дний рух Украї́ни, Товари́ство об'є́днаних украї́нських кана́дців, Федера́ція незале́жних профспіло́к Украї́ни.*

15. Правопис складених назв заводів, фабрик, комбінатів, виробничих об'єднань, шахт, підприємств, установ, а також наукових і навчальних закладів, кінотеатрів, театрів, парків культури та відпочинку, клубів тощо підпорядкований таким правилам:

а) Якщо підприємство, установа, заклад і т. ін. мають символічну назву, номер чи носять чиєсь ім'я, то їх можна писати повністю або скорочено. При цьому в повних назвах початкове слово та перше слово взятої в лапки символічної (умовної) назви, ім'я тощо пишуться з великої літери, а всі інші слова — з малої: *Ки́ївський заво́д «Арсена́л», Республіка́нське виробни́че об'є́днання «Поліграфкни́га», Доне́цька ша́хта «Ві́тка-Глибо́-*

ка», Львівська середня школа № 1 імені І. Франка, Десятий міжнародний з'їзд славістів, Центральна наукова бібліотека АН України ім. В. І. Вернадського, Київський військовий округ.

У скорочених назвах перше слово звичайно пишеться з малої літери, символічна назва (у лапках) — з великої: *ансамбль пісні й танцю імені П. Вірського, виробниче об'єднання «Кристал», житловий кооператив «Наука», завод «Транссигнал», колгосп «Дружба», спортивне товариство «Трудові резерви», стадіон «Динамо», фабрика дитячих іграшок «Перемога».*

Примітка. Якщо скорочена назва вживається замість повної (на вивісках, етикетках тощо), то її початкове слово пишеться з великої літери: *Комбінат «Прогрес», Кооператив «Садівник», Радгосп «Маяк», Середня школа № 2.*

б) Перше слово власних назв академій, інститутів, науково-дослідних установ, кінотеатрів, театрів, музеїв, парків культури та відпочинку тощо пишеться з великої літери, незважаючи на те, що воно є родовим позначенням: *Академія наук України, Кінотеатр ім. О. Довженка, Книжкова палата, Державний музей українського образотворчого мистецтва, Парк культури ім. М. Рильського, Державний академічний театр опери та балету імені Тараса Шевченка, Український поліграфічний інститут ім. Івана Федорова.*

в) З великої літери пишеться перше слово складених назв типу: *Київський будинок мод, Львівський палац одруження, Харківський клуб метробудівців.*

З великої літери може писатися перше слово й скороченої назви, якщо відповідна повна назва вже згадувалася в тексті, а також — на вивісках: *Будинок учителя, Клуб письменників, Палац урочистих подій* і т. ін.

Примітка. Якщо до складу найменування установи входить словосполука, яка може виступати як самостійна назва установи (без початкових слів), то вона пишеться з великої літери: *Оперний театр* (від *Державний академічний театр опери та балету імені Тараса Шевченка*), *Третьяковська галерея* (від *Державна Третьяковська галерея*) та ін.

16. Назви частин, відділів, відділень, секторів та інших підрозділів установ, організацій, а також слова *актив, збори, з'їзд, конференція, президія, сесія, симпозіум, рада* (інституту тощо) пишуться з малої літери: *шоста сесія Київської обласної ради, відділення літератури, мови та мистецтвознавства АН України, кафедра української літератури Полтавського педінституту, засідання президії Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, рада філологічного факультету, конференція Міжнародної асоціації україністів, сесія Хмельницької міськради.*

17. У складених назвах іноземних телеграфних агентств усі слова, крім родового імені, пишуться з великої літери й без лапок: *агентство Пренса Латіна, агентство Франс Пресс.* Щодо назв іноземних фірм, компаній, банків і т. ін., то вони беруться в

лапки й з великої літери пишеться тільки перше слово чи власне ім'я, що входить до складу цієї назви: *фірма «Філко корпорейшн», компанія «Дженерал моторс», нафтохімічна компанія «Оксиденталь петролеум корпорейшн», банк «Гаранті траст компані»*.

18. У назвах творів художніх, музичних і т. ін., наукових праць, газет, журналів, історичних пам'яток тощо перше слово пишеться з великої літери, а назва береться в лапки: *поема «Енеїда», повість «Тіні забутих предків», опера «Запорожець за Дунаєм», пісня «Стоїть гора високая», підручник «Історія України», кінофільм «Камінний хрест», картина «Запорожці пишуть листа турецькому султанові»*, газети: *«Вечірній Київ», «Вісті з України», «Голос України», «Дейлі Експрес», «Літературна Україна», «Слово», «Трибуна люду»*; журнали: *«Всесвіт», «Дзвін», «Наука і суспільство», «Кобєта і жицє», «Україна»*; писемні історичні пам'ятки: *«Руська правда», «Слово о полку Ігоревім», «Літопис Самовидця»*.

Примітка 1. У подвійних складених назвах творів, газет і т. ін. з великої літери пишеться також перше слово другої назви: *«Андрій Соловейко, або Вченіє світ, а невченіє — тьма», «Глитай, або ж Павук», «Дейлі телеграф енд Морнінг пост»*.

Примітка 2. З великої літери, але без лапок пишуться назви культових книг: *Апостол, Біблія, Євангеліє, Коран, Псалтир, Часослов*, а також назви релігійних понять, як: *Бог* (але *бог Перун* і т. ін.), *Божа Матір, Син Божий, Святий Дух* і т. ін.

19. Назви вокзалів, станцій, портів, пристаней і т. ін. пишуться з великої літери: *Київський вокзал* (у Москві), *станція Фастів-Перший, станція метро «Контрактова площа», порт Балаклава, пристань Ржищів* (на Дніпрі) тощо.

20. Умовні назви будинків відпочинку, пансіонатів, санаторіїв, дитячих таборів, готелів, кемпінгів, ресторанів, кав'ярень і т. ін. пишуться в лапках і з великої літери: *будинок відпочинку «Зоря», пансіонат «Здоров'я», санаторій «Україна», дитячий табір «Беркут», готель «Золотий колос», кемпінг «Чайка», ресторан «Либідь», кав'ярня «Мрія»*.

21. Назви пам'яток архітектури, замків, храмів тощо пишуться з великої літери: *Андріївська церква, Золоті ворота, Колізей, Печерська лавра, Хотинський замок, Софійський собор*.

22. Назви історичних подій, епох, війн, революцій, народновизвольних рухів, повстань, революційних свят, знаменних дат і т. ін. пишуться з великої літери: *Велика французька революція, епоха Відродження, Вітчизняна війна, Коліївщина, Хмельниччина, Семирічна війна, Кривава неділя, Лютнева революція, Львівське збройне повстання 1848 р., Революція 1905 р., Паризька комуна, Льодове побоїще, Полтавська битва, Ренесанс, Перше травня, Міжнародний жіночий день, Новий рік, День учителя, День незалежності України, Свято перемоги*.

З великої літери пишуться й назви релігійних свят і постів:

Благові́щення, Вели́кдень, Іва́на Купа́ла, Петра́ й Павла́, Покро́ва, Різдво́, Те́плого Оле́кси, Успі́ння; Вели́кий піст, Ма́сниця, Петрі́вка, Пили́півка, Спа́сівка тощо.

Примітка 1. Назви історичних подій, епох, війн, геологічних періодів тощо, які стали загальними, пишуться з малої літери: *гре́ко-пе́рські ві́йни, громадя́нська війна́, хресто́ві похо́ди, доба́ феодалі́зму, анти́чний світ, сере́дні віки́, середньові́ччя, неолі́т, палеолі́т, трипі́льська культу́ра, палеозо́йська е́ра.*

Примітка 2. Якщо початковий порядковий числівник у складеній назві написаний цифрою, то наступне слово пишеться з великої літери: *8 Бе́резня, 1 Тра́вня.*

23. З великої літери пишуться назви конгресів, конференцій, договорів, найважливіших документів тощо: *Конгре́с за́хисту культу́ри* (у Парижі 1935 р.), *Конститу́ція Украї́ни, Програ́ма ДемПУ, Потсда́мська уго́да, Верса́льський мир, Акт проголо́шення незале́жності Украї́ни, Деклара́ція прав люди́ни.*

24. У назвах орденів, відзнак, що складаються з кількох слів, тільки перше слово (крім родових) пишеться з великої літери: *о́рден Вітчизня́ної війни́, о́рден Дру́жби наро́дів, о́рден Незале́жності, о́рден Поче́сного легіо́ну, о́рден Поша́ни.*

Якщо така назва береться в лапки, то теж із великої літери пишеться тільки перше слово та власне ім'я, що входить до складу цієї назви: *о́рден «Ма́ти-герої́ня», меда́ль «За відва́гу», меда́ль «За ви́зволення Варша́ви», медаль «За бойові́ заслу́ги», медаль «Партиза́нові Вітчизня́ної війни́».*

25. З великої літери в лапках пишуться назви літаків, автомобілів, тракторів та інших машин, пов'язані з найменуванням моделі, заводу, фірми, що їх виготовляють: *літак «Анте́й», автомобі́ль «Та́врія», авто́бус «Тури́ст», комба́йн «Ни́ва», тра́ктор «Білору́сь».*

Це правило поширюється й на назви виробів, продуктів, що стали фірмовим або сортовим їх означенням: *пе́чиво «Столи́чне», цигарки́ «Украї́нські», вино́ «Перли́на сте́пу», цуке́рки «Пташи́не молоко́».*

26. З великої літери пишуться:

а) Прикметники, утворені від власних особових назв за допомогою суфіксів **-ів (-ова, -ове, -еве), -їв (-єва, -єве), -ин (-ина, -ине,), -їн (-їна, -їне)**, якщо вони означають належність чогось даній особі: *Андрі́єві книжки́, Грінче́нків словни́к, Марі́їн лист, Тичи́нине сло́во, Шевче́нкові поезі́ї.*

б) Прикметники, які входять до складених особових назв людей як прізвиська: *Володи́мир Вели́кий, Дани́ло Га́лицький, Дюма́ Ста́рший, Карл Смілі́вий, Костянти́н Багрянoро́дний, Олекса́ндр Не́вський, Яросла́в Му́дрий.*

в) Прикметники, утворені від іменників — власних назв, якщо вони входять до складу назв, які за змістом дорівнюють словосполукам «імені когось», «пам'яті когось»: *Но́белівська пре́мія, Франкі́вська кімна́та, Шевче́нківська пре́мія.*

Примітка. З малої літери пишуться присвійні прикметники, утворені від власних особових імен:

а) За допомогою суфіксів **-івськ- (-ївськ-), -инськ- (-їнськ-)**: *бальзаківські традиції, франківські сонети, пушкінські рукописи, шевченківський стиль.*

б) Якщо вони входять до складу стійких фразеологічних сполук або наукових термінів: *авгієві стайні, ахіллесова п'ята, гордіїв вузол, дамоклів меч, езопівська мова, прокрустове ложе, юдині срібняки; архімедова спіраль, базедова хвороба, бартолетова сіль, віттова хвороба, гайморова порожнина, піфагорова теорема.*

Велика літера в складноскорочених назвах

§ 39. 1. Скорочені назви (абревіатури) установ, закладів, організацій тощо, утворені з частин слів, пишуться двояко:

а) З великої літери, якщо ці слова вживаються на позначення установ одиничних: *Укрінформ, Укрпрофрада, Укоопспілка.*

б) З малої літери, якщо такі слова є родовими назвами: *колгосп, мединститут, облвиконком, райвно, райрада.*

2. Складноскорочені назви, утворені з початкових (ініціальних) букв, імен власних і загальних, пишуться великими літерами: *АТС, КНР, НЛО, СНД, УРП, УТН.*

Примітка. Скорочення від загальних назв, які вимовляються як звичайні слова (без вставних звуків), пишуться малими літерами: *вуз (у вузах), загс (до загсу), неп (під час непу).* Такі слова звичайно відмінюються.

Так само відмінюються ініціальні скорочення типу *БАМ*, а їхні закінчення, що пишуться з малої літери, приєднуються до останньої літери абревіатури без будь-якого знака (апострофа, коми): *з БАМу, на БАМі, з ВАКу, ВАКом, ТЮГу, ТЮГом.*

Графічні скорочення

§ 40. Від абревіатур слід відрізняти умовні графічні скорочення, які вимовляються повністю й скорочуються лише на письмі. Графічні скорочення (крім стандартних скорочених значень метричних мір: *м — метр, мм — міліметр, см — сантиметр*) пишуться з крапками на місці скорочення, при цьому зберігається написання великих та малих літер і дефісів, як і в повних назвах: *півн.-сх.* (північно-східний), *півд.-зах.* (південно-західний), *Півн. крим. канал* (Північнокримський канал).

До найпоширеніших загальноприйнятих скорочень належать такі:

акад.	— академік	*о.*	— острів
вид.	— видання	*обл.*	— область
гр.	— громадянин	*оз.*	— озеро
див.	— дивись	*пор.*	— порівняй, порівняйте
доц.	— доцент	*проф.*	— професор
ім.	— імені	*р.*	— рік, річка
і т. д.	— і так далі	*рр.*	— роки
і т. ін.	— і таке інше	*с.*	— село, сторінка
і под.	— і подібне	*ст.*	— станція, сторіччя
напр.	— наприклад	*т.*	— товариш, том
н. е.	— нашої ери, *до н. е.* — до нашої ери	*тов.*	— товариш
		тт.	— товариші, томи

Слова не скорочуються на голосну, якщо вона не початкова в слові, і на **ь**. Наприклад, слово *селянський* може бути скорочене: *сел., селян., селянськ.* При збігу двох однакових приголосних скорочення треба робити після першого приголосного: *стін. календар, ден. норма.* При збігу двох (і більше) різних приголосних скорочення можна робити як після першого, так і після останнього приголосного, залежно від структури слова: *власноруч.* або *власноручн. (власнору́чний)*, але тільки: *власт. (власти́вий)*.

ПРАВИЛА ПЕРЕНОСУ

Орфографічні правила переносу

§ 41. Частини слів з одного рядка в другий слід переносити за складами: *га́й-ка, зо́-шит, кни́ж-ка, ко-ло́-дязь, па́ль-ці, са-дів-ни́к, Ха́р-ків.*

При цьому:

1. Не можна розривати сполучення літер **дж, дз**, які позначають один звук. Отже, переносити можна лише так: *ґу-дзик, хо́-джу.* Якщо **дж, дз** не становлять одного звука (це буває, коли **д** належить до префікса, а **ж** або **з** — до кореня), то їх слід розривати: *над-звича́й-ний* (а не *на-дзвича́йний*), *під-жив-ля́ти* (а не *пі-дживля́ти*).

2. Апостроф і м'який знак при переносі не відокремлюються від попередньої літери: *бур'-я́н* (а не *бур-'я́н*), *кіль-це́* (а не *кіл-ьце́*), *Лук'-я́н* (а не *Лук-'я́н*), *ни́зь-ко* (а не *ни́з-ько*).

3. Одна літера не залишається в попередньому рядку й не переноситься в наступний: *ака-де́-мія* (а не *а-каде́мія*), *Марі́я* (а не *Марі-я*), *олі-ве́ць* (а не *о-ліве́ць*). Так само не можна поділяти на частини для переносу такі двоскладові слова, як *або́, моя́, о́ко, ши́я* тощо.

4. При переносі складних слів не можна залишати в кінці рядка початкову частину другої основи, якщо вона не становить складу: *багато-ступі́нчастий* (а не *багатос-тупі́нчастий*), *восьми-гра́нний* (а не *восьмиг-ра́нний*), *далеко-схі́дний* (а не *далекос-хі́дний*).

5. Не можна розривати ініціальні абревіатури, а також комбіновані абревіатури, які складаються з ініціальних скорочень цифр: *АЕС, ЛАЗ-105, МАГАТЕ, МАУ, НТШ, УАПЦ.*

6. У решті випадків, які не підходять під викладені вище правила, можна довільно переносити слова за складами: *Ді-про́* й *Дніп-ро́, Оле-кса́ндра* й *Олек-са́ндра, се-стра́* й

сест-ра́. Це правило поширюється й на суфікси: *бли-зький* і *близь-кий, видавни́-цтво, видавни́ц-тво* й *видавни́цт-во, га́-ли-цький* і *га́лиць-кий, росій-ський* і *російсь-кий, убо́-зтво, убо́з-тво* й *убо́зт-во, суспільс-тво* й *суспільст-во.*

Технічні правила переносу

§ 42. 1. Не можна переносити прізвища, залишаючи в кінці попереднього рядка ініціали або інші умовні скорочення, що до них відносяться: *Т. Г. Шевче́нко* (а не *Т. Г.// Шевче́нко*); *гр. Іване́нко* (а не *гр.// Іване́нко*), *акад. (доц., проф.) Гончаре́нко* (а не *акад. (доц., проф.)// Гончаре́нко*), *тов. Гнатю́к* (а не *тов.// Гнатю́к*).

Примітка. Якщо імена, звання тощо подаються повністю, то прізвища (а також по батькові) можна переносити: *Тара́с Григо́рович Шевче́нко* й *Тара́с // Григо́рович Шевче́нко, академік // Агата́нгел Кри́мський* і т. ін.

2. Не можна відривати скорочені назви мір від цифр, до яких вони належать: *1917 р.* (а не *1917 // р.*), *150 га* (а не *150 // га*), *20 см*^{3} або *20 куб. см* (а не *20 // см*^{3} або *20 // куб. см*), *5 г* (а не *5 // г*).

Примітка. Якщо назви мір подаються повністю, то їх можна переносити: *1917 // рік, 150 // гекта́рів* і т. ін.

3. Граматичні закінчення, з'єднані з цифрами через дефіс, не можна відривати й переносити: *2-й* (а не *2- // й*), *4-го* (а не *4- // го*), *10-му* (а не *10- // му*) й т. ін.

4. Не можна розривати умовні (графічні) скорочення типу *вид-во, і т. д., і т. ін., та ін., т-во* тощо.

5. Не можна переносити в наступний рядок розділові знаки (крім тире), дужку або лапки, що закривають попередній рядок, а також залишати в попередньому рядку відкриту дужку або відкриті лапки.

ЗНАК НАГОЛОСУ (´)

§ 43. Знак наголосу ставиться на маловідомих словах (локалізмах і т. ін.), а також тоді, коли слово може вживатися з двома наголосами, змінюючи при цьому своє значення; пор.: *Ми схо́дили на гору* й *Ми сходи́ли на гору та повернулися додому ще завидна; Обра́зи* (від дієслова *обража́ти*), *о́брази* (художні, літературні), *образи́* (ікони).

II. ПРАВОПИС ЗАКІНЧЕНЬ ВІДМІНЮВАНИХ СЛІВ

ІМЕННИК

Поділ на відміни

§ 44. За належністю до роду та за відмінковими закінченнями всі іменники поділяються на чотири відміни.

І відміна: іменники переважно жін. й деякі іменники чол. роду, а також спільного роду з закінченнями **-а, -я** в називному відмінку однини: *вагá, гúря, машúна, пáртія, прáця; воєвóда, дя́дя; головá, сиротá, убúвця.*

II відміна: а) іменники чол. роду з кінцевим приголосним основи та з закінченням **-о** в наз. відмінку (переважно назви осіб): *бік, вéлетень, завóд, край, мáйстер, товáриш; бáтько, Дніпрó, Петрó; татýньо;*

б) іменники середн. роду з закінченнями **-о, -е, -я** (крім іменників із суфіксами **-ат, -ят, -ен** при відмінюванні): *вікнó, місто; мóре, пóле, прізвище; весілля, життя́, знання́;* також іменники із суфіксами згрубілості **-ище, -исько,** утворювані від іменників усіх родів: *вітрúще* (від *вітер*), *дівчúсько* (від *дівчá*), *свекрýшисько* (від *свекрýха*).

III відміна: іменники жін. роду з кінцевим приголосним основи: *вість, любóв, міць, річ, рóзкіш, сіль, тінь,* а також слово *мáти*, в якому при відмінюванні з'являється суфікс **-ер-**.

IV відміна: іменники середн. роду:

а) з закінченнями **-а, -я,** що приймають перед більшістю відмінкових закінчень суфікси **-ат, -ят-:** *гуся́ (гуся́ти), дівчá (дівчáти), лошá (лошáти), теля́ (теля́ти);*

б) з закінченням **-я** (із суфіксом **-ен-** при відмінюванні): *ім'я́ (íмені), плéм'я (плéмені).*

Поділ на групи

§ 45. Іменники І та II відміни поділяються на три групи: тверду, м'яку та мішану.

І відміна

1. Тверда група

До твердої групи належать іменники жін. роду з закінченням **-а** (крім тих, основа яких закінчується на шиплячий приголосний): *жінка, машúна, перемóга, сівбá, фáбрика,* а

також іменники спільного роду (чол. і жін.) з цим же закінченням: *голова́, дружи́на, калі́ка, недорі́ка, непосі́да, сирота́, ста́роста* та чол. роду (назви осіб): *Мики́та, Мико́ла, Са́ва* тощо.

2. М'яка група

До м'якої групи належать іменники жін. роду з закінченням **-я:** *бу́ря, друка́рня, земля́, наді́я, пі́сня, робітни́ця, сім'я́;* іменники спільного роду з цим же закінченням: *суддя́, уби́вця* тощо та іменник чол. роду *Ілля́.*

3. Мішана група

До мішаної групи належать іменники жін. роду з закінченням **-а** та з основою на шиплячий приголосний: *ве́жа, гу́ща, ї́жа, ка́ша, кру́ча, межа́, пло́ща, ти́ша,* а також іменники спільного роду з закінченням **-а** та з основою на шиплячий приголосний: *лівша́, міхоно́ша;* іменник чол. роду *вельмо́жа.*

II відміна

1. Тверда група

Чоловічий рід

До твердої групи належать іменники чол. роду з кінцевим твердим приголосним основи (крім шиплячих) і з закінченням **-о:** *дуб, пала́ц, темп, уда́рник, у́спіх; ба́тько, Петро́;* переважна більшість іменників на **-р:** *вир, ви́хор, відва́р, двір, жир, сир, сто́вбур, сто́ляр, я́вір;* сюди ж належать іменники *звір, кома́р, сніг у́р,* які, проте, в називному відмінку множини мають закінчення м'якої групи: *звірі́, комарі́, снігурі́,* а також усі іменники іншомовного походження на **-ер, -ір, -ор, -ур (-юр)** і з постійно наголошеними **-ар (-яр), -ир:** *інжене́р, ма́йстер, шофе́р; папі́р, сувені́р; дире́ктор, профе́сор, семафо́р; абажу́р, гіпю́р, каламбу́р; база́р, гекта́р, коміса́р, футля́р, ювіля́р; бригади́р, каси́р, команди́р, пасажи́р.*

Середній рід

До твердої групи належать іменники середн. роду з закінченням **-о:** *вікно́, залі́зо, ко́ло, мі́сто, село́.*

2. М'яка група

Чоловічий рід

До м'якої групи належать іменники чол. роду з кінцевим м'яким приголосним основи: *боє́ць, ве́летень, зви́чай, край, учи́тель, Бене́дьо;* сюди належить частина іменників із суфіксами **-ар, -ир,** які в однині мають наголос на корені: *бо́ндар — бо́ндаря, ко́зир — ко́зиря, лі́кар — лі́каря, пи́сар — пи́саря,* а також іменники, у яких при відмінюванні наголос переходить із суфікса на закінчення: *буква́р — букваря́, вівча́р — вівчаря́, друка́р — друкаря́, інвента́р — інвентарю́, календа́р — календаря́, кобза́р — кобзаря́, пролета́р — пролетаря́, секрета́р — секретаря́, шахта́р — шахтаря́; гузи́р — гузиря́, проводи́р — проводиря́, пухи́р — пухиря́* та ін.

Середній рід

До м'якої групи належать іменники середн. роду з закінченням **-е** та **-я** (без суфіксів **-ен-, -ят-** при відмінюванні й переважно з подовженням кінцевого приголосного основи): *го́ре, мі́сце, мо́ре, по́ле; життя́, завда́ння, збі́жжя, здоро́в'я, змага́ння, знаря́ддя, ли́стя, обли́ччя, пі́р'я, по́лум'я, сі́м'я, ті́м'я.*

3. Мішана група

Чоловічий рід

До мішаної групи належать іменники чол. роду з кінцевим шиплячим приголосним основи: *ванта́ж, дощ, сто́рож, слуха́ч, ткач, това́риш; вітри́ще, баби́ще;* також іменники на **-яр** (назви людей за родом їхньої діяльності), у яких при відмінюванні наголос переходить із суфікса на закінчення: *вугля́р — вугляра́, каменя́р — каменяра́, пісня́р — пісняра́, скляр — скляра́, тесля́р — тесляра́, школя́р — школяра́.*

Середній рід

До мішаної групи належать іменники середн. роду з закінченням **-е** при основі на шиплячий приголосний: *ло́же, плече́, прі́звище, я́вище.*

§ 46. ЗРАЗКИ ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ

Перша відміна

Тверда група		Мʼяка група	
		Однина	
Н.	фа́брик-**а**	робітни́ц-**я**	наді́-**я**
Р.	фа́брик-**и**	робітни́ц-**і**	наді́-**ї**
Д.	фа́бриц-**і**	робітни́ц-**і**	наді́-**ї**
Зн.	фа́брик-**у**	робітни́ц-**ю**	наді́-**ю**
Ор.	фа́брик-**ою**	робітни́ц-**ею**,	наді́-**єю**
М.	...фа́бриц-**і**	...робітни́ц-**і**	...наді́-**ї**
Кл.	фа́брик-**о**	робітни́ц-**е**	наді́-**є**
		Множина	
Н.	фа́брик-**и**	робітни́ц-**і**	наді́-**ї**
Р.	фа́брик	робітни́ць	наді́й
Д.	фа́брик-**ам**	робітни́ц-**ям**	наді́-**ям**
Зн.	фа́брик-**и**	робітни́ць	наді́-**ї**
Ор.	фа́брик-**ами**	робітни́ц-**ями**	наді́-**ями**
М.	...фа́брик-**ах**	...робітни́ц-**ях**	...наді́-**ях**
Кл.	фа́брик-**и**	робітни́ц-**і**	наді́-**ї**

Мішана група

	Однина	Множина
Н.	пло́щ-**а**	пло́щ-**і**
Р.	пло́щ-**і**	площ
Д.	пло́щ-**і**	пло́щ-**ам**
Зн.	пло́щ-**у**	пло́щ-**і**
Ор.	пло́щ-**ею**	пло́щ-**ами**
М.	...пло́щ-**і**	...пло́щ-**ах**
Кл.	пло́щ-**е**	пло́щ-**і**

Друга відміна

Тверда група

		Однина	
Н.	робітни́к	сталева́р	міст-**о**
Р.	робітник-**а́**	сталева́р-**а**	міст-**а**
Д.	робітник-**о́ві** (-**у́**)	сталева́р-**ові** (-**у**)	міст-**у**
Зн.	робітник-**а́**	сталева́р-**а**	міст-**о**
Ор.	робітник-**о́м**	сталева́р-**ом**	міст-**ом**
М.	...робітник-**о́ві**, -**у́**	...сталева́р-**ові**, -**і**	...міст-**і**
Кл.	робітник-**у́** робітни́ч-**е**	сталева́р-**е**	міст-**о**
		Множина	
Н.	робітник-**и́**	сталева́р-**и**	міст-**а́**
Р.	робітник-**ів**	сталева́р-**ів**	міст
Д.	робітник-**а́м**	сталева́р-**ам**	міст-**а́м**
Зн.	робітник-**ів**	сталева́р-**ів**	міст-**а́**
Ор.	робітник-**а́ми**	сталева́р-**ами**	міст-**а́ми**
М.	...робітник-**а́х**	...сталева́р-**ах**	...міст-**а́х**
Кл.	робітник-**и́**	сталева́р-**и**	міст-**а́**

М'яка група

Однина

Н.	учи́тель	секретáр	край	місц-е
Р.	учи́тел-**я**	секретар-**я́**	крá-**ю**	місц-**я**
Д.	учи́тел-**еві** (**-ю**)	секретар-**éві** (**-ю́**)	крá-**єві** (**-ю**)	місц-**ю**
Зн.	учи́тел-**я**	секретар-**я́**	край	місц-е
Ор.	учи́тел-**ем**	секретар-**éм**	крá-**єм**	місц-**ем**
М.	...учи́тел-**еві**, **-і**, **-ю**	...секретар-**éві**, **-í**, **-ю́**	...крá-**ї**, **-ю́**	...місц-**і**
Кл.	учи́тел-**ю**	секретáр-**ю**	крá-**ю**	місц-**е**

Множина

Н.	учител-**і**	секретар-**і**	кра-**ї́**	місц-**я́**
Р.	учител-**ів**	секретар-**ів**	кра-**ї́в**	місць
Д.	учител-**я́м**	секретар-**я́м**	кра-**я́м**	місц-**я́м**
Зн.	учител-**ів**	секретар-**ів**	кра-**ї́**	місц-**я́**
Ор.	учител-**я́ми**	секретар-**я́ми**	кра-**я́ми**	місц-**я́ми**
М.	...учител-**я́х**	...секретар-**я́х**	...кра-**я́х**	...місц-**я́х**
Кл.	учител-**і**	секретар-**і**	кра-**ї́**	місц-**я́**

Мішана група

Однина

Н.	товáриш	школя́р	прізвищ-е
Р.	товáриш-**а**	школяр-**á**	прізвищ-**а**
Д.	товáриш-**еві** (**-у**)	школяр-**éві** (**-ý**)	прізвищ-**у**
Зн.	товáриш-**а**	школяр-**á**	прізвищ-**е**
Ор.	товáриш-**ем**	школяр-**éм**	прізвищ-**ем**
М.	...товáриш-**еві**, **-і**, **-у**	...школяр-**éві**, **-í**	...прізвищ-**і**
Кл.	товáриш-**у**	школя́р-**е**	прізвищ-**е**

Множина

Н.	товариш-**і**	школяр-**і**	прізвищ-**а**
Р.	товариш-**ів**	школяр-**ів**	прізвищ
Д.	товариш-**áм**	школяр-**áм**	прізвищ-**ам**
Зн.	товариш-**ів**	школяр-**ів**	прізвищ-**а**
Ор.	товариш-**áми**	школяр-**áми**	прізвищ-**ами**
М.	...товариш-**áх**	...школяр-**áх**	...прізвищ-**ах**
Кл.	товариш-**і**	школяр-**і**	прізвищ-**а**

Третя відміна

Однина

Н.	рáдість	тінь	пóдорож
Р.	рáдост-**і**	тін-**і**	пóдорож-**і**
Д.	рáдост-**і**	тін-**і**	пóдорож-**і**
Зн.	рáдість	тінь	пóдорож
Ор.	рáдіст-**ю**	тінн-**ю**	пóдорожж-**ю**
М.	...рáдост-**і**	...тін-**і**	...пóдорож-**і**
Кл.	рáдост-**е**	тін-**е**	пóдорож-**е**

Множина

Н.	ра́дост-**і**	тін-**і**	по́дорож-**і**
Р.	ра́дост-**ей**	тін-**ей**	по́дорож-**ей**
Д.	ра́дост-**ям**	тін-**ям**	по́дорож-**ам**
Зн.	ра́дост-**і**	тін-**і**	по́дорож-**і**
Ор.	ра́дост-**ями**	тін-**ями**	по́дорож-**ами**
М.	...ра́дост-**ях**	...тін-**ях**	...по́дорож-**ах**
Кл.	ра́дост-**і**	тін-**і**	по́дорож-**і**

Четверта відміна

Однина

Н.	курч-**а́**	**ім'-я́**
Р.	курч-**а́т-и**	**ім-ен-і, ім'-я́**
Д.	курч-**а́т-і**	**ім-ен-і**
Зн.	курч-**а́**	**ім'-я́**
Ор.	курч-**а́м**	**ім-ен-ем, ім'-я́м**
М.	...курч-**а́т-і**	**...ім-ен-і**
Кл.	курч-**а́**	**ім'-я́**

Множина

Н.	курч-**а́т-а**	**ім-ен-а́**
Р.	курч-**а́т**	**ім-е́н**
Д.	курч-**а́т-ам**	**ім-ен-а́м**
Зн.	курч-**а́т(а)**	**ім-ен-а́**
Ор.	курч-**а́т-ами**	**ім-ен-а́ми**
М.	...курч-**а́т-ах**	**...ім-ен-а́х**
Кл.	курч-**а́т-а**	**ім-ен-а́**

УВАГИ ДО ПРАВОПИСУ ОКРЕМИХ ВІДМІНКІВ

І відміна

А Однина

Родовий відмінок

§ 47. 1. У родовому відмінку однини іменники першої відміни мають закінчення **-и, -і, -ї**.

а) **И** мають іменники твердої групи: *кни́жки, маши́ни, перемо́ги, роди́ни, фа́брики.*

б) **І** (після голосного та апострофа **-ї**) мають іменники першої відміни м'якої та мішаної груп: *бу́рі, мрії, надії, пра́ці, робітни́ці, сім'ї; кру́чі, межі́, пло́щі, ти́ші.*

Примітка. Форми родового відмінка однини та називного множини нерідко розрізняються наголосами; пор.: *дочки́ — до́чки, землі́ — зе́млі, кни́жки — книжки́, межі́ — ме́жі, сестри́ — се́стри, сім'ї — сі́м'ї.*

Давальний відмінок

2. У давальному відмінку однини іменники першої відміни мають закінчення **-і**, після голосного та апострофа — **-ї**: *кни́жці, маши́ні, перемо́зі, фа́бриці; бу́рі, надії, робітни́ці, сім'ї, статті́; кру́чі, межі́, пло́щі, ти́ші.*

Знахідний відмінок

3. У знахідному відмінку однини іменники першої відміни твердої та мішаної груп мають закінчення **-у**, м'якої — **-ю**: *книжку, машину, перемогу, фабрику, кручу, межу, площу; тишу; бурю, надію, робітницю, сім'ю, статтю.*

Орудний відмінок

4. В орудному відмінку однини іменники першої відміни твердої групи мають закінчення **-ою**, м'якої та мішаної груп — **-ею**, після голосного та апострофа — **-єю**: *книжкою, машиною, перемогою, фабрикою; бурею, надією, робітницею, сім'єю, статтею; кручею, межею, площею, тишею.*

Місцевий відмінок

5. У місцевому відмінку однини іменники першої відміни мають закінчення **-і**, після голосного та апострофа — **-ї**: *на книжці, на машині, у перемозі, на фабриці; у бурі, у надії, при робітниці, у сім'ї, у статті; на кручі, на межі, на площі, у тиші.*

Примітка. Перед закінченням **-і** в давальному та місцевому відмінках приголосні **г, к, х** переходять відповідно в **з, ц, с**: *нога — нозі, рука — руці, муха — мусі.*

Кличний відмінок

6. У кличному відмінку однини іменників першої відміни вживаються закінчення **-о, -е, -є, -ю**.

а) **О** мають іменники твердої групи: *дружино, Ганно, книжко, Михайлівно, перемого, сестро.*

б) **Е** мають іменники м'якої та мішаної груп, **є** — іменники м'якої групи після голосного та апострофа: *воле, земле, Катре, робітнице, душе, круче; Маріє, мріє, сім'є, Соломіє*, а також *Ілле.*

в) **Ю** мають деякі пестливі іменники м'якої групи: *бабусю, Галю, доню, матусю, тітусю.*

Примітка. У звертаннях, що складаються з двох власних назв — імені та по батькові, обидва слова мають закінчення тільки кличного відмінка: *Ганно Іванівно, Маріє Василівно.*

Б. Множина

Називний відмінок

1. У називному відмінку множини іменники першої відміни твердої групи мають закінчення **-и**, м'якої та мішаної груп — **-і**, після голосного та апострофа — **-ї**: *книжки, машини, перемоги, фабрики; бурі, надії, робітниці, статті, сім'ї; кручі, межі, миші, площі*; також іменники чол. роду: *старости* (і з іншим значенням *старости*), *судді.*

Родовий відмінок

2. У родовому відмінку множини іменники першої відміни мають нульове закінчення або закінчення **-ей, -ів**.

а) Нульове закінчення мають іменники твердої, м'якої та мішаної груп: *баб* (і *бабів*), *верст* (від *верстá* — давня міра відстані), *верств* (від *верствá* — шар) і *верстóв* (від *верствá* — давня міра відстані), *вúгід* (від *вúгода*) і *вигóд* (від *вигóда*), *губ* (і *губів*), *доріг, машúн, назв, свобóд, фáбрик, шкіл; бур, долóнь, легéнь* (і *легéнів*), *надій, робітнúць; круч, меж, площ*.

б) Кілька іменників жін. роду закінчуються на **-ей**: *мишéй, свинéй, сімéй, статéй* (від *статтá*) та ін.

в) Закінчення **-ів** мають деякі іменники чол. роду: *сýддів, старостів* (і *стáрост* — з іншим значенням), окремі іменники жін. роду (див. вище п. а), а також прізвища: *Журбів, Чупрúнків* і т. ін.

Примітка 1. В іменниках, які мають у називному відмінку однини перед закінченням сполучення двох приголосних, у родовому відмінку множини між ними з'являється **о** або **е**.

О з'являється в тих іменниках, які мають після приголосного основи суфікс **-к**: *дóчок, книжóк, кульóк, мисóк* і т. ін., а також в іменниках *гра* (мн. *ігри*), *кýхня, повéрхня, соснá, сýкня: ігор, кýхонь, повéрхонь, сóсон (і сóсен), сýконь*. В інших іменниках з'являється **е** (**є**): *бóєнь, вóєн (і війн), дóмен, копáлень, лáзень, мітел, шабéль*.

Вставних звуків, як правило, не буває в іменниках іншомовного походження: *арф, догм, пальм, шайб;* тільки в іменниках на **-к (а)** за аналогією до відповідних українських з'являється **о**: *áрка — áрок, мáрка — мáрок*.

Примітка 2. В іменниках іншомовного походження з подвоєними приголосними в родовому відмінку множини це подвоєння зберігається: *бонн* (від *бóнна*), *булл* (від *бýлла*), *ванн* (від *вáнна*), *вілл* (від *вілла*), *панн* (від *пáнна*).

Давальний відмінок

3. У давальному відмінку множини іменники першої відміни мають закінчення **-ам, -ям**.

а) Закінчення **-ам** мають іменники твердої та мішаної груп: *книжкáм, машúнам, фáбрикам, крýчам, мéжам, плóщам*.

б) Закінчення **-ям** мають іменники м'якої групи: *бýрям, надіям, робітнúцям, сім'ям, статтáм*.

Знахідний відмінок

4. У знахідному відмінку множини іменники першої відміни мають форму, однакову з формою називного або родового відмінка множини, причому:

а) Іменники — назви осіб та істот мають форму, однакову з формою родового відмінка множини: *ведмéдúць, вовчúць, листонóш, молодúць, робітнúць, українок*.

Примітка. Іменники — назви деяких свійських тварин уживаються також у формі, однаковій із формою називного відмінка: *гнáти овéць* (і *вівці*), *пáсти корів* (і *корóви*), *годувáти свинéй* (і *свúні*).

б) Іменники, що не означають істот, уживаються у формі, однаковій із формою називного відмінка: *книжкú, машúни, фáбрики; вýлиці, друкáрні, мрії, сім'ї; крýчі, мéжі, плóщі*.

Орудний відмінок

5. В орудному відмінку множини іменники першої відміни мають закінчення **-ами, -ями, -ми.**

а) Закінчення **-ами** мають іменники твердої та мішаної груп: *книжка́ми, маши́нами, фа́бриками, кручами, ме́жами, пло́щами.*

б) Закінчення **-ями** мають іменники м'якої групи: *ву́лицями, друка́рнями, мріями, робітни́цями, сім'ями, стаття́ми.*

в) Закінчення **-ми** (паралельно з формами на **-ами, -ями**) мають лише поодинокі іменники: *ворітьми́* (і *воро́тами*), *курми́, слізьми́* (і *сльоза́ми*), *свиньми́* (і *сви́нями*).

Місцевий відмінок

6. У місцевому відмінку множини іменники першої відміни мають закінчення **-ах** для твердої та мішаної груп і **-ях** — для м'якої групи: *у книжка́х, на маши́нах; на кру́чах, на ме́жах; у стаття́х, у сім'ях.*

Кличний відмінок

7. У кличному відмінку множини іменники першої відміни мають форму, однакову з називним: *баби́, до́чки, жінки́, робітни́ці.*

II відміна

А. Однина

Родовий відмінок

§ 48. 1. У родовому відмінку однини іменники другої відміни залежно від їх значення мають закінчення **-а, -я** або **-у, -ю.**

1) Іменники середн. роду в родовому відмінку однини закінчуються тільки на **-а** (у твердій та мішаній групах), **-я** (у м'якій групі): *міста, села́; плеча́, пpізвища; знання́, наря́ддя, мо́ря, обли́ччя, по́ля.*

2) Іменники чол. роду в родовому відмінку однини приймають закінчення **-а** (у твердій та мішаній групах), **-я** (у м'якій групі), коли вони означають:

а) Назви осіб, власні імена та прізвища: *колго́спника, промо́вця, робітника́, студе́нта, тесляра́, учи́теля; Андрія, Дмитра́, Дороше́нка, Франка́;* також персоніфіковані предмети та явища: *Вітра, Ліса, Моро́за* та ін.

б) Назви тварин і дерев: *ведме́дя, во́вка, ду́ба, кілка́, коня́, пса, я́сеня.*

в) Назви предметів: *гвинта́, замка́, малю́нка, ножа́, олівця́, піджака́, плаща́, портфе́ля, стола́* (й *сто́лу*).

г) Назви населених пунктів: *Воро́нежа, Голосієва, Жито́мира, Ки́єва, Ло́ндона, Лу́цька, Ми́ргорода, Но́вгорода, Пари́жа, Святошина, Терно́поля, Ха́ркова.*

Примітка. Але **-у, -ю** пишеться у складених назвах населених пунктів, другою частиною яких є іменник, що має звичайно в родовому відмінку закінчення **-у**: *Давидового Броду, Зеленого Гаю, Красного Лиману, Кривого Рогу, Червоного Ставу, Широкого Яру* тощо.

д) Інші географічні назви з наголосом у родовому відмінку на кінцевому складі, а також із суфіксами присвійності **-ов, -ев (-єв), -ин (-їн)**: *Дінця, Дністра, Іртиша, Колгуєва, Орла, Остра, Пирятина, Псла, Пскова, Тетерева.*

е) Назви мір довжини, ваги, часу тощо: *гектара, грама, метра, місяця, процента, тижня* (але *віку, року*); назви місяців і днів тижня: *вівторка, жовтня, листопада* (але *листопаду* — назва процесу), *понеділка;* назви грошових знаків: *гроша, долара, карбованця, фунта стерлінгів, червінця;* числові назви: *десятка, мільйона, мільярда.*

є) Назви машин і їх деталей: *автомобіля, дизеля, комбайна, мотора, поршня, трактора.*

ж) Терміни іншомовного походження, які означають елементи будови чогось, конкретні предмети, геометричні фігури та їх частини: *атома, катода, конуса, радіуса, ромба, сегмента, сектора, синуса, шківа* тощо, а також українські за походженням суфіксальні слова-терміни: *відмінка, додатка, займенника, знаменника, іменника, трикутника, чисельника, числівника* тощо, але: *виду, роду,* також *синтаксису, складу, способу* (про інші категорії термінів див. п. 2).

2. Закінчення **-у** (у твердій і мішаній групах), **-ю** (у м'якій групі) мають іменники чоловічого роду на приголосний, коли вони означають:

а) Речовину, масу, матеріал: *азоту, асфальту, бальзаму, борщу, водню, воску, газу, гіпсу, граніту, квасу, кваску, кисню, льоду, меду, медку, піску, пороху, сиру, спирту,* але *хліба.*

б) Збірні поняття: *ансамблю, атласу, батальйону, березняку, вишняку, гаю, гурту, загалу, капіталу, каравану, каталогу, кодексу, колективу, лісу, оркестру, парку, полку, пролетаріату, ременту, рою, саду, сушняку, тексту, товару, тому, тріумвірату, хору;* сюди належать назви кущових і трав'янистих рослин: *барвінку, бузку, буркуну, гороху, звіробою, молочаю, очерету, чагарнику, щавлю, ячменю* (але *вівса*), а також назви сортів плодових дерев: *кальвілю, ренету, ренклоду* та ін.

в) Назви будівель, споруд, приміщень та їх частин: *вокзалу, ґанку, даху, заводу, залу, замку, каналу, коридору, магазину, мезоніну, метрополітену, молу, палацу, поверху, сараю, тину, універмагу, шинку,* але (переважно з наголосом на закінченні): *бліндажа, гаража, куреня, млина, хліва;* **-а (-я)** вживається також в іменниках — назвах архітектур-

них деталей: *карни́за, е́ркера, по́ртика;* обидва закінчення — **-а (-я)** та **-у (-ю)** приймають іменники: *мо́сту* й *моста́, парка́ну* й *паркана́, пло́ту* й *плота́.*

г) Назви установ, закладів, організацій: *інститу́ту, клу́бу, колго́спу, комісаріа́ту, коміте́ту, радго́спу, університе́ту, шта́бу.*

д) Переважна більшість слів із значенням місця, простору тощо: *абза́цу, ва́лу, байра́ку, кра́ю, лима́ну, лу́гу, майда́ну, ро́ву, руча́ю, сві́ту, ури́вку, я́ру*, але: *горба́, ху́тора* тощо, а також зменшені форми на **-к**: *ліска́, майда́нчика, ставка́, ярка́.*

е) Явища природи: *ви́хору, вогню́, ві́тру, гра́ду, гро́му, дощу́, жа́ру, землетру́су, і́нею, моро́зу, тума́ну, урага́ну, хо́лоду.*

є) Назви почуттів: *бо́лю, гні́ву, жа́лю́, стра́ху.*

ж) Назви процесів, станів, властивостей, ознак, формацій, явищ суспільного життя, загальних і абстрактних понять: *авра́лу, бі́гу, ви́нятку, га́ласу, гри́пу, дисона́нсу, до́гмату, доста́тку, екза́мену, е́кспорту, е́кскурсу, зву́ку* (але, як термін *зву́ка*), *ідеа́лу, інтере́су, кано́ну, ка́шлю, кло́поту, коло́квіуму, конфлі́кту, кри́ку, ле́ту (льо́ту), ля́пасу, мажо́ру, міражу́, мі́німуму, мо́дусу, моме́нту, при́нципу, прогре́су, проце́су, реалі́зму, регре́су, ре́йсу, ремо́нту, ри́тму, ру́ху, світо́гляду, со́рту, спо́рту, спо́собу, сти́ду, сто́гону, ти́фу, то́лку, хи́сту, хо́ду, шу́му*, але: *ривка́, стрибка́, стусана́.*

з) Терміни іншомовного походження, що означають фізичні або хімічні процеси, частину площі й т. ін.: *ана́лізу, електро́лізу, і́мпульсу, си́нтезу, ферме́нту*, а також літературознавчі терміни: *альмана́ху, е́посу, жа́нру, журна́лу, мі́фу, на́рису, о́бразу, памфле́ту, рома́ну, сти́лю, сюже́ту, фейлето́ну* тощо.

и) Назви ігор і танців: *баскетбо́лу, ва́льсу, волейбо́лу, краков'я́ку, танку́, та́нцю, те́нісу, футбо́лу, хоке́ю*, але: *гопака́, козака́.*

і) Більшість складних безсуфіксних слів (крім назв істот): *водого́ну, вододі́лу, водопро́воду, живо́пису, живопло́ту, манускри́пту, родово́ду, руко́пису, суходо́лу, трубопро́воду*, але: *електрово́за, паропла́ва.*

ї) Переважна більшість префіксальних іменників із різними значеннями (крім назв істот): *ви́бою, ви́падку, ви́слову, відбо́ю, ві́дгуку, заробі́тку, зато́ру, за́пису, о́піку, о́пуху, по́буту, по́штовху, прибу́тку, при́кладу, про́воду* (дріт), *сувою́, у́сміху, у́спіху.*

й) Назви річок (крім зазначених у п. 1), озер, гір, островів, півостровів, країн, областей і т. ін.: *Аму́ру, Бу́гу, Га́нгу, До́ну, Дуна́ю, Єнісе́ю, Ні́лу, Ре́йну, Се́йму; Байка́лу,*

Ельто́ну, Мічига́ну, Сві́тязю, Ча́ду; Алта́ю, Ельбру́су, Памі́ру, Ура́лу; Ко́тліну, Кі́пру, Кри́ту, Ро́досу, Сахалі́ну; Ка́ніну, Пелопонне́су; Алжи́ру, Афганіста́ну, Казахста́ну, Єги́пту, Іра́ку, Кита́ю; Донба́су, Ельза́су, Кавка́зу, Сибі́ру.

Примітка. У ряді іменників зміна закінчення впливає на значення слова: *алма́за* (коштовний камінь) — *алма́зу* (мінерал), *а́кта* (документ) — *а́кту* (дія), *апара́та* (прилад) — *апара́ту* (установа), *бло́ка* (частина споруди, машини) — *бло́ку* (об'єднання держав), *буряка́* (одиничне) — *буряку́* (збірне), *ва́ла* (деталь машини) — *ва́лу* (насип), *елеме́нту* (абстрактне) — *елеме́нта* (конкретне), *інструме́нта* (одиничне) — *інструме́нту* (збірне), *ка́меня* (одиничне) — *ка́меню* (збірне), *кли́на* (предмет) — *кли́ну* (просторове поняття), *по́яса* (предмет) — *по́ясу* (просторове поняття), *раху́нка* (документ) — *раху́нку* (дія), *те́рміна* (слово) — *те́рміну* (строк), *фа́ктору* (чинник) — *фа́ктора* (маклер) і т. ін.

Давальний відмінок

§ 49. У давальному відмінку однини іменники другої відміни мають закінчення **-ові, -еві, -єві** або **-у, -ю.**

1. Закінчення **-ові** (у твердій групі), **-еві** (у мішаній групі та в м'якій після приголосного), **-єві** (у м'якій групі після голосного та апострофа) мають іменники чол. роду (за винятком зазначених у п. 2б): *буди́нкові, відмі́нкові, дире́кторові, ду́бові, ма́йстрові, на́хилові, Петро́ві, піоне́рові, робітнико́ві, ро́зумові, ве́летневі, журавле́ві, ка́меневі, пне́ві, секретаре́ві, това́ришеві, шахтаре́ві, добро́дієві, кра́єві, носі́єві, Сергі́єві, солов'є́ві.* Ці ж іменники приймають і закінчення **-у (-ю)**: *буди́нку, відмі́нку, дире́ктору* й т. д.

Паралельні закінчення **-ові та -у** мають також іменники середн. роду із суфіксом **-к-**, що означають малі істоти: *дитя́ткові — дитя́тку, немовля́ткові — немовля́тку, порося́ткові — порося́тку, теля́ткові — теля́тку, ягня́ткові — ягня́тку.*

Примітка. Коли в тексті зустрічається поряд кілька іменників чол. роду у формі давального відмінка однини, то для уникнення одноманітних відмінкових закінчень слід спочатку вживати закінчення **-ові, -еві (-єві)**, а тоді — **-у (-ю)**: *Симоне́нкові Василю́ Андрі́йовичу, Леоні́дові Микола́йовичу Івані́нку, добро́дієві бригади́ру.*

2. Закінчення **-у** (у твердій і мішаній групах), **-ю** (у м'якій групі) мають:

а) Іменники середн. роду: *мі́сту, селу́, свя́ту; прі́звищу, знанню́, знаря́ддю, обли́ччю, підда́шшю, роздорі́жжю; се́рцю, со́нцю.* У деяких словах можливі також закінчення **-ові, -еві**: *ли́хові, мі́стові, се́рцеві.*

б) Іменники чол. роду на **-ів (-їв), -ов, -ев, -ин, -ін (-їн)**: *Ки́їв — Ки́єву, Колгу́єв — Колгу́єву, Лебеди́н — Лебедину́, Ле́рмонтов — Ле́рмонтову, Льві́в — Льво́ву, о́стрів — о́строву, Пу́шкін — Пу́шкіну, рів — ро́ву, Ха́рків — Ха́ркову.*

Знахідний відмінок

§ 50. У знахідному відмінку однини іменники другої відміни мають форму, однакову з формою родового або називного відмінка.

1. Форму, однакову з формою родового відмінка, мають усі іменники чол. роду, які означають істоти, а також персоніфіковані явища: *будівника́, доповідача́, коня́, хло́пця, Ві́тра, Моро́за.*

Примітка. Деякі іменники, переважно назви побутових предметів, можуть мати паралельні форми, спільні з формами або родового, або називного відмінків: (зрізав) *ду́ба* й *дуб,* (дав) *карбо́ванця* й *карбо́ванець,* (написав) *листа́* й *лист,* (узяв) *ножа́* й *ніж,* (поклав) *олівця́* й *олivéць,* (поставив) *плу́га* й *плуг.*

2. Усі інші іменники чол. роду, а також іменники середн. роду в знахідному відмінку мають ту саму форму, що й у називному: *буди́нок, декре́т, інститу́т, колекти́в, міст, наро́д, полк, стиль, стіл, сон, ячмі́нь; корі́ння, мі́сто, мі́сце, мо́ре, село́.*

Орудний відмінок

§ 51. В орудному відмінку однини іменники другої відміни мають закінчення **-ом, -ем (-єм)** і **-ям, -им.**

1. Закінчення **-ом** мають усі іменники чол. та середн. роду твердої групи, **-ем** (після голосного та апострофа **-єм**) — іменники чол. та середн. роду мішаної та м'якої груп (крім іменників середн. роду, що закінчуються на **-я**): *ма́йстром, мі́стом, робітнико́м, село́м; бійце́м, кобзаре́м, коне́м, куще́м, мі́сцем, мо́рем, ноже́м, плече́м, прі́звищем, секретаре́м, слухаче́м; пирі́єм, ро́єм, солов'є́м, урожа́єм.*

2. Закінчення **-ям** мають усі іменники середн. роду на **-я:** *життя́м, змага́нням, знання́м, знаря́ддям, кі́ллям, ли́стям, лу́б'ям, обли́ччям, підда́шшям, роздорі́жжям, ща́стям.*

3. Закінчення **-им** мають в орудному відмінку:

а) Іменники — прізвища чол. роду твердої групи на **-ов, -ев (-єв), -ів (-їв), -ин, -ін (-їн):** *Ба́бкіним, Виногра́довим, Зве́гінцевим, Ільї́ни́м, Ковале́вим* (від *Ковалі́в*), *Ле́синим.* Однак неслов'янські прізвища, які закінчуються на **-ов, -ин, -ін,** мають в орудному відмінку однини закінчення **-ом:** *Бюло́вом, Да́рвіном, Ча́пліном.*

б) Іменники — географічні назви середнього роду із суфіксами присвійності **-ов-, -ев- (-єв-), -ин- (-їн-),** що відмінюються як прикметники: *Горо́шине — Горо́шиним, Коте-ле́ве — Котеле́вим, Михалко́ве — Михалко́вим.*

Але іменники — географічні назви чоловічого та середнього роду із суфіксами **-ов, -ев (-єв), -ів (-їв), -ин, -ін (-їн),** що не відмінюються як прикметники, мають в орудному відмінку однини закінчення **-ом:** *Бородіно́м, Голосі́євом,*

Києвом, Лебединóм, Орéхово-Зýєвом, Псковом, Святóшином, Хáрковом.

Місцевий відмінок § 52. У місцевому відмінку однини іменники другої відміни мають закінчення **-ові, -еві (-єві), -у (-ю), -і (-ї).**

1. Закінчення **-ові** в твердій групі, **-еві** (після голосного та апострофа — **-єві**) у м'якій та мішаній групах мають:

а) Іменники чол. роду, що означають істоти: *при бáтькові, на брáтові, при вчúтелеві, на конéві, на носієві, на робітникóві, на товáришеві.*

б) Іменники середн. роду твердої групи із суфіксом **-к-** (назви істот): *на дитя́ткові, на теля́ткові, на хлоп'я́ткові.*

Примітка. Іменники чол. роду, що означають осіб, а також зазначені іменники середн. роду мають у місцевому відмінку однини поряд із закінченнями **-ові, -еві (-єві)** й закінчення **-у (-ю)**: *при бáтьку, на робітникý, на дитя́тку, на теля́тку.* Іменники чол. роду, що означають істот (не осіб), мають у місцевому відмінку однини поряд із закінченнями **-ові, -еві (-єві)** й закінчення **-і (-ї)**: *на коні, на ослі, на тúгрі.*

2. Закінчення **-у** (після голосного **-ю**) мають:

а) Іменники чол. та середн. роду твердої групи із суфіксами **-к-, -ак-, -ик-, -ок-, -к(о)**, що означають неістоти: *у будúнку, у вíйську, у гурткý, на держакý, на дóщику, у ліжку, на літакý, у місячнику, у мішкý, у підрахýнку.* Вживаються також і паралельні форми з **-ові**: *у будúнкові, на держакóві, на літакóві, на ліжкові* тощо.

б) Іменники чол. роду односкладових основ із закінченням **-у (-ю)** в родовому відмінку, якщо наголос у місцевому відмінку переходить з основи на закінчення: *у бою́, на льодý, на снігý, у сокý, у степý, на шляхý.*

3. Закінчення **-і** (після голосного та апострофа **-ї**) мають:

а) Іменники чол. роду (переважно безсуфіксні), що означають неістоти: *в áкті, на бéрезі, на ґрýнті, у декрéті, у дзьóбі, у крáї, у листі, на місяці, на пóверсі, на порóзі, на стовпі, на ремóнті, у тéмпі, у цéнтрі, у штáбі.*

Примітка. Деякі іменники цього типу можуть мати паралельні закінчення **-і (-ї)** та **-у (-ю)**, що **залежить** від місця наголосу в слові: *у гáї — у гаю́, у крáї — у краю́, на тóрзі — на торгý.*

б) Іменники середн. роду твердої групи (без суфікса **-к-**), а також мішаної та м'якої груп: *у місті, на селі, на письмí, у слóві; на піддáшші, на плечí, у прізвищі, на роздоріжжі, у станóвищі; на облúччі, у життí, на пригíр'ї, на подвíр'ї, на пóлі.*

Примітка. Із прийменником **по** можуть уживатися паралельні закінчення **-у (-ю)** та **-і (-ї)**: *по Дніпрý — по Дніпрі, по місту — по місті, по селý — по селі;* для позначення часу вживається тільки закінчення **-і:** *по обіді, по закінченні.*

Кличний відмінок

§ 53. Іменники другої відміни в кличному відмінку закінчуються на **-у (-ю), -е.**

1. Закінчення **-у** мають **іменники** твердої групи (зокрема із суфіксами **-ик, -ок, -к-о**), іншомовні імена з основою на **г, к, х** і деякі іменники мішаної групи з основою на шиплячий приголосний (крім **ж**): *бáтьку, сúнку, удáрнику; Джéку, Жáку, Лю́двігу, Фрíдріху; погóничу, слухáчу, товáришу;* також іменники *дíду, сúну, тáту.*

2. Закінчення **-ю** мають іменники м'якої групи: *Вітáлію, вчúтелю, Грúцю, крáю, лíкарю, мíсяцю, пролетáрю, розмáю, я́сеню.*

3. Закінчення **-е** мають безсуфіксні іменники твердої групи, іменники м'якої групи із суфіксом **-ець** та деякі іменники мішаної групи, зокрема власні назви з основою на **ж, ч, ш, дж** і загальні назви з основою на **р, ж:** *Богдáне, гóлубе, дрýже, козáче, мóсте, óрле, Пéтре, сóколе, Степáне, чумáче; жéнче,* (від *жнець*), *крáвче, молóдче, хлóпче, шéвче* (але: *бійцю́, знавцю́*); *гусля́ре, Дóвбуше, мáля́ре, стóроже, тесля́ре, школя́ре.*

4. Прізвища прикметникового походження на **-ів (-їв), -ов, -ев (-єв), -ин, -ін (-їн)**, як *Глíбов, Королíв, Пýшкін, Романúшин, Тю́тчев, Чапáєв, Щóголів,* при звертанні мають як форму називного, так і форму кличного відмінка: *Глíбов* і *Глíбове* та ін.

Географічні назви, до складу яких входять зазначені суфікси, мають у кличному відмінку закінчення **-е**: *Кúєве, Лебедúне, Львóве.*

Примітка 1. У звертаннях, що складаються з двох загальних назв, форму кличного відмінка має як перше слово, так і друге, хоч друге слово може мати й форму називного відмінка: *добрóдію бригадúре (бригадúр), пáне лейтенáнте (лейтенáнт).*

Примітка 2. У звертаннях, що складаються з загальної назви та імені, форму кличного відмінка набуває як загальна назва, так і власне ім'я: *брáте Пéтре, дрýже Грúцю, колéго Степáне, пáні Катерúно, товáришу Вітáлію.*

Примітка 3. У звертаннях, що складаються з загальної назви та прізвища, форму кличного відмінка має тільки загальна назва, а прізвище завжди виступає у формі називного відмінка: *дрýже Максúменко; колéго Іваничýк, добрóдійко Скирдá, товáришу Гончáр.*

Примітка 4. У звертаннях, що складаються з двох власних назв — імені та по батькові, обидва слова мають закінчення кличного відмінка: *Володúмире Хомичý, Галúно Іллíвно, Марíє Васúлівно, Пéтре Кузьмичý, Ярослáве Андрíйовичу.*

Б. Множина

Називний відмінок **§ 54.** У називному відмінку множини іменники другої відміни мають закінчення **-и, -і (-ї), -а (-я).**

1. Закінчення **-и** мають усі іменники чол. роду твердої групи: *батькú, берегú, горóди, директорú, завóди, клáси, лісú, піонéри, робітникú, тáти, футля́ри,* але *дрýзі.*

Примітка. Іменники чол. роду із суфіксами **-анин (-янин), -ин, -їн** у множині втрачають **-ин (-їн):** *болгáри, громадя́ни, кия́ни, львів'я́ни, селя́ни, татáри, хазя́ї (хазяїнú),* але: *грузúни, осетúни, русúни.*

2. Закінчення **-і** (після голосного та апострофа **-ї**) мають іменники чол. роду м'якої та мішаної груп, а також деякі іменники середн. роду: *вéлетні, герóї, ковалí, краї́, купцí, лікарí, пролетарí, секретарí, солов'ї́, теслярí, школярí; ножí, слухачí, товаришí; óчі, плéчі, ýші* (частіше *вýха*).

3. Закінчення **-а** (у твердій і мішаній групах), **-я** (у м'якій групі) мають усі іменники середн. роду: *дéна* (від *дно*), *містá, пéра, стремéна; прíзвища, я́вища; знання́, моря́, облúччя, піддáшшя, поля́, прислíв'я, роздорíжжя.*

Кілька іменників чол. роду другої відміни мають у називному відмінку множини паралельні закінчення **-и** та **-а:** *вýси — вýса, ґунтú — ґунтá* (збірне), *рукавú — рукáва, хлібú — хлібá* (збірне), але тільки *вíвса* й тільки *тáти* (від *тáто*).

Родовий відмінок **§ 55.** У родовому відмінку множини іменники другої відміни мають закінчення **-ів (-їв),** нульове закінчення та **-ей.**

1. Закінчення **-ів** (після голосного та апострофа **-їв**) мають іменники чол. роду та іменники середн. роду на **-е, -я:** *батькíв, берегíв, вóльтів, герóїв, дрýзів, дощíв, краї́в, мéтрів, óмів, підписів, робітникíв, солдáтів, солов'ї́в, степíв, товаришíв, школярíв; верхів'ї́в, відкриттíв, життíв, міжгíр'їв, морíв, нагíр'їв, подвíр'їв, полíв, покриттíв, почуттíв, прислíв'їв.*

Примітка. Деякі іменники чол. роду мають і нульове закінчення (основу): *вáтів (ват), кіловáтів (кіловáт), тáтів (тат), чобíт,* а також після числівників: *сім днів* (і *день*), *сто раз* (і *разíв*), але *днів сім, разíв сто; сім чоловíк,* тобто «сім осіб», але *сім чоловікíв* — «сім осіб чоловічої статі», *чоловíк із двíсті,* а також ті іменники, що втрачають у множині суфікси **-ин, -їн:** *болгáр, громадя́н, селя́н, татáр,* але: *грузúнів, осетúнів.*

2. Нульове закінчення мають усі іменники середн. роду на **-о, -е** та більшість на **-я** (переважно з попереднім м'яким подовженим приголосним **н**): *бажáнь, болíт, вагáнь, верхо-*

віть, весіль, відер, вікон, доліт, завда́нь, засідань, знань, кіл, кілець, коліс, місць, озе́р, облйч, пальт, пита́нь, підда́ш, поло́тен, посила́нь, прізвищ, роздоріж, серць (і *серде́ць*), *сіл, слів, сприйня́ть, ху́тер, яє́ць,* але: *морів, полів* (рідше *піль*).

Примітка. При збігові двох приголосних у кінці основи при нульовому закінченні часто з'являється вставний **о** або **е**: *вікон, повісом, су́кон; болітець, відер, віко́нець, га́сел, ден* (від *дно*), *кілець, озе́рець, пірець, ре́бер.*

3. Закінчення **-ей** мають деякі іменники чол. роду: *госте́й, гро́шей, ко́ней* і середн. роду: *оче́й, плече́й* (і *пліч*), зрідка *уше́й* (перев. *вух*).

Давальний відмінок

§ 56. У давальному відмінку множини другої відміни іменники чол. та середн. роду мають закінчення **-ам** (у твердій і мішаній групах) і **-ям** (у м'якій групі): *батька́м, робітника́м, слухача́м, товариша́м, трактора́м, колінам, міста́м, прізвищам, се́лам; края́м, пролетаря́м, шахтаря́м;* також *дру́зям, місця́м, моря́м, обли́ччям, пита́нням, роздоріжжям, узвйшшям.*

Знахідний відмінок

§ 57. У знахідному відмінку множини іменники другої відміни мають форму, однакову або з називним, або з родовим відмінком множини, причому:

1. Іменники, що означають істоти, мають закінчення однакове з родовим відмінком множини: *вчителів, геро́їв, кравців, лікарів, о́ленів, піоне́рів, робітників, хрущів* (але: *пітй в партиза́ни, перейтй в робітникй*).

Примітка. Назви деяких свійських тварин мають переважно форму, однакову з родовим відмінком: *волів* (і *волй*), *ко́ней* (і *ко́ні*).

2. Усі інші іменники мають форму, однакову з називним відмінком множини: *берегй, тракторй; вантажі́, олівці́; міста́, се́лища; моря́, обли́ччя, поля́, узвйшшя.*

Орудний відмінок

§ 58. В орудному відмінку множини іменники другої відміни мають закінчення **-ами, -ями, -ми.**

1. Закінчення **-ами** (у твердій та мішаній групах), **-ями** (у м'якій групі) мають іменники чол. та середн. роду: *берега́ми, робітника́ми, товариша́ми, трактора́ми; ву́хами, міста́ми, прізвищами, се́лами, я́вищами; ковалями, пролетаря́ми, шахтаря́ми; зна́ряддями, місця́ми, облйччями, поля́ми, роздоріжжями, узвйшшями.*

2. Закінчення **-ми** (паралельно з формами на **-ами, -ями**) мають іменники чол. та середн. роду: *гістьмй* (частіше *го́стями*); *грішми* (й *грошйма*), *кіньми* (й *ко́нями*), *чобітьмй* (й *чобо́тями, чо́ботами*); *коліньми* (й *колінами*), *колісьми* (частіше *коле́сами*), *крйльми* (частіше *крйлами*).

Примітка. Іменники середн. роду *óко, плечé* мають в орудному відмінку множини закінчення **-има:** *очúма, плечúма.*

Місцевий відмінок **§ 59.** У місцевому відмінку множини іменники чол. та середн. роду мають закінчення **-ах** (у твердій та мішаній групах), **-ях** (у м'якій групі): *на берегáх, на робітникáх, у сéлищах; у календаря́х, на шахтаря́х; на місця́х, на облúччях, на роздоріжжях, на узвúшшях, на чóботах (чобóтях).*

Кличний відмінок **§ 60.** У кличному відмінку множини іменники другої відміни мають форму, однакову з називним: *братú, робітникú; діячí, товаришí; краї́, учителí, пролетарí; моря́, сéла.*

III відміна

§ 61. Однина

1. У родовому та давальному відмінках однини іменники третьої відміни мають закінчення **-і:** *вíсті, гáлузі, любóві, мóці, нóчі, óсі, пóдорожі, стáлі, тíні, фáльші.*

Примітка. Форми непрямих відмінків від іменників, що означають абстрактні поняття простору: *височíнь, глибочíнь, далечíнь, широчíнь,* крім знахідного та орудного, вживаються рідко; їх замінюють відповідні словоформи з суфіксом **-ин(а):** *височинá, глибочинá, широчинá.*

2. У знахідному відмінку однини іменники цієї відміни мають форму, однакову з називним відмінком.

3. В орудному відмінку однини іменники цієї відміни набувають закінчення **-ю**, причому:

а) Якщо основа іменника закінчується одним приголосним (крім губного та **р**), то після голосного перед закінченням **-ю** цей приголосний подовжується (на письмі подвоюється): *височíнню, вíссю, волосíнню, в'я́ззю, гáлуззю, загúбеллю, мíддю, міццю, сíллю, тíнню; нíччю, пóдорожжю.*

б) Якщо основа іменника закінчується сполученням приголосних або на губний **(б, п, в, м, ф)**, а також на **р, щ**, то подовження не відбувається: *вéрф'ю, вíстю, жóвчю, кíновар'ю, крóв'ю, любóв'ю, мáтір'ю, нéхворощю, óб'ю, рáдістю, я́кістю.*

4. У місцевому відмінку однини вживається закінчення **-і:** *при вíсті, у гáлузі, у дóповіді, на óсі, у пóдорожі, у тíні.*

5. У кличному відмінку, що вживається переважно в поезії, іменники цієї відміни мають закінчення **-е:** *вíсте, любóве, рáдосте, смéрте.*

§ 62. Множина

1. У називному, знахідному та кличному відмінках множини іменники третьої відміни мають закінчення **-і**: *відповіді, вісті, осі, тіні; ночі, подорожі.*

2. У родовому відмінку множини виступає закінчення **-ей**: *відомостей, відповідей, вістей, галузей, доповідей, областей, осей, тіней; ночей, подорожей.*

3. У давальному відмінку множини виступає закінчення **-ям** (після шиплячого **-ам**): *відповідям, вістям, осям, тіням; ночам, подорожам.*

4. В орудному відмінку множини вживається закінчення **-ями** (після шиплячого **-ами**): *відповідями, вістями, кістями (кістьми), осями; ночами, подорожами.*

5. У місцевому відмінку множини вживається закінчення **-ях** (після шиплячого **-ах**): *у відповідях, у вістях, на осях, у тінях; по ночах, у подорожах.*

§ 63. ВІДМІНЮВАННЯ СЛОВА МА́ТИ

	Однина	Множина
Н.	ма́т-**и** (рідко — ма́т-**ір**)	мат-**ер-і**
Р.	ма́т-**ер-і**	мат-**ер-ів**
Д.	ма́т-**ер-і**	мат-**ер-я́м**
Зн.	ма́т-**ір**	мат-**ер-ів**
Ор.	ма́т-**ір'-ю**	мат-**ер-я́ми**
М.	...ма́т-**ер-і**	...мат-**ер-я́х**
Кл.	ма́т-**и**	мат-**ер-і**

IV відміна

§ 64. Однина

1. У називному, знахідному та кличному відмінках однини іменники четвертої відміни мають закінчення **-я** (після шиплячого **-а**): *галченя́, голуб'я́, гуся́, дитя́, ім'я́, козеня́, пле́м'я; коліща́, курча́, лоша́.*

2. У родовому відмінку однини вживаються форми на **-ят-и** (після шиплячого **-ат-и**) та **-ен-і**: *галченя́ти, голуб'я́ти, гуся́ти, дитя́ти, козеня́ти; курча́ти, лоша́ти, коліща́ти; і́мені* (та *ім'я́*), *пле́мені* (та *пле́м'я*).

3. У давальному відмінку однини вживаються форми на **-ят-і** (після шиплячого на **-ат-і**) та **-ен-і**: *галченя́ті, гуся́ті; дитя́ті, козеня́ті; курча́ті, лоша́ті; і́мені, пле́мені.*

4. В орудному відмінку однини вживається форма (без суфікса **-ят, -ат**) на **-ям** (після шиплячого **-ам**), а іменники із суфіксом **-ен-** мають паралельні форми на **-ен-ем** і **-ям:** *галченя́м, гуся́м; дитя́м, козеня́м; курча́м, лоша́м; і́менем* і *ім'ям, пле́менем* і *пле́м'ям.*

5. У місцевому відмінку однини вживаються форми на **-ят-і** (після шиплячого **-ат-і**) та **-ен-і:** *на галченя́ті; на курча́ті; в і́мені, у пле́мені.*

§ 65. Множина

1. У називному та кличному відмінках множини іменники четвертої відміни мають форму на **-ят-а** (після шиплячого **-ат-а**) й **-ен-а:** *гуся́та, теля́та; курча́та, лоша́та; імена́, племена́.*

2. У родовому відмінку множини виступає нульове закінчення на **-ят** (після шиплячого **-ат**) і **-ен:** *гуся́т, теля́т; курча́т, лоша́т; іме́н, племе́н.*

3. У давальному відмінку множини вживаються форми на **-ят-ам** (після шиплячого **-ат-ам**) і **-ен-ам:** *гуся́там, теля́там; курча́там, лоша́там; імена́м, племена́м.*

4. У знахідному відмінку множини іменники четвертої відміни мають форму, однакову з називним відмінком: *коліща́та; імена́, племена́;* з родовим відмінком (для назв людей): *дівча́т, хлоп'я́т;* або обидві форми (для назв тварин): *гуся́т* і *гуся́та; курча́т* і *курча́та, ягня́т* і *ягня́та.*

5. В орудному відмінку множини вживаються форми на **-ят-ами** (після шиплячого **-ат-ами**) та **-ен-ами:** *гуся́тами, ягня́тами; курча́тами, лоша́тами; імена́ми, племена́ми.*

6. У місцевому відмінку множини вживається форма на **-ят-ах** (після шиплячого **-ат-ах**) і **-ен-ах:** *на гуся́тах, на ягня́тах; на курча́тах, на лоша́тах; в імена́х, у племена́х.*

§ 66. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ, ЩО МАЮТЬ ТІЛЬКИ ФОРМУ МНОЖИНИ

1. У називному відмінку вживаються:

а) Закінчення **-и:** *в'я́зи, гу́си, ді́ти, збо́їни, кросі́вки, ку́ри, лю́ди, но́чви, окуля́ри, са́ни, сі́ни, схо́ди, штани́.*

Примітка. Деякі іменники, як *гу́си, ді́ти, ку́ри, лю́ди,* мають форму однини, але від інших основ: *гу́ска, дити́на, ку́рка, люди́на.*

б) Закінчення **-і** (після голосного **-ї**): *го́рдощі, граблі́, две́рі, дрі́жджі, коно́плі, поми́ї, ра́дощі, хи́трощі.*

в) Закінчення **-а** (зрідка **-я**): *ви́ла, воро́та, дро́ва, я́сла, я́сна, ві́нця.*

2. У родовому відмінку виступають:

а) Закінчення **-ей:** *грóшей, гусéй, дверéй, курéй, людéй, санéй, сінéй.*

б) Закінчення **-ів:** *в'язів, граблів* (і *грабéль*), *дріжджів, кліщів, окулярів, схóдів, хитрощів.*

в) Нульове закінчення: *вил, воріт, дров, збóїн, конопéль, лéщат, ночв* (частіше — *ночóв*), *ясéл, ясен.*

3. У давальному відмінку виступають:

а) Закінчення **-ам** після твердого приголосного, коли в називному відмінку іменники мають закінчення **-и, -а** або **-і** (після шиплячого): *весéлощам, вúлам, ворóтам, в'язам, нóчвам, рáдощам, схóдам, штанáм* (і *штáням*), *яслам.*

Винятки: *гýсям, дітям, лю́дям, кýрям, сáням, сіням.*

б) Закінчення **-ям** після голосного та після м'якого приголосного, коли в називному відмінку іменники закінчуються на **-і, -ї, -я:** *вінцям, граблям, двéрям, помúям.*

4. У знахідному відмінку вживаються форми:

а) Однакові з називним відмінком: *вúла, вінця, граблí, конóплі, окуляри, сáни, ясла.*

б) Однакові з родовим відмінком (для назв людей): *дітéй, людéй.*

в) Обидві форми (для назв деяких свійських тварин): *гусéй* і *гýси, курéй* і *кýри.*

5. В орудному відмінку виступають:

а) Закінчення **-ами** в іменниках, які в називному відмінку мають закінчення **-и, -а** або **-і** (після шиплячого): *вúлами, нóчвами, схóдами; весéлощами, рáдощами.*

б) Закінчення **-ями** в іменниках, які в називному відмінку закінчуються на **-і, -ї, -я:** *вінцями, граблями, конóплями, помúями.*

в) Закінчення **-ми:** *ворітьмú* (й *ворóтами*), *грішми* (й *грошúма*), *гусьмú, двермú* (й *дверúма*), *дітьми, курмú, людьмú, санькмú* (й *санями*), *сіньми, штаньмú* (й *штанáми*, рідше — *штáнями*).

6. У місцевому відмінку залежно від попереднього приголосного вживаються закінчення **-ах, -ях:** *на вúлах, на ворóтах* (рідше — *ворóтях*), *у нóчвах, на штанáх* (рідше — *на штáнях*), *у яслах; на граблях, у двéрях, у помúях.*

ПРИКМЕТНИК

§ 67. За характером кінцевого приголосного основи та відмінкових закінчень прикметники поділяються на дві групи — т в е р д у й м' я к у.

Тверда група прикметників

1. До твердої групи належать: а) Якісні та відносні прикметники, що мають основу на твердий приголосний і в називному відмінку однини чол. роду закінчуються на **-ий:** *безла́дний, безпора́дний, безробі́тний, бідола́шний, вели́чний, весе́лий, весня́ний, відпові́дний, гірки́й, глухи́й, дові́чний, замо́жний, за́хідний, кни́жний, ко́сий, ку́ций, майсте́рний, мо́дний, молоди́й, навча́льний, нагі́рний, наро́дний, нови́й, око́личний, пито́мий, попере́чний, пото́чний, працьови́тий, прода́жний, п'ятику́тний, рі́дний, свіжи́й, семирі́чний, си́зий, сі́рий, сліпи́й, ста́рший, схі́дний, теля́чий, тогобі́чний, тото́жний, туги́й, тяму́щий, чи́стий.*

б) Присвійні прикметники із суфіксами **-ів** (після голосного та апострофа **-їв**), **-ин** (після голосного та апострофа **-їн**), які в називному відмінку однини чол. роду після цих суфіксів мають нульове закінчення: *Андріїв, ба́тьків, Га́лин, дідів, доччи́н, І́горів, Марі́їн, ня́нин, шевців.*

в) Усі короткі форми прикметників: *варт, ви́нен, го́ден, (зго́ден), гото́в, жив, здоро́в, зе́лен, ла́ден, пе́вен, по́вен, пови́нен, прав, рад, я́сен.*

М'яка група прикметників

2. До м'якої групи належать:
а) Відносні прикметники, що мають основу на м'який приголосний **-н-** і в називному відмінку однини чол. роду закінчуються на **-ій** (після голосного **-їй**): *безо́дній, бу́дній, ве́рхній, весі́нній, вечі́рній, всесві́тній (кругосві́тній), горо́дній, да́вній (неда́вній), доро́жній (подоро́жній), досві́тній, доста́тній, дру́жній (дру́жний* — з іншим значенням), *жи́тній, за́дній, замі́жня, кра́йній, ку́тній, лі́тній (повнолі́тній), майбу́тній, могу́тній, му́жній, незабу́тній, нові́тній, обі́дній (пообі́дній), осві́тній, осі́нній, оста́нній, пере́дній, пі́зній, поро́жній, прису́тній (відсу́тній, посу́тній), пу́тній, ра́нній, самобу́тній, само́тній* (але *samі́тни́й*), *сере́дній (посере́дній), спі́дній, сторо́нній, сусі́дній, ха́тній, худо́жній* тощо.

б) Усі прикметники на **-жній, -шній,** що походять від прислівників: *бли́жній, вну́трішній, вчора́шній, да́внішній, дома́шній, за́втрашній, зо́внішній, коли́шній, око́лишній, поздо́вжній, ра́нішній, спра́вжній, сього́днішній, тепе́рішній, торі́шній* (але *цьогорі́чний*), *туте́шній* та ін.; також *прийде́шній, сіне́шній* тощо.

в) Відносні прикметники з основою на **-й:** *безкра́їй, довгові́їй, коротко́ши́їй;* відносні прикметники з відтінком присвійності: *бра́тній, о́рлій,* а також якісний прикметник *си́ній.*

§ 68. ЗРАЗКИ ВІДМІНЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

Однина

Тверда група

	чол. рід	середн. рід	жін. рід
Н.	га́рн-**ий**	га́рн-**е**	га́рн-**а**
Р.	га́рн-**ого**	га́рн-**ого**	га́рн-**ої**
Д.	га́рн-**ому**	га́рн-**ому**	га́рн-**ій**
Зн.	= Н. або Р.	га́рн-**е**	га́рн-**у**
Ор.	га́рн-**им**	га́рн-**им**	га́рн-**ою**
М.	...га́рн-**ому** (**-ім**)	...га́рн-**ому** (**-ім**)	...га́рн-**ій**
Н.	бра́тів	бра́тов-**е**	бра́тов-**а**
Р.	бра́тов-**ого**	бра́тов-**ого**	бра́тов-**ої**
Д.	бра́тов-**ому**	бра́тов-**ому**	бра́тов-**ій**
Зн.	= Н. або Р.	бра́тов-**е**	бра́тов-**у**
Ор.	бра́тов-**им**	бра́тов-**им**	бра́тов-**ою**
М.	...бра́тов-**ому** (**-ім**)	...бра́тов-**ому** (**-ім**)	...бра́тов-**ій**

М'яка група

	чол. рід	середн. рід	жін. рід
Н.	си́н-**ій**	си́н-**є**	си́н-**я**
Р.	си́нь-**ого**	си́нь-**ого**	си́нь-**ої**
Д.	си́нь-**ому**	си́нь-**ому**	си́н-**ій**
Зн.	= Н. або Р.	си́н-**є**	си́н-**ю**
Ор.	си́н-**ім**	си́н-**ім**	си́нь-**ою**
М.	...си́нь-**ому** (си́н-**ім**)	...си́нь-**ому** (си́н-**ім**)	...си́н-**ій**
Н.	безкра́-**їй**	безкра́-**є**	безкра́-**я**
Р.	безкра́й-**ого**	безкра́й-**ого**	безкра́й-**ої**
Д.	безкра́й-**ому**	безкра́й-**ому**	безкра́й-**їй**
Зн.	= Н. або Р.	безкра́-**є**	безкра́-**ю**
Ор.	безкра́-**їм**	безкра́-**їм**	безкра́й-**ою**
М.	...безкра́й-**ому** (безкра́-**їм**)	...безкра́й-**ому** (безкра́-**їм**)	...безкра́-**їй**

Множина

	Тверда група		М'яка група	
Н.	га́рн-**і**	бра́тов-**і**	си́н-**і**	безкра́-**ї**
Р.	га́рн-**их**	бра́тов-**их**	си́н-**іх**	безкра́-**їх**
Д.	га́рн-**им**	бра́тов-**им**	си́н-**ім**	безкра́-**їм**
Зн.	= Н. або Р.	= Н. або Р.	= Н. або Р.	= Н. або Р.
Ор.	га́рн-**ими**	бра́тов-**ими**	си́н-**іми**	безкра́-**їми**
М.	...га́рн-**их**	...бра́тов-**их**	...си́н-**іх**	...безкра́-**їх**

Увага 1. Прикметникові іменники типу *будівни́чий, лю́тий* (місяць), *подоро́жній* тощо відмінюються як прикметники: *до будівни́чого, будівни́чі, з будівни́чими; лю́того, в лю́тому.* Пор. у сполученнях: *Сього́дні п'я́те лю́того й П'я́того лю́того 1988 ро́ку.*

Увага 2. Прикметники, складені з **-лиций:** *білоли́ций, блідоли́ций, круглоли́ций, повноли́ций* тощо, відмінюються так:

Однина

	чол. рід	**середн. рід**	**жін. рід**
Н.	білоли́ц-**ий**	білоли́ц-**е**	білоли́ц-**я**
Р.	білоли́ць-**ого**	білоли́ць-**ого**	білоли́ць-**ої**
Д.	білоли́ць-**ому**	білоли́ць-**ому**	білоли́ц-**ій**
Зн.	= Н. або Р.	білоли́ц-**е**	білоли́ц-**ю**
Ор.	білоли́ц-**им**	білоли́ц-**им**	білоли́ць-**ою**
М.	...білоли́ць-**ому** (білоли́ц-**ім**)	...білоли́ць-**ому** (білоли́ц-**ім**)	...білоли́ц-**ій**

Множина

Н.	білоли́ц-**і**	Зн.	= Н. або Р.
Р.	білоли́ц-**их**	Ор.	білоли́ц-**ими**
Д.	білоли́ц-**им**	М.	...білоли́ц-**их**

§ 69. СТУПЕНЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

Вищий ступінь прикметників

1. Вищий ступінь прикметників утворюється додаванням:

а) Суфікса **-іш-** або **-ш-** до основи чи до кореня звичайної форми якісного прикметника: *нов-**іш**-ий, повн-**іш**-ий, син-**іш**-ий, дешéв-**ш**-ий, соло́д-**ш**-ий.*

б) Слів **більш, менш** до звичайної форми якісного прикметника: *більш вда́лий, більш глибо́кий, менш вередли́вий.*

Найвищий ступінь прикметників

2. Найвищий ступінь прикметників утворюється додаванням:

а) Префікса **най-** до форми вищого ступеня: *найбільший, найкра́ща, наймéнше.*

б) Слів **найбільш, найменш** до звичайної форми якісного прикметника: *найбільш зру́чний, найбільш стійка́, наймéнш приє́мне.*

Для посилення вживаються при формах найвищого ступеня прикметників частки **що** і **як**; пишуться вони з прикметниками разом: *щонайсильніший, якнайбільший, якнайшви́дший.*

ЧИСЛІВНИК

КІЛЬКІСНІ ЧИСЛІВНИКИ

Відмінювання кількісних числівників

§ 70. 1. Числівник *оди́н, одно́ (одне́), одна́* відмінюється так:

	Однина		Множина
	чол. і середн. рід	**жін. рід**	
Н	оди́н, одне́ (одно́)	одна́	одні́
Р.	одного́	одніє́ї (одно́ї)	одни́х
Д.	одному́	одні́й	одни́м
Зн.	= Н. або Р. одне́ (одно́)	одну́	= Н. або Р.
Ор.	одни́м	одніє́ю (одно́ю)	одни́ми
М.	...одно́му (одні́м)	...одні́й	.. одни́х

Примітка. У висловах *оди́н до о́дного* й под. наголос у слові *о́дного, о́дному, о́дній* і т. д.— на першому складі.

2. Інші кількісні числівники відмінюються так:

Н.	два дві	три	чоти́ри
Р.	двох	трьох	чотирьо́х
Д.	двом	трьом	чотирьо́м
Зн.	= Н. або Р.	= Н. або Р.	= Н. або Р.
Ор.	двома́	трьома́	чотирма́
М.	...двох	...трьох	...чотирьо́х

Н.	п'ять	шість
Р.	п'яти́, п'ятьо́х	шести́, шістьо́х
Д.	п'яти́, п'ятьо́м	шести́, шістьо́м
Зн.	п'ять або п'ятьо́х	шість або шістьо́х
Ор.	п'ятьма́, п'ятьома́	шістьма́, шістьома́
М.	...п'яти́, п'ятьо́х	...шести́, шістьо́х

Н.	сім	ві́сім
Р.	семи́, сімо́х	восьми́, вісьмо́х
Д.	семи́, сімо́м	восьми́, вісьмо́м
Зн.	сім або сімо́х	ві́сім або вісьмо́х
Ор.	сьома́, сімома́	вісьма́, вісьмома́
М.	...семи́, сімо́х	...восьми́, вісьмо́х

3. Як *п'ять* або *шість* відмінюються числівники *де́в'ять, де́сять, одина́дцять, двана́дцять, трина́дцять, чотирна́дцять, п'ятна́дцять, шістна́дцять, сімна́дцять, вісімна́дцять, дев'ятна́дцять, два́дцять, три́дцять.*

4. Складні числівники *п'ятдеся́т, шістдеся́т, сімдеся́т, вісімдеся́т* відмінюються за таким зразком:

Н.	п'ятдеся́т
Р.	п'ятдесяти́, п'ятдесятьо́х
Д.	п'ятдесяти́, п'ятдесятьо́м
Зн.	п'ятдесят або п'ятдесятьо́х
Ор.	п'ятдесятьма́, п'ятдесятьома́
М.	...п'ятдесяти́, ...п'ятдесятьо́х

5. Складні числівники *двісті, три́ста, чоти́риста, п'ятсо́т, шістсо́т, сімсо́т, вісімсо́т, дев'ятсо́т* відмінюються за такими зразками:

Н.	двісті	п'ятсо́т
Р.	двохсо́т	п'ятисо́т
Д.	двомста́м	п'ятиста́м
Зн.	двісті	п'ятсо́т
Ор.	двомаста́ми	п'ятьмаста́ми, п'ятьомаста́ми
М.	...двохста́х	...п'ятиста́х

6. У складених кількісних числівниках відмінюються всі складові частини: *з чотирьохсо́т сімдесяти́ восьми́ ти́сяч шестисо́т п'ятдесяти́ дев'яти́* (карбованців).

7. Числівники *со́рок, дев'яно́сто, сто* в родовому, давальному, орудному й місцевому відмінках уживаються з закінченням **-а:** *сорока́, дев'яно́ста, ста.*

8. Збірні числівники *двоє́, обоє́, троє́* в непрямих відмінках мають форми від *два, оба́* (давня форма), *три: двох, двом..., обо́х, обо́м..., трьох, трьом...*

9. Збірний числівник *оби́два (оби́дві)* має в непрямих відмінках такі форми: *обо́х, обо́м, обома́, на обо́х.*

10. Збірні числівники *че́тверо, п'я́теро, ше́стеро, се́меро, во́сьмеро, де́в'ятеро, де́сятеро, одина́дцятеро* в непрямих відмінках мають форми відповідних кількісних числівників: *чотирьо́х, чотирьо́м..., п'ятьо́х, п'ятьо́м..., шістьо́х, шістьо́м...* і т. д.

11. Числові назви *ти́сяча, мільйо́н, мілья́рд* відмінюються як іменники.

12. Неозначено-кількісні числівники *кількана́дцять, кількадеся́т* відмінюються як числівник *п'ять: кільканадцяти́* й *кільканадцятьо́х, кількадесятьма́* й *кількадесятьома́.*

ПОРЯДКОВІ ЧИСЛІВНИКИ

Відмінювання порядкових числівників

§ 71. 1. Числівники, що мають закінчення **-ий**, відмінюються як прикметники твердої групи: *пе́рший (пе́рша, пе́рше), дру́гий, четве́ртий, п'я́тий, шо́стий, сьо́мий, во́сьмий, дев'я́тий, деся́тий, одина́дцятий, двана́дцятий... двадця́тий, тридця́тий, сороко́вий, п'ятдеся́тий, шістдеся́тий, сімдеся́тий, вісімдеся́тий, дев'яно́стий, со́тий, двохсо́тий, трьохсо́тий,*

рьохсóтий, п'ятисóтий..., тúсячний, двохтúсячний, трьохтúсячний (і *тритúсячний*), *чотирьохтúсячний* (і *чотиритúсячний*), *п'ятитúсячний..., мільйóнний, двохмільйóнний, трьохмільйóнний* (і *тримільйóнний*), *чотирьохмільйóнний* (і *чотиримільйóнний*), *п'ятимільйóнний...;* числівник *трéтій (трéтя, трéтє)* відмінюється як прикметник м'якої групи.

2. У складених порядкових числівниках відмінюється остання складова частина: *вісімдесят вóсьмий, вісімдесят вóсьмого, тúсяча дев'ятсóт дев'янóсто пéршого (рóку), у тúсяча дев'ятсóт трúдцять дев'ятому (рóці).*

ДРОБОВІ ЧИСЛІВНИКИ

Відмінювання дробових числівників

§ 72. 1. Дробові числівники читаються так: $^1/_2$ — *однá дрýга,* $^1/_3$ — *однá трéтя,* $^1/_4$ — *однá четвéрта,* $^5/_2$ — *п'ять дрýгих,* $^2/_3$ — *дві трéті,* $^3/_4$ — *три четвéрті,* $^4/_3$ — *чотúри трéті,* $^3/_5$ — *три п'яті,* $^2/_7$ — *дві сьóмі,* $^9/_{10}$ — *дéв'ять десятих.*

Відмінюються вони як звичайні числівники: *двом трéтім, трьомá п'ятими; ділúти на однý двадцяту.*

Половина ($^1/_2$), *третина* ($^1/_3$), *чверть* ($^1/_4$) відмінюються як звичайні іменники.

2. Числівники *півторá* (карбованця, відра), *півторú* (тисячі), *півторáста* не відмінюються.

ЗАЙМЕННИК

Відмінювання особових займенників

§ 73. ОСОБОВІ ЗАЙМЕННИКИ

	Однина		Множина	
Н.	я	ти	ми	ви
Р.	менé	тебé	нас	вас
Д.	мені́	тобі́	нам	вам
Зн.	менé	тебé	нас	вас
Ор.	мнóю	тобóю	нáми	вáми
М.	...мені́	...тобі́	...нас	...вас

	Однина			Множина
Н.	він	вонó	вонá	вонú
Р.	йогó (ньóго)		її́ (нéї)	їх (них)
Д.	йомý		їй	їм
Зн.	йогó (ньóго)		її́ (нéї)	їх (них)
Ор.	ним		нéю	нúми
М.	...ньóму (нім)		...ній	...них

Форми займенника третьої особи (*він, вона́, воно́, вони́*) після прийменників уживаються з приставним **н**: *до нього, за неї, з них*. Орудний відмінок має форму з **н** і без прийменника: *ним, не́ю, ни́ми.*

§ 74. ЗВОРОТНИЙ ЗАЙМЕННИК

Відмінювання зворотного займенника

Н.	—	Зн.	себе́
Р.	себе́	Ор.	собо́ю
Д.	собі	М.	...собі

Відмінювання присвійних займенників

§ 75. ПРИСВІЙНІ ЗАЙМЕННИКИ

	Однина		Множина
	чол. і середн. рід	**жін. рід**	
Н.	мій моє́	моя́	мої́
Р.	мого́	моє́ї	мої́х
Д.	моє́му	мої́й	мої́м
Зн.	= Н. або Р. моє́	мою́	мої́х
Ор.	мої́м	моє́ю	мої́ми
М.	...моє́му (мої́м)	...мої́й	...мої́х

Так само відмінюються займенники *твій, свій.*

Займенники *наш, ваш* відмінюються як прикметники твердої групи.

Займенник *ї́хній* відмінюється як прикметник м'якої групи.

Відмінювання вказівних займенників

§ 76. ВКАЗІВНІ ЗАЙМЕННИКИ

	Однина		Множина
	чол. і середн. рід	**жін. рід**	
Н.	той те	та	ті
Р.	того́	тієї (то́ї)	тих
Д.	тому́	тій	тим
Зн.	= Н. або Р. те	ту	= Н. або Р.
Ор.	тим	тією (то́ю)	ти́ми
М.	...то́му (тім)	...тій	...тих

Так само відмінюється займенник *ото́й.*

Н.	цей це	ця	ці
Р.	цього́	цієї	цих
Д.	цьому́	цій	цим
Зн.	= Н. або Р. це	цю	= Н. або Р.
Ор.	цим	цією	ци́ми
М.	...цьо́му (цім)	...цій	...цих

Так само відмінюються *оцéй* та рідковживаний займенник *сей*.

Відмінювання питальних займенників

§ 77. ПИТАЛЬНІ ЗАЙМЕННИКИ

Н.	хто	що
Р.	когó	чогó
Д.	комý	чомý
Зн.	когó	що
Ор.	ким	чим
М.	...кóму (кім)	...чóму (чім)

	Однина			Множина
	чол. і середн. рід		жін. рід	
Н.	чий	чиє́	чия́	чиї́
Р.	чийóго		чиє́ї	чиї́х
Д.	чийóму (чиє́му)		чиї́й	чиї́м
Зн.	= Н. або Р.	чиє́	чию́	= Н. або Р.
Ор.	чиї́м		чиє́ю	чиї́ми
М.	...чийóму (чиє́му, чиї́м)		...чиї́й	...чиї́х

Займенники *якúй, котрúй* відмінюються як прикметники твердої групи.

Відмінювання означальних займенників

§ 78. ОЗНАЧАЛЬНІ ЗАЙМЕННИКИ

	Однина			Множина
	чол. і середн. рід		жін. рід	
Н.	весь (увéсь, ввесь)	все (усé)	вся (уся́)	всі (усí)
Р.	всьогó		всієї	всіх
Д.	всьомý		всій	всім
Зн.	= Н. або Р.	все (усé)	всю	= Н. або Р.
Ор.	всім		всією	всімá
М.	...всьóму (всім)		...всій	...всіх

Примітка 1. У всіх відмінках **у** й **в** чергуються за загальним правилом (див. § 11).

Займенники *кóжен (кóжний), вся́кий, всіля́кий, самúй* і *сáмий* (напр.: *самúй хліб,* але *той сáмий*), *сам (самí, самí)* відмінюються як прикметники твердої групи.

Примітка 2. Після прийменників наголос переходить з останнього складу на передостанній у таких займенникових формах, як: *до мéне, до тéбе, на сéбе, з ньóго, у нéї, біля кóго (кóгось), від тóго, від чóго (чóгось), у цьóго, з усьóго, на тóму, при цьóму, в чóму (чóмусь), в усьóму.*

Але коли прийменник відноситься не до займенника, а до іншої частини мови, до якої цей займенник прилягає, то наголос не змінюється: *до йогó хáти, до її дóму.*

§ 79. СКЛАДНІ ЗАЙМЕННИКИ (НЕОЗНАЧЕНІ Й ЗАПЕРЕЧНІ)

Відмінювання складних займенників

Складні займенники відмінюються лише в основній частині:

Абúхто, абúкого, абúкому, абúким, абú на кóму.

Абúякий, абúякого, абúякому, абúяким.

Дéхто, дéкого, дéкому, дé з ким, дé на кóму (й *дé на кім*), *на дéкому.*

Дéякий, дéякого, дéяким, на дéяких (і *де на якúх*).

Котрúйсь, котрóгось, котрóмусь, котрúмсь.

Ніхтó, нікóго, нікóму, нікúм, ні на кóму.

Ніякий, ніякого, ніякому, ніяким, ні на якому (й *ні на якім*).

Хто-нéбудь, кого-нéбудь, кому-нéбудь, ким-нéбудь, на кому-нéбудь.

Хтось, когóсь, комýсь, кимсь (і *кúмось*).

Чийсь, чийóгось, чийóмусь, чиїмсь (і *чиїмось*).

Що-бýдь, чого-бýдь, чому-бýдь, чим-бýдь, на чому-бýдь.

Що-нéбудь, чого-нéбудь, чому-нéбудь, чим-нéбудь.

Щось, чогóсь, чомýсь, чимсь (і *чúмось*).

Примітка. Числові займенники *дéкілька, кілька, скільки, стільки* відмінюються як числівник *два: дéкількóх, дéкількóм, дéкількомá; багáто* відмінюється так: *багáто, багатьóх, багатьóм, багатьмá* й *багатьомá.*

ДІЄСЛОВО

§ 80. ДІЙСНИЙ СПОСІБ

Теперішній час

1. Зразки дієвідмінювання в теперішньому часі:

I дієвідміна

	Однина			Множина		
1 ос.	ід-**ý**	кол-**ю́**	чý-**ю**	ід-**емó**	кóл-**емо**	чý-**ємо**
2 ос.	ід-**éш**	кóл-**еш**	чý-**єш**	ід-**éте**	кóл-**ете**	чý-**єте**
3 ос.	ід-**é**	кóл-**е**	чý-**є**	ід-**ýть**	кóл-**ють**	чý-**ють**

II дієвідміна

	Однина			Множина		
1 ос.	робл-**ю́**	бáч-**у**	гó-**ю**	рóб-**имо**	бáч-**имо**	гó-**їмо**
2 ос.	рóб-**иш**	бáч-**иш**	гó-**їш**	рóб-**ите**	бáч-**ите**	гó-**їте**
3 ос.	рóб-**ить**	бáч-**ить**	гó-**їть**	рóбл-**ять**	бáч-**ать**	гó-**five**

За такими зразками відмінюються й дієслова доконаного виду в майбутньому часі.

Поділ дієслів на дієвідміни

2. За характером особових закінчень теперішнього часу (або майбутнього дієслів доконаного виду) дієслова поділяються на дві дієвідміни: п е р ш у й д р у г у. Лише чотири дієслова (див. нижче п. 7) становлять окрему групу.

До п е р ш о ї дієвідміни належать дієслова з особовими закінченнями: **-у (-ю), -еш (-єш), -е (-є), -емо (-ємо), -ете (-єте), -уть (-ють).**

До д р у г о ї дієвідміни належать дієслова з особовими закінченнями: **-у (-ю), -иш (-їш), -ить (-їть), -имо (-їмо), -ите (-їте), -ать (-ять).**

3. При визначенні особових закінчень дієслів треба мати на увазі, що:

Друга дієвідміна

а) Дієслова, які мають в інфінітиві основу на **-и, -і (-ї)** або на **-а** (після **ж, ч, ш**) і в першій особі однини та в третій особі множини теперішнього часу (або майбутнього дієслів доконаного виду) ці голосні втрачають, належать до д р у г о ї дієвідміни:

ба́ч**и**-ти	ба́ч-**у**	ба́ч-**ать**
вар**и́**-ти	вар-**ю́**	ва́р-**ять**
до**ї́**-ти	до-**ю́**	до́-**ять**
лет**і́**-ти	леч-**у́**	лет-**я́ть**
сид**і́**-ти	сидж-**у́**	сид-**я́ть**
крич**а́**-ти	крич-**у́**	крич-**а́ть**

До цієї дієвідміни належать усі дієслова на **-отіти:** *булькотіти, бурмотіти, муркотіти, цокотіти,* а також такі дієслова, як *боя́-тися, стоя́-ти* (з основою на **-я**), *спа́-ти* (з основою на **-а** не після шиплячого), *бі́г-ти* (з основою на приголосний).

Перша дієвідміна

б) Усі інші дієслова належать до п е р ш о ї дієвідміни, а саме:

1) Дієслова з односкладовою інфінітивною основою на **-и-, -у-**, які зберігаються при дієвідмінюванні, а також похідні від них:

ви́-ти (док. *завити*)	ви́-**ю**	ви́-**ють**
жи́-ти	жив-**у́**	жив-**у́ть**
кри́-ти	кри́-**ю**	кри́-**ють**
ми́-ти	ми́-**ю**	ми́-**ють**
ни́-ти	ни́-**ю**	ни́-**ють**
ши́-ти	ши́-**ю**	ши́-**ють**
чу́-ти	чу́-**ю**	чу́-**ють**

В особових формах дієслів *бúти, вúти* (док. *звúти*), *лúти, пúти* кореневий голосний **и** не зберігається: *б'ю — б'ють, в'ю — в'ють, ллю — ллють, п'ю — п'ють.*

2) Дієслова з основою інфінітива на **-і-**, що зберігається при дієвідмінюванні:

білі-ти	**білі-ю**	**білі-ють**
жовті-ти	**жовті-ю**	**жовті-ють**
сині-ти	сині-ю	сині-ють

3) Дієслова з основою інфінітива на **-а-** не після шиплячого приголосного або після шиплячого, коли це **-а-** при дієвідмінюванні зберігається; також на **-я-**:

гнá-ти	жен-ý	жен-ýть
закисá-ти	закисá-**ю**	закисá-**ють**
мішá-ти	мішá-**ю**	мішá-**ють**
писá-ти	пиш-ý	пúш-уть
сія-ти	**сі-ю**	**сі-ють**

4) Дієслова з основою інфінітива на **-ува- (-юва-)**, які при дієвідмінюванні у формах теперішнього часу та майбутнього дієслів доконаного виду втрачають компонент **-ва-**:

буд-**увá**-ти	буд-**ý-ю**	буд-**ý-ють**
гор-**ювá**-ти	гор-**ю́-ю**	гор-**ю́-ють**
намал-**ювá**-ти	намал-**ю́-ю**	намал-**ю́-ють**

Примітка. Від суфікса **-ува- (-юва-)** слід відрізняти суфікс **-ва-**, що зберігається в особових формах: *бу-вá-ти — бу-вá-ю, бу-вá-ють; відчу-вá-ти — відчу-вá-ю, відчу-вá-ють.* Але: *ку-вá-ти — ку-ю́, пізна-вá-ти — пізна-ю́, ста-вá-ти — ста-ю́.*

5) Дієслова з основою інфінітива на **-оло-, -оро-**:

поло́-ти	пол-**ю́**	по́л-**ють**
побо**ро́**-ти	побор-**ю́**	побо́р-**ють**

6) Дієслова з основою інфінітива на **-ну-**:

гля́**ну**-ти	гля́н-**у**	гля́н-**уть**
кú**ну**-ти	кúн-**у**	кúн-**уть**

7) Дієслова з основою інфінітива на приголосний:

нес-тú	нес-**ý**	нес-**ýть**
пáс-ти	пас-**ý**	пас-**ýть**
тéр-ти	тр-**у**	тр-**уть**

8) Дієслова з основою на **-ота-**:

бульк-**отá**-ти	булькоч-**ý**	булько́ч-**уть**
мурк-**отá**-ти	муркоч-**ý**	мурко́ч-**уть**

9) Окремі дієслова:

жа́-ти	жн-**у**	жн-**уть**
іржа́-ти	ірж-**у́**	ірж-**у́ть**
реві́-ти (й *ревти́*)	рев-**у́**	рев-**у́ть**
сла́-ти (= *посила́ти*)	шл-**ю**	шл-**ють**
сла́-ти (= *стели́ти*)	стел-**ю́**	сте́л-**ють**
хоті́-ти	хо́ч-**у**	хо́ч-**уть**

Примітка. Дієслова, у яких в інфінітиві перед кінцевим **р** основи виступає **е**, втрачають його як в особових формах, так і в наказовому способі: *завме́р-ти — замр-у́, замр-у́ть, замр-и́; те́р-ти — тр-у, тр-уть, тр-и; упе́р-ти — упр-у́, упр-у́ть, упр-и́.* Але: *де́р-ти — дер-у́, дер-у́ть, дер-и́; же́р-ти — жер-у́, жер-у́ть, жер-и́.*

Зміни приголосних у дієсловах, дієприкметниках і віддієслівних іменниках

4. У дієсловах першої дієвідміни відбувається зміна приголосних: **г → ж, к → ч, х → ш, з → ж, с → ш, т → ч, ст → щ, ск → щ** у всіх формах теперішнього часу (або майбутнього часу дієслів доконаного виду), якщо така зміна є в першій особі однини: *могти́ — мо́жу, мо́жеш; пекти́ — печу́, пече́ш; колиха́ти — колишу́, коли́шеш; в'яза́ти — в'яжу́, в'я́жеш; чеса́ти — чешу́, че́шеш; хоті́ти — хо́чу, хо́чеш; свиста́ти — свищу́, сви́щеш; полоска́ти — полощу́, поло́щеш.*

5. У дієсловах другої дієвідміни в першій особі однини приголосні **д, т, з, с** змінюються на **дж, ч, ж, ш**, а **зд, ст** — на **ждж, щ**: *води́ти — воджу́, верті́ти — верчу́, вози́ти — вожу́, носи́ти — ношу́; ї́здити — ї́жджу, ви́мостити — ви́мощу.*

Примітка. У дієслові *бі́гти* й похідних від нього *забі́гти, прибі́гти* та ін., що належать до другої дієвідміни, **г** змінюється на **ж** у всіх формах теперішнього часу (або майбутнього дієслів доконаного виду): *бі́гти — біжу́, біжи́ш.*

6. Приголосні **г, з** змінюються в **ж; к, т → ч; с → ш; д, дз → дж; ст, ск → щ:**

а) У дієприкметниках перед суфіксом **-ен(ий)**: *перемо́жений, во́жений, пе́чений, кру́чений, но́шений, збу́джений, ви́їжджений, ви́мощений, пу́щений.*

б) У похідних дієсловах із суфіксами **-ува-** та **-а**: *заморо́жувати, вико́чувати, вино́шувати, розку́шувати, принаджувати, виї́жджувати, вимо́щувати; походжа́ти, саджа́ти,* але *заважа́ти,* хоч *зава́дити, зава́джу.*

в) У віддієслівних іменниках перед суфіксом **-енн(я)**: *відно́шення, розхо́дження, розгні́ждження, спро́щення;* але перед **-інн(я)** ці приголосні зберігаються: *водíння, возíння, крутíння, носíння.*

Примітка 1. Не слід змішувати змінні **ж** і **дж**: **ж** чергується з **г, з**, а **дж** чергується з **д**: *напру́жуюсь, напру́ження — напру́га; вожу́ — вози́ти; ла́жу — ла́зити; воджу́ — води́ти; ла́джу — ла́дити; ходжу́, розхо́дження — ходи́ти.*

Примітка 2. У дієсловах другої дієвідміни після губних перед **я, ю** з'являється **л**: *кýплять, лóвлять, лóмлять, лю́блять; куплю́, ловлю́, ломлю́, люблю́*. **Л** з'являється також після губних:

а) У дієприкметниках на **-ен(ий)**: *зрóблений, кýплений, розгрáфлений*.

б) У дієприкметниках на **-яч(ий)**: *гýблячий, рóблячий*.

в) У дієприслівниках на **-ячи**: *гýблячи, лю́блячи, рóблячи*.

г) У віддієслівних іменниках перед **-енн(я)**: *здешéвлення, поглúблення*.

Примітка 3. Постфікс **-ся (-сь)** у дієсловах пишеться разом, причому в третій особі однини перед -ся з'являється **-ть**: *б'є́ться, ллє́ться, сміюся, смієшся, сміється*.

Відмінювання дієслів ДÁТИ, ЇСТИ, ВІСТИ (ВІДПОВІСТИ́ й под.), БУ́ТИ

7. Чотири дієслова: *дáти, ї́сти, вісти* (яке вживається в сучасній мові тільки з префіксами: *відповісти́, розповісти́* та ін.) і *бýти* з усіма похідними від них становлять відповідно до закінчень теперішнього часу (або майбутнього дієслів доконаного виду) окрему групу.

Однина

1 ос.	дам	їм	відповíм
2 ос.	даси́	їси́	відповіси́
3 ос.	дасть	їсть	відповість

Множина

1 ос.	дамó	їмó	відповімó
2 ос.	дасте́	їсте́	відповісте́
3 ос.	дадýть	їдя́ть	відповідя́ть

Від дієслова *бýти* вживається тільки форма *є* (інколи в поетичній мові для першої та третьої особи однини — *єсть*), що заступає всі інші форми; зрідка вживаються ще архаїчні форми: для другої особи однини — *єси́*, а для третьої особи множини — *суть*.

Майбутній час

8. а) Майбутній час дієслів недоконаного виду вживається в таких формах:

1) Особові форми допоміжного дієслова *бýти — бýду, бýдеш, бýде, бýдемо* (зрідка *бýдем*), *бýдете, бýдуть* + інфінітив: *бýду писáти, бýдете ходúти*.

2) Інфінітив + скорочені особові форми колишнього дієслова *я́ти (иму́...)* — **-му, -меш, -ме, -мемо** (зрідка **-мем**), **-мете, -муть,** що стали дієслівними закінченнями, злившись з інфінітивом: *пектúму, пектúмеш, пектúме, пектúмемо* (зрідка *пектúмем*), *пектúмете, пектúмуть*.

б) Майбутній час дієслів доконаного виду вживається в таких формах:

1) Префікс + теперішній час: *зроблю́, напишу́*.

2) Деякі безпрефіксні дієслова доконаного виду з закінченням теперішнього часу (найчастіше зі значенням одноразової дії): *грі́мну, ля́жу, пущу́, сту́кну.*

Минулий і давноминулий час

9. Дієслова минулого часу особових закінчень не мають. Історично форми минулого часу утворилися від дієприкметників, і тому в них зберігаються афікси на позначення роду: **-в** або нульове закінчення в чол. роді, **-ла** — в жін. роді, **-ло** — в середн. роді однини, **-ли** — у множині всіх родів: *брав, ніс, пік; бра́ла, несла́, пекла́; бра́ло, несло́, пекло́; бра́ли, несли́, пекли́.*

Давноминулий час дієслова складається з форм минулого часу цього дієслова та відповідних форм минулого часу допоміжного дієслова **бу́ти**: *ходи́в був, ходи́ла була́, ходи́ли були́.*

Примітка 1. Про чергування **о, е** з **і** в дієсловах *віз, ніс* та ін. див. § 8, п. 1а. За аналогією до форм *віз, ніс, стері́г* та ін., у яких **о, е** чергуються з **і**, утворилися такі форми, як *запрі́г* (від *запрягти́*), *ліг* (від *лягти́*), де маємо **і** замість **я**.

Примітка 2. У ряді дієслів, що мають у формах теперішнього (майбутнього) часу суфіксальне **н** з особовими закінченнями, відповідний суфікс **-ну-** у формах інфінітива й минулого часу може випадати. Це буває переважно тоді, коли суфікс **-ну-** ненаголошений і дієслово не має значення одноразовості. Проте повної послідовності в уживанні інфінітива й минулого часу з суфіксом **-ну-** або без нього немає: *зблі́днути — зблід, зблі́дла; посо́хнути — посо́хти — посо́хнув, посо́х, посо́хнула, посо́хла; сла́бнути — засла́бти — засла́б, засла́бла; тягну́ти — тягти́ — тягну́в, тягну́ла — потя́г, потягла́.*

Примітка 3. Постфікс **-ся** після суфіксів інфінітива й майбутнього часу може змінюватися на **-сь**: *узя́тись, узя́всь, узяла́сь, узяло́сь, узяли́сь.* У формі однини чол. роду це буває тільки після приголосного **в** (але: *стері́гся, опі́кся* тощо).

§ 81. НАКАЗОВИЙ СПОСІБ

Наказовий спосіб має лише форми другої особи однини й першої та другої особи множини з такими закінченнями:

2 ос.	однини	**-и**	= ∅	(нульове закінчення)
1 ос.	множини	**-ім(о),**	**-мо**	
2 ос.	»	**-іть,**	**-те**	

1. Закінчення **-и, -ім(о), -іть** звичайно бувають:

а) Під наголосом: *бери́, бері́м(о), бері́ть; живи́, живі́м(о), живі́ть; іди́, іді́м(о), іді́ть; печи́, печі́м(о), печі́ть; припусти́, припусті́м(о), припусті́ть.*

б) У дієсловах із наголошеним префіксом **ви-**: *ви́бери, ви́берім(о), ви́беріть; ви́жени, ви́женім(о), ви́женіть* тощо, які без префікса мають кінцевий наголос: *бери́, бері́м(о), бері́ть; жени́, жені́м(о), жені́ть.*

в) У дієсловах із суфіксом **-ну-** в інфінітиві після приголосного: *кивни́, кивні́м(о), кивні́ть; кри́кни, кри́кнім(о), кри́кніть; моргни́, моргні́м(о), моргні́ть; сту́кни, сту́кнім(о), сту́кніть.*

г) У дієсловах з основою на **л** або **р** після приголосного: *підкре́сли, підкре́слім(о), підкре́сліть; прові́три, прові́трім(о), прові́тріть.*

2. В інших дієсловах ненаголошений голосний у закінченнях наказового способу відсутній:

а) Після голосних: *грай, гра́ймо, гра́йте; купу́й, купу́ймо, купу́йте; стій, сті́ймо, сті́йте; ший, ши́ймо, ши́йте.*

б) Після приголосних **б, п, в, м, ж, ч, ш, щ, р:** *не го́рб(ся), не го́рбте(сь); сип, си́пмо, си́пте; став, ста́вмо, ста́вте; ознайо́м, ознайо́мте; ріж, рі́жмо, рі́жте; покли́ч, покли́чмо, покли́чте; руш, ру́шмо, ру́ште; морщ, мо́рщте; пові́р, пові́рмо, пові́рте.*

в) Після приголосних **д, т, з, с, л, н** теж зникає, причому ці приголосні пом'якшуються: *сядь, ся́дьмо, ся́дьте; трать, тра́тьмо, тра́тьте; чисть, чи́стьмо, чи́стьте; злазь, зла́зьмо, зла́зьте; пові́сь, пові́сьмо, пові́сьте; ви́зволь, ви́звольмо, ви́звольте; стань, ста́ньмо, ста́ньте.*

Усі ці форми наказового способу дієслів, як видно з ілюстрацій, мають у першій особі множини закінчення **-мо,** у другій особі — **-те.**

Примітка 1. Від дієслова *ї́сти* наказовий спосіб: *їж, ї́жмо, ї́жте;* для дієслів *доповісти́, розповісти́* звичайно вживаються форми: *доповіда́й* (від *доповіда́ти*), *розповіда́й* (від *розповіда́ти*).

Примітка 2. Приголосні **г, к** у наказовому способі переходять у **ж, ч:** *бігти—біжи́, біжі́м(о), біжі́ть; лягти́ — ляж, ля́жмо, ля́жте; пекти́ — печи́, печі́м(о), печі́ть* (пор. теперішній або майбутній час: *біжу́, ля́жу, печу́*).

Приголосні **з, с, х** у словах типу *каза́ти, писа́ти, бреха́ти* в наказовому способі відповідно переходять у **ж, ш:** *каза́ти — кажи́, кажі́м(о), кажі́ть; писа́ти — пиши́, пиші́м(о), пиші́ть; бреха́ти — (не) бреши́, (не) бреші́ть;* пор. теперішній час: *кажу́, пишу́, (не) брешу́.*

Примітка 3. Усі дієслова з суфіксом **-ува- (-юва-)** мають перед закінченням наказового способу **у (ю):** *complexнці*

§ 82. УМОВНИЙ СПОСІБ

Частка **б, би** в умовному способі пишеться окремо: **б** пишеться після слів, що закінчуються на голосний: *я хоті́ла **б**; вона́ **б** сказа́ла; ра́да **б** узя́ти; я **б** про це розпові́в;* **би** — після слів, що закінчуються на приголосний: *я хоті́в **би**; він **би** сказа́в; я мі́г **би** взя́ти; він **би** це давно́ був зроби́в.*

§ 83. НЕОЗНАЧЕНА ФОРМА ДІЄСЛОВА (ІНФІНІТИВ)

Неозначена форма дієслова закінчується на **-ти:** *глибшати, годувáти, годувáтися (годувáтись), жúти, кúнути, лізти, нестú, пектú, пектúся (пектúсь), ревтú, ходúти, хотíти.*

Примітка 1. В усному мовленні, а відповідно й у художній літературі іноді вживаються також скорочені форми інфінітива на **-ть,** коли перед ним немає приголосного: *брать, казáть, кúнуть, терпіть, ходúть.*

Примітка 2. Про форми з суфіксом **-ну-** й без нього див. § 80, п. 9, прим. 2; там же в прим. 3 див. про постфікс **-ся(-сь).**

§ 84. ДІЄПРИКМЕТНИК

В українській мові вживаються дієприкметники:

Дієприкметники активного стану

1. Активного стану:

а) теперішнього часу на **-чий (-а, -е)** — зрідка: *викóнуючий, зростáючий, мобілізýючий, організýючий, перетвóрюючий, працюючий;*

б) минулого часу на **-лий (-а, -е):** *зжóвклий, навúслий, осілий, почорнілий.*

Дієприкметники пасивного стану

2. Пасивного стану минулого часу:

а) на **-ний, -а, -е (-аний, -яний, -ений, -єний, -ований, -йований, -ьований, -уваний, -юваний):** *(зі)гнаний, (по)сіяний, (с)твóрений, (за)гóєний, (з)будóваний, (с)копійóваний, (с)формульóваний, намічуваний, виготóвлюваний;*

б) на **-тий (-а, -е):** *закрúтий, мúтий, почáтий, ужúтий.*

Примітка 1. а) Дієприкметники на **-тий** утворюються від односкладових дієслівних основ на **-и, -і, -у, -я** (після шиплячого **-а**), **-ер:** *бúти — бúтий, гріти — грітий, взýти — взýтий, взяти — взятий, м'яти — м'ятий, жáти — жáтий, тéрти — тéртий.*

б) Паралельні форми на **-тий, -ний** утворюються від дієслів із суфіксом **-н- (-ну-):** *вернýти — вéрнутий* і *вéрнений, замкнýти — зáмкнутий* і *зáмкнений, кúнути — кúнутий* і *кúнений, усýнути — усýнутий* і *усýнений.*

в) Паралельні форми на **-тий** і **-ний** утворюються й від дієслів з основою інфінітива на **-оло, -оро:** *колóти — кóлотий* і *кóлений, порóти — пóротий* і *пóрений.*

Від дієслова *молóти* паралельні форми — *мóлотий* і *мéлений.*

г) Від інших дієслів утворюються дієприкметники на **-ний:** *варúти — вáрений; вертíти — вéрчений, врáзити — врáжений, громáдити — громáджений, дарувáти — дарóваний, копіювáти — копійóваний, купúти — кýплений, малювáти — мальóваний, писáти — пúсаний, погасúти — погáшений.*

Примітка 2. Дієприкметники від дієслів з основою інфінітива на приголосний, на **-и, -і (-ї)** перед **-ний** мають **е** (після голосних **є**): *запрягтú — запряжений, вúїздити — вúїжджений, засúдіти — засúджений, вúгоїти — вúгоєний.*

§ 85. ДІЄПРИСЛІВНИК

1. Дієприслівники теперішнього часу утворюються від основи дієслова теперішнього часу за допомогою суфіксів **-учи (-ючи), -ачи (-ячи).**

Суфікс **-учи (-ючи)** виступає в дієприслівниках, утворених від дієслів першої дієвідміни, а суфікс **-ачи (-ячи)** — в дієприслівниках, утворених від дієслів другої дієвідміни: *беру́ть — беручи́, виробля́ють — виробля́ючи, іду́ть — ідучи́, ка́жуть — ка́жучи; ба́чать — ба́чачи, летя́ть — летячи́, сидя́ть — сидячи́, сплять — сплячи́.*

2. Дієприслівники минулого часу утворюються від основи дієслова минулого часу чоловічого роду за допомогою суфікса **-ши** (після основи на приголосний) і **-вши** (після основи на голосний): *брав — бра́вши, купува́в — купува́вши, купи́в — купи́вши, налеті́в — налеті́вши; приніс — прині́сши, спік — спі́кши, став — ста́вши.*

III. ПРАВОПИС СЛІВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

ПРИГОЛОСНІ

L

§ 86. 1. **L** у словах іншомовного походження передається твердим або м'яким **л** — залежно від того, як узвичаєне те чи інше слово в українській мові:

а) **Л** твердим **(л, ла, ло, лу)** у словах: *арсена́л, бал, вулка́н, інтегра́л, інтернаціона́л, капіта́л, футбо́л, халва́; аеропла́н, бала́нс, галантере́я, глазу́р, клас, моле́кула, нове́ла, план, при́мула, фо́рмула; блок, велосипе́д, коло́нія, со́ло, соціоло́гія, флот; блу́за, лу́па, металу́ргія; Алба́нія, Атланти́чний океа́н, Гренла́ндія, Ла-Ма́нш, Ло́ндон, О́сло, Тулу́за; Вела́скес, Голсуо́рсі, Лафа́рг, Майкл Голд, Флобе́р, Флура́нс* та ін.

б) **Л** м'яким **(ль, ля, льо, лю)** у словах: *автомобі́ль, асфа́льт, бульдо́г, гі́льза, гольф, магістра́ль, педа́ль, та́бель; вакуо́ля, ля́піс, пілю́ля, пляж, поля́рний, регуля́тор; кльош, туберкульо́з; алюмі́ній, блю́мінг, революція; Арль, Ба́зель, Бельт, Лю́бек, Любля́на, О́льстер, Теруе́ль, Фінля́ндія, Ві́льсон, Лі́нкольн, Золя́, Лю́тер, Рафае́ль, Саду́ль, Те́льман* та ін.

2. Сполучення **le** передається через **ле**: *біле́т, еле́ктрика, желе́, леге́нда, ле́кція, пле́нум, телегра́ф; Вале́нсія, Каледо́нія, Пале́рмо, Толе́до; Галіле́й, Ле́ссінг.*

G, H

§ 87. G і **h** звичайно передаються літерою **г**: *аванга́рд, агіта́ція, агре́сор, гва́рдія, гене́тика, гімна́стика, гоніо́метр, грандіо́зний, гра́фік, грог, емба́рго, лінгві́стика, мігра́ція; гандбо́л, гегемо́нія, гекта́р, герба́рій, ге́рцог, гі́нді* (мова), *гіпо́теза, горизо́нт, го́спіталь, гуге-но́т, гу́мус; Гаа́га, Гава́на, Гавр, Га́рвард, Гаро́нна, Гвіне́я, Гельсінгфо́рс, Ге́льсінкі, Гіндуста́н, Гренла́ндія, Гре́ція, Йога́ннесбург, Лю́ксембург; Ганніба́л, Ге́йне, Ге́те, Гізо́, Гоме́р, Гора́цій, Горн, Гюго́, Магоме́т.*

В окремих словах англійського походження **h** передається літерою **х**: *хо́бі, хоке́й, хол; Хемінгуе́й* та ін.

F, Ph, T

§ 88. F і **ph** передаються літерою **ф**: *фа́брика, факт, фарту́х, фах, фая́нс, федерати́вний, фейлето́н, фігу́ра, фо́рма, фу́га, футля́р, офіці́йний, рефо́рма; ефеме́рний, катастро́фа, корифе́й, фарао́н, фі́зика, фізіо-*

ло́гія, філосо́фія, флегма́тик, фоне́тика, фо́сфор; Флоре́нція, Фра́нція; Філіппі́ни, Фінікі́я; Лонгфе́лло, Фірдоусі́, Фао́н.

Th залежно від того, як слово узвичаєне в українській мові, передається то літерою **ф**: *арифме́тика, ефі́р, ка́федра, логари́фм, міф, орфогра́фія, па́фос, Фе́дір,*— то літерою **т**: *бібліоте́ка, ортодо́кс, ортопе́дія, теа́тр, тео́рія; Таде́й, Теодо́р.*

Неподвоєні й подвоєні приголосні

§ 89.1. У загальних назвах іншомовного походження приголосні звичайно не подвоюються: *акумуля́ція, баро́ко, беладо́на, белетри́стика, браві́симо, ват* (хоч *Ватт*), *грип, гру́па, групе́то, гун (гу́ни), ідилі́чний, інтелектуа́льний, інтерме́цо, колекти́в, комі́сія, кому́на, лібре́то, піані́симо, піцика́то, стака́то, су́ма, фін (фі́ни), форти́симо, шасі́, шофе́р* та ін.

Тільки в окремих загальних назвах зберігається подвоєння: *анна́ли, бо́нна, бру́тто, ва́нна (ва́нний), мадо́нна, ма́нна (ма́нний), мо́тто, не́тто, па́нна, пе́нні, то́нна, білль, бу́лла, ві́лла, мулла́, ду́рра, мі́рра.*

2. При збігу однакових приголосних префікса й кореня, подвоєний приголосний маємо лише тоді, коли в мові вживається паралельне непрефіксальне слово: *аперце́пція* (бо є *перце́пція*), *іммігра́ція* (бо є *мігра́ція*), *іннова́ція* (бо є *нова́ція*), *ірраціона́льний* (бо є *раціона́льний*), *ірреа́льний* (бо є *реа́льний*), *контрреволю́ція* (бо є *революція*), *сюрреалі́зм* (бо є *реалі́зм*).

Примітка. Коли непрефіксальне слово своїм змістом далеко відходить від префіксального (напр.: *нота́ція — анота́ція, конота́ція*), приголосний не подвоюється на письмі.

3. Подвоєні приголосні зберігаються в географічних, особових та інших власних назвах: *Андо́рра, Гаро́нна, Голла́ндія, Кальку́тта, Маро́кко, Міссу́рі, Ні́цца, Ренн, Я́ффа; Бе́тті, Джо́нні, Мю́ллер, Руссо́, Торрі́че́ллі, Фламмаріо́н, Ші́ллер.*

Примітка. Подвоєні приголосні зберігаються й в усіх похідних словах: *андо́ррський (Андо́рра), мароккá́нець (Маро́кко), я́ффський (Я́ффа).*

ПЕРЕДАЧА ЗВУКА j ТА ГОЛОСНИХ

J

§ 90. 1. Відповідно до вимови **j** у словах французького походження передається через **ж**: *Жеро́м* (Jérôme), *жабо́* (jabot), *Жа́нна* (Jeanne), *журі́* (jury), у словах англійського походження — через **дж**: *джаз* (jazz),

Джеймс (James), *джéмпер* (jumper), *Джéрсі* (Jersey); у словах іспанського походження — через **х**: *хýнта* (junta), *Бадахóс* (Badajoz).

2. Початкові **ie (hie)** звичайно передаються через **іє**: *ієрáрх, ієрáрхія, ієрéй, ієрóгліф*, але: *єзуїт, Єна, єна* (грошова одиниця Японії), *Єрусалим*. Початкове **je** передається через **є**: *Єнсен, Єсперсен*.

3. Початкові **іо, уо, jo** передаються через **іо**, коли в українській мові вони вимовляються як два склади: *іóн, іонізáтор, іонíйський, Іонíчне мóре;* через **йо**, коли вони вимовляються як один склад; *йод, йóта; Йордáнія, Нью-Йóрк, Йон, Йóсип* та ін.

4. **І, у** (а також **u** німецького дифтонга **eu**) в позиції між двома голосними (в іноземній мові) в загальних назвах звичайно не передаються окремим знаком: *бýєр, конвéєр, лоя́льний, паранóя, плея́да, роя́ль, саквоя́ж, секвóя, фая́нс, феєрвéрк*, але: *Гавáйї, Гóйя, Савóйя, Фейєрбáх;* також *мáйя* (народність), *фойé*.

5. Залежно від позиції та вимови в українській мові **І, у** (ігрек) передаються також літерами **і, ї** та **и**.

а) **І** пишеться:

1) На початку слова: *ідéя, Іліáда, інстрýкція, інтернаціонáльний; Íндія, Іспáнія; Íбсен, Івóн, Ізабéлла*.

2) Після приголосного перед голосним, **є** та **й**: *артеріáльний, геніáльний, діалéктика, індустріалізáція, матеріáл, соціалíзм, фіáлка; аудієнція, гієна, клієнт, пієтéт; аксіóма, революціонéр, соціолóгія, фіолéтовий; рáдіус, тріýмф; партíйний, рáдій; Біаррíц, Фіýме; Віардó, Оссіáн, Фіоравáнте*.

І в середині слова перед голосним іноді переходить у **й** і відповідно передається на письмі: *курйóз, серйóзний; ар'єргáрд, бар'єр, вольтер'я́нець, кар'єра, п'єса*.

Іа в кінці слова передається звичайно через **ія**: *артéрія, індýстрія, істóрія, хíмія; Апýлія, Грéція, Дієго-Гарсíя, Мýрсія*.

3) Після приголосних в особових іменах і в географічних назвах (крім випадків, зазначених у **в, 3—5** цього ж пункту), а також у похідних прикметниках перед наступним приголосним і в кінці слова: *Замбéзі, Кáпрі, Лісабóн, Міссісíпі, Монтевідéо, Нагасáкі, Пóті, Ніл, Севíлья, Сíдней, Сомалí, Сóчі; Анрí, Біллó, Гальвáні, Грімм, Дідрó, Дізель, Овíдій, Россíні; лісабóнський*.

Примітка. Власні імена, що перетворилися в назви предметів і явищ, тобто стали загальними іменами, пишуться за правилами правопису загальних назв іншомовного походження: *дúзель* (хоч ***Дізель***).

4) Після приголосних у кінці невідмінюваних слів: *віза-ві, журі, колібрі, мерсі, парі, попурі, таксі, харакірі,* а також перед наступним приголосним у таких невідмінюваних словах, як *грáтіс, піанíсимо* й под.

5) В усіх інших випадках після **б, п, в, м, ф, г, к, х, л, н** перед наступним приголосним: *бізнес, пілóт, вібрáція, академік, фінáнси, грáфік, гіпопотáм, логíчний, гімн, кілогрáм, кінó, архів, хімія, хірýрг, літератýра, респýбліка, комуніст, ніша.*

Примітка 1. У ряді слів іншомовного походження, що давно засвоєні українською мовою, після **б, п, в, м, ф, г, к, х, л, н** пишеться відповідно до вимоги **и**: *бурмíстер* (але *бургомíстр*), *вúмпел, єхúдна, імбúр, кипарúс, лимáн, мúля, мирт, нúрка, спирт, химéра* та ін., а також у словах, запозичених із східних мов, переважно тюркських: *башкúр, гúря, калмúк, кинджáл, киргúз, кисéт, кишлáк.*

Примітка 2. З **и**, а не з **і** пишуться також слова церковного вжитку: *дия́кон, єпúскоп, єпитúмія, єпитрахúль, камилáвка, мúтра, митрополúт, християнство* тощо.

б) **Ї** пишеться після голосного: *мозáїка, наївний, прозáїк, руїна, теїн; Енеїда, Ізмаїл, Каїр.*

Але в складних словах, де перша частина закінчується голосним, на початку другої частини пишеться **і**: *староіндíйський, новоірлáндський;* так само в позиції після префікса, що закінчується на голосний або приголосний: *антиісторúчний, доісторúчний, поінформувáти; безідéйний, дезінтегрáція, дезінфéкція, дезінформáція, рóзіграш.*

в) **И** пишеться:

1) В загальних назвах після приголосних **д, т, з, с, ц, ж (дж), ч, ш, р** перед наступним приголосним: *дúзель, динáмо, диплóм, дирéктор, метóдика; інститýт, матемáтика, стúмул, текстúль, тип; зиґзáґ, позúція, фізúчний; марксúзм, силуéт, систéма; цистéрна, цúфра; жирандóль, режúм, джигíт, джúнси; речитатúв, чичерóне; шúрма, шифр; бригáда, риф, фáбрика.*

2) У географічних назвах з кінцевими **-ида, -ика:** *Антарктúда, Атлантúда, Флорúда; Адріáтика, Амéрика, Антáрктика, Áрктика, Атлáнтика, Áфрика, Бáлтика, Кóрсика, Мéксика.*

3) У географічних назвах після приголосних **дж, ж, ч, ш, щ** і **ц** перед приголосним: *Алжúр, Вашингтóн, Вірджúнія, Гéмпшир, Жирóнда, Йóркшир, Лéйпциг, Сан-Францúско, Циндáо, Чикáго, Чúлі,* але перед голосним і в кінці слова пишеться **і**: *Віші, Шіофок.*

4) У географічних назвах із звукосполученням **-ри-** перед приголосним (крім **j**): *Великобритáнія, Крит, Мавритáнія, Мадрúд, Парúж, Рúга, Рим, Цюрих* та ін., але *Áвстрія, Ріо-де-Жанéйро.*

5) У ряді інших географічних назв після приголосних **д, т** та в деяких випадках згідно з традиційною вимовою:

Аддис-Абеба, Аргентина, Братислава, Бразилія, Ватикан, Единбург, Єгипет, Єрусалим, Китай, Кордильєри, Пакистан, Палестина, Сардинія, Сиракузи, Сирія, Сицилія, Скандинавія, Тибет та в похідних від них: *аргентинець, аргентинський* та ін.

6. У словах, запозичених із французької мови, після шиплячих **ж, ш** пишеться відповідно до французького **u** українське **у**, а не **ю**: *брошура, журі, парашут;* також у словах *парфуми, парфумерія.*

Е, О, EU **§ 91.** 1. **Е** передається літерою **е**: *екватор, екзаменатор, електрика, енергія, ентузіазм, етап, ідеал, каре, силует, театр, фаетон, філе; Еквадор, Па-де-Кале, Теруель; Енгельс, Есхіл.*

2. Коли іншомовне **е** (іноді дифтонг **аі**) на початку слова вимовляється в українській мові як звукосполучення **й + е**, воно передається літерою **є**: *європеєць, європейський, єгер, єнот, єресь; Ємен, Євпаторія, Євразія, Європа, Євфрат, Єгипет.* Також після апострофа, **е, і, й, ь** пишеться **є**, а не **е**: *бар'єр, п'єдестал, конвеєр, реєстр, феєрверк, абітурієнт, пацієнт; В'єнна, В'єтнам, Ов'єдо, Трієст, Сьєрра-Леоне; Вандрієс, Дієго, Фейєрбах, Готьє.* Але після префіксів і споріднених з ними елементів пишеться **е**: *діелектрик, поліедр, реевакуація, реемiграція* тощо.

Примітка. У слові *траєкторія* пишеться **є**; у словах *проект, проекція* й под. пишеться **е**.

Ое, ö, еu передаються літерою **е**: *Гете, Кельн, Вільнев.*

ГРУПИ ПРИГОЛОСНИХ З ГОЛОСНИМИ

Апостроф **§ 92.** 1. Апостроф у словах іншомовного походження та похідних від них пишеться перед **я, ю, є, ї**:

а) Після приголосних **б, п, в, м, ф, г, к, х, ж, ч, ш, р**: *б'єф, комп'ютер, п'єдестал, інтерв'ю, прем'єр, торф'яний, к'янті, миш'як, кар'єра; П'ємонт, П'яченца, Рів'єра, Ак'яб, Іх'ямас; Барб'є, Б'єрнсон, Б'юкенен, Женев'єва, Ф'єзоле, Монтеск'є, Руж'є, Фур'є.*

б) Після кінцевого приголосного префікса: *ад'юнкт, ад'ютант, ін'єкція, кон'юнктура.*

2. Апостроф не пишеться:

а) Перед **йо**: *курйоз, серйозний.*

б) Коли **я, ю** позначаються пом'якшення попереднього приголосного перед **а, у**: *бязь; бюджет, бюро, пюпітр, мюрид, фюзеляж, кювет, рюкзак, рюш; Барбюс, Бюффон, Вюртемберг, Мюллер, Гюго, Кюв'є, Рюдберг.*

ь **§ 93.** 1. Знак м'якшення **(ь)** у словах іншомовного походження пишеться після приголосних **д, т, з, с, л, н**:

а) Перед **я, ю, є, ї, йо:** *адьє́, кондотьє́р, конферансьє́, монпансьє́, ательє́, марсельє́за, мілья́рд, бульйо́н, віньє́тка, каньйо́н; В'єнтья́н, Фетьйо́, Кордильє́ри, Севі́лья; Готьє́, Лавуазьє́, Жусьє́, Мольє́р, Нью́тон, Реньє́, Віньї́.*

б) Відповідно **до** вимови **після л** перед приголосним: *альбатро́с, фільм; Де́льфи, Не́льсон,* але: *залп, катофа́лк* і т. ін.

в) Відповідно до вимови в кінці слів: *магістра́ль, Ба́зель, Було́нь, Рафае́ль,* але: *бал, мета́л, руло́н, шприц; Гала́ц, Сує́ц* **та** ін.

2. Знак м'якшення не пишеться перед **я, ю,** коли вони позначають сполучення пом'якшеного приголосного з **а, у:** *мадя́р, малярі́я; дю́на, ілю́зія, нюа́нс, тю́бик, тюль; Аля́ска, Дюма́, Сю, Цю́рих.*

Дифтонги AU, OU

§ 94. Дифтонги **au, ou** передаються переважно через **ау, оу:** *аудито́рія, аудіє́нція, гауптва́хта, лауреа́т, лока́ут, па́уза, фа́уна* (але: *мавзоле́й*); *джо́уль, кло́ун; Джорджта́ун, Ка́унас; Кра́узе, Па́ульсен, Фа́уст, Штра́ус; Во́уверман, Шо́у.*

Разом із тим у цілому ряді слів **au** передається **через ав:** *автенти́чний, автобіогра́фія, автомобі́ль, а́втор, авторите́т, автохто́н; Австра́лія, А́встрія; А́вгуст, Авро́ра.*

Німецький дифтонг EI

§ 95. 1. Німецький дифтонг **ei,** англійський **ey** та голландський **iy, y** передаються через **ей:** *волейбо́л, ге́йзер, дрейф, лейтена́нт, маркше́йдер, капельме́йстер, штрейкбре́хер; Ле́йпциг, Рейн, Швейца́рія; Ван-Де́йк, Ге́йне, Ейнште́йн.*

2. У власних назвах новішого походження німецький дифтонг **ei** передається через **ай (яй),** дифтонг **eu** — через **ой:** *Айзена́х, Нойбра́нденбург, Нортга́йм; Ва́йзенборн, Ка́йзер, Ма́йнгоф, Нойба́уер.*

Кінцеві -TR, -DR

§ 96. Кінцеве **-tr** передається через **-тр,** кінцеве **-dr** — через **-др:** *баро́метр, діа́метр, семе́стр, теа́тр, термо́метр, центр; сидр, цилі́ндр.*

§ 97. Англійське **w** у власних назвах передається звичайно через **в:** *Вашингто́н, Ве́бстер, Веллінгто́н, Ві́льсон, Ві́льямс, Ві́нер, Вінніпе́г* та ін., але за традицією *Уа́йльд, Уе́ллс, Уе́льс, Уо́лл-стрит, Голсуо́рсі, Хемінгуе́й* та ін.; англійське **th** — через **т:** *Ворт, Ме́реділ, Ага́та,* але *Голсуо́рсі, Ре́зерфорд.*

§ 98. Французькі **ll** та **ill** після голосних у кінці слів та перед голосними передаються через **й:** *Ану́й, Війо́н; Вайя́н, Вайє́ль, Шантійї́.*

§ 99. Довгі голосні в прізвищах та іменах, запозичених із фінської та естонської мов, передаються подвоєнням відповідних літер української абетки: *А́арне, Ку́усінен, То́омінг.*

ВІДМІНЮВАННЯ СЛІВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

§ 100. 1. Іменники іншомовного походження відмінюються як відповідні українські іменники:

I в і д м і н а: *ка́псула — ка́псули, ка́псулі; фі́зика — фі́зики, фі́зиці; ваку́оля — ваку́олі, ваку́олею; ескадри́лья — ескадри́льї, ескадри́льєю*, род. мн. *ескадри́лей; Бу́дда — Бу́дди, Бу́ддою; Вене́ція — Вене́ції, Вене́цією; Го́йя — Го́йї, Го́йєю.*

II в і д м і н а: *арсена́л — арсена́лу, арсена́лом, в арсена́лі; блок — бло́ка* (і *бло́ку*), *бло́ком, на бло́ці; автомобі́ль — автомобі́ля — автомобі́лем; Ші́ллер — Ші́ллера, Ші́ллером; Рафае́ль — Рафае́ля, Рафае́лем; Да́рвін — Да́рвіна, Да́рвіном; Бю́лов — Бю́лова, Бю́ловом.*

III в і д м і н а: *магістра́ль — магістра́лі, магістра́ллю.*

2. Деякі іменники іншомовного походження не відмінюються, а саме: іменники на **-а** з попереднім голосним: *амплуа́, боа́, Жоффруа́;* на **-е**: *кафе́, кашне́, турне́; Беранже́, Ге́йне, Ге́те, Да́нте;* на **-є**: *ательє́, Барб'є́, Готьє́, Лавуазьє́;* на **-і**: *колі́брі, по́ні, таксі́; Гальва́ні, Го́лсуорсі, Россі́ні, Фірдоусі́, Ше́ллі;* на **-ї**: *Віньї́, Шантійї́;* на **-о**: *бюро́, депо́, кіно́, манто́, метро́, ра́діо; А́рно, Буало́, Віардо́, Гюго́, Дідро́, Лонгфе́лло, Та́ссо* (але *пальто́* відмінюється); на **-йо**: *імбро́льйо, Пількома́йо;* на **-у**: *какаду́, рагу́, Шо́у;* на **-ю**: *інтерв'ю́, меню́, Сю;* жіночі імена на приголосний, а також жіночі прізвища на **-ін, -ов**: *А́ліс, Доло́рес, Зейна́б; (Е́льза) Ві́рхов, (Джеральді́на) Ча́плін.*

Примітка. Слов'янські чоловічі імена та прізвища на **-о** відмінюються: *Бра́нко — Бра́нка, Дави́чо — Дави́ча, Костю́шко — Костю́шка, Ті́то — Ті́та, Цве́тко — Цве́тка.*

IV. ПРАВОПИС ВЛАСНИХ НАЗВ

Українські прізвища

§ 101. Українські прізвища передаються на письмі відповідно до вимоги за загальними нормами українського правопису: *Березі́вський, Біловéрхий, Ведмéдів, Зáєць, Кривоні́с, Миколáєнко, Олексі́єнко, Олександрóвич, Швець.*

Відмінювання прізвищ

§ 102. 1. Українські та інші слов'янські прізвища, що мають закінчення іменників І відміни, відмінюються як відповідні іменники І відміни, а прізвища з закінченням іменників II відміни відмінюються за зразками відмінювання відповідних іменників II відміни:

Мáйборода — Мáйбороди, Мáйбороді, Мáйбороду й т. д.;
Гми́ря — Гми́рі, Гми́рі, Гми́рю, Гми́рею й т. д.;
Гнатю́к — Гнатюкá, Гнатюкóві (Гнатюкý) й т. д.;
Зáєць — Зáйця, Зáйцеві (Зáйцю) й т. д.;
Іваньó — Іваня́, Іваньóві (Іваню́) й т. д.;
Кривоні́с — Кривонóса, Кривонóсові (Кривонóсу) й т. д.;
Лéбідь — Лéбедя, Лéбедеві (Лéбедю) й т. д.;
Панібудьлáска — Панібудьлáски, Панібудьлáсці й т. д.;
Симонéнко — Симонéнка, Симонéнкові (Симонéнку) й т. д.;

Але: *Швець — Швеця́, Швецéві (Швецю́)* й т. д.

2. Прізвища прикметникового типу на **-ий, -ій** відмінюються як відповідні прикметники чол. та жін. родів (твердої чи м'якої групи):

Авді́євський — Авді́євського, Авді́євському й т. д.;
Кобиля́нська — Кобиля́нської, Кобиля́нській і т. д.

3. Чоловічі прізвища прикметникового типу на **-ов, -ев (-єв), -ів (-їв), -ин, -ін (-їн)** відмінюються за такими зразками:

Однина

Н.	Па́влов	Ковалі́в	Про́копів
Р.	Па́влов-**а**	Ковале́в-**а** (-лів-**а**)	Про́копов-**а** (-пів-**а**)
Д.	Па́влов-**у**	Ковале́в-**у** (-лів-**у**)	Про́копов-**у** (-пів-**у**)
Зн.	Па́влов-**а**	Ковале́в-**а** (-лів-**а**)	Про́копов-**а** (-пів-**а**)
Ор.	Па́влов-**им**	Ковале́в-**им** (-лів-**им**)	Про́копов-**им** (-пів-**им**)
М.	...Па́влов-**і**, **-у**	...Ковале́в-**і**, **-у** (-лів-**і**, **-у**)	...Про́копов-**і**, **-у** (-пів-**і**, **-у**)
Кл.	Па́влов-**е** й Па́влов	Ковале́в-**е** (-лів-**е**) й Ковалі́в	Про́копов-**е** (-пів-**е**) й Про́копів

Множина

Н.	Па́влов-**и**	Ковале́в-**и** (-лів-**и**)	Про́копов-**и** (-пів-**и**)
Р.	Па́влов-**их**	Ковале́в-**их** (-лів-**их**)	Про́копов-**их** (-пів-**их**)
Д.	Па́влов-**им**	Ковале́в-**им** (-лів-**им**)	Про́копов-**им** (-пів-**им**)
Зн.	Па́влов-**их**	Ковале́в-**их** (-лів-**их**)	Про́копов-**их** (-пів-**их**)
Ор.	Па́влов-**ими**	Ковале́в-**ими** (-лів-**ими**)	Про́копов-**ими** (-пів-**ими**)
М.	...Па́влов-**их**	...Ковале́в-**их** (-лів-**их**)	...Про́копов-**их** (-пів-**их**)
Кл.	Па́влов-**и**	Ковале́в-**и** (-лів-**и**)	Про́копов-**и** (-пів-**и**)

Однина

Н.	Га́ршин	Романи́шин
Р.	Га́ршин-**а**	Романи́шин-**а**
Д.	Га́ршин-**ові** (**-у**)	Романи́шин-**ові** (**-у**)
Зн.	Га́ршин-**а**	Романи́шин-**а**
Ор.	Га́ршин-**им**	Романи́шин-**им**
М.	...Га́ршин-**і**, **-у**	...Романи́шин-**і**, **-у**
Кл.	Га́ршин-**е** й Га́ршин	Романи́шин-**е** й Романи́шин

Множина

Н.	Га́ршин-**и**	Рома́ни́шин-**и**
Р.	Га́ршин-**их**	Романи́шин-**их**
Д.	Га́ршин-**им**	Романи́шин-**им**
Зн.	Га́ршин-**их**	Романи́шин-**их**
Ор.	Га́ршин-**ими**	Романи́шин-**ими**
М.	...Га́ршин-**их**	...Романи́шин-**их**
Кл.	Га́ршин-**и**	Романи́шин-**и**

Примітка. При відмінюванні чеських і польських прізвищ суфіксальний **е** зберігається: *Га́шек — Га́шека, Га́шекові..., Локе́тек — Ло́кетека, Локе́текові...*

4. Жіночі прізвища на приголосний та **о** не відмінюються: *Марії Се́ник, Надії Балі́й, з Ніною Ба́йко.* Аналогічні чоловічі прізвища відмінюються як відповідні іменники: *Василя́ Се́ника, Миха́йлові Балі́єві, з Андрієм Ба́йком.*

Примітка. Про відмінювання неслов'янських прізвищ див. § 100.

Відмінювання імен

§ 103. 1. Українські чоловічі та жіночі імена, що в називному відмінку однини закінчуються на **-а, -я,** відмінюються як відповідні іменники **І відміни:**

Однина

Тверда група

	чол. р.	жін. р.
Н.	Мико́л-**а**	Га́нн-**а**
Р.	Мико́л-**и**	Га́нн-**и**
Д.	Мико́л-**і**	Га́нн-**і**
Зн.	Мико́л-**у**	Га́нн-**у**
Ор.	Мико́л-**ою**	Га́нн-**ою**
М.	Мико́л-**і**	Га́нн-**і**
Кл.	Мико́л-**о**	Га́нн-**о**

М'яка група

	чол. р.		жін. р.	
Н.	Ілл-**я́**	Соломі́-**я**	Мо́тр-**я**	Ната́л-**я**
Р.	Ілл́-**і**	Соломі́-**ї**	Мо́тр-**і**	Ната́л-**і**
Д.	Ілл-**і**	Соломі́-**ї**	Мо́тр-**і**	Ната́л-**і**
Зн.	Ілл-**ю́**	Соломі́-**ю**	Мо́тр-**ю**	Ната́л-**ю**
Ор.	Ілл-**е́ю**	Соломі́-**єю**	Мо́тр-**ею**	Ната́л-**ею**
М.	Ілл-**і**	Соломі́-**ї**	Мо́тр-**і**	Ната́л-**і**
Кл.	Ілл-**е́**	Соломі́-**є**	Мо́тр-**е**	Ната́л-**ю**

Множина

Тверда група

	чол. р.	жін. р.
Н.	Мико́л-**и**	Га́нн-**и**
Р.	Мико́л	Ганн
Д.	Мико́л-**ам**	Га́нн-**ам**
Зн.	Мико́л	Ганн
Ор.	Мико́л-**ами**	Га́нн-**ами**
М.	Мико́л-**ах**	Га́нн-**ах**
Кл.	Мико́л-**и**	Га́нн-**и**

М'яка група

	чол. р.		жін. р.	
Н.	Ілл-**і**	Соломі́-**ї**	Мо́тр-**і**	Ната́л-**і**
Р.	Ілл-**ів**	Соломі́й	Мотр	Ната́ль
Д.	Ілл-**я́м**	Соломі́-**ям**	Мо́тр-**ям**	Ната́л-**ям**
Зн.	Ілл-**ів**	Соломі́й	Мотр	Ната́ль
Ор.	Ілл-**я́ми**	Соломі́-**ями**	Мо́тр-**ями**	Ната́л-**ями**
М.	Ілл-**я́х**	Соломі́-**ях**	Мо́тр-**ях**	Ната́л-**ях**
Кл.	Ілл-**і**	Соломі́-**ї**	Мо́тр-**і**	Ната́л-**і**

Примітка. 1. Кінцеві приголосні основи **г, к, х** у жіночих іменах у давальному та місцевому відмінках однини перед закінченням **-і** змінюються на **з, ц, с:** *О́льга — О́льзі, Пала́жка — Пала́жці, Соло́ха — Соло́сі.*

Примітка 2. У жіночих іменах типу *Ода́рка, Пара́ска* в родовому відмінку множини в кінці основи між приголосними з'являється звук **о:** *Ода́рок, Пара́сок.*

2. Українські чоловічі імена, що в називному відмінку однини закінчуються на приголосний та **о**, відмінюються як відповідні іменники II відміни:

Однина

Тверда група

Н.	Оле́г	Анті́н	Дмитр-**о́**
Р.	Оле́г-**а**	Анто́н-**а**	Дмитр-**а́**
Д.	Оле́г-**ові (-у)**	Анто́н-**ові (-у)**	Дмитр-**о́ві (-у́)**
Зн.	Оле́г-**а**	Анто́н-**а**	Дмитр-**а́**
Ор.	Оле́г-**ом**	Анто́н-**ом**	Дмитр-**о́м**
М.	Оле́г-**ові**	Анто́н-**ові**	Дмитр-**о́ві**
Кл.	Оле́г-**у**	Анто́н-**е**	**Дми́тр-е**

	М'яка група		Мішана група
Н. Сергі-**й**	Ігор	Терéнь	Тиміш
Р. Сергі-**я**	Ігор-**я**	Терéн-**я**	Тимош-**á**
Д. Сергі-**єві(-ю)**	Ігор-**еві(-ю)**	Терéн-**еві(-ю)**	Тимош-**éві(-ý)**
Зн. Сергі-**я**	Ігор-**я**	Терéн-**я**	Тимош-**á**
Ор. Сергі-**єм**	Ігор-**ем**	Терéн-**ем**	Тимош-**éм**
М. Сергі-**єві**	Ігор-**еві**	Терéн-**еві**	Тимош-**éві**
Кл. Сергі-**ю**	Ігор-**е**	Терéн-**ю**	Тимóш-**е**

Множина

Тверда група

Н.	Олéг-**и**	Антóн-**и**	Дмитр-**и́**
Р.	Олéг-**ів**	Антóн-**ів**	Дмитр-**íв**
Д.	Олéг-**ам**	Антóн-**ам**	Дмитр-**áм**
Зн.	Олéг-**ів**	Антóн-**ів**	Дмитр-**íв**
Ор.	Олéг-**ами**	Антóн-**ами**	Дмитр-**áми**
М.	Олéг-**ах**	Антóн-**ах**	Дмитр-**áх**
Кл.	Олéг-**и**	Антóн-**и**	Дмитр-**и́**

	М'яка група		Мішана група	
Н.	Сергі-**ї**	Ігор-**і**	Терéн-**і**	Тимош-**í**
Р.	Сергі-**їв**	Ігор-**ів**	Терéн-**ів**	Тимош-**íв**
Д.	Сергі-**ям**	Ігор-**ям**	Терéн-**ям**	Тимош-**áм**
Зн.	Сергі-**їв**	Ігор-**ів**	Терéн-**ів**	Тимош-**íв**
Ор.	Сергі-**ями**	Ігор-**ями**	Терéн-**ями**	Тимош-**áми**
М.	Сергі-**ях**	Ігор-**ях**	Терéн-**ях**	Тимош-**áх**
Кл.	Сергі-**ї**	Ігор-**і**	Терéн-**і**	Тимош-**í**

Примітка 1. В іменах типу *Антíн, Нéстір, Ничи́пір, Прóкіп, Си́дір, Тимíш, Фéдір* **і** виступає тільки в називному відмінку, у непрямих — **о**: *Антóна, Антóнові* й т. д., *Нéстора, Нéсторові* й т. д., але: *Авенíр — Авенíра, Лаврíн — Лаврíна, Олефíр — Олефíра.*

Примітка 2. Імена, що закінчуються в називному відмінку на **-р**, у родовому мають закінчення **-а:** *Вíктор — Вíктора, Макáр — Макáра, Світозáр — Світозáра,* але: *Ігор — Ігоря, Лáзар — Лáзаря.*

Примітка 3. Ім'я *Лев* при відмінюванні має паралельні форми: *Лéва* й *Льва, Лéвові* й *Львóві* та ін.

3. Українські жіночі імена, що в називному відмінку однини закінчуються на приголосний, відмінюються як відповідні іменники III відміни:

Однина

Н.	Любóв	Нінéль
Р.	Любóв-**і**	Нінéл-**і**
Д.	Любóв-**і**	Нінéл-**і**
Зн.	Любóв	Нінéль
Ор.	Любóв'-**ю**	Нінéлл-**ю**
М.	Любóв-**і**	Нінéл-**і**
Кл.	Любóв-**е**	Нінéл-**е**

Примітка: Форми множини від таких імен майже не вживаються.

Зразок відмінювання жіночого імені та по батькові

Н.	Марí-**я** Васúлівн-**а** (Андріївн-**а**, Іллíвн-**а**)
Р.	Марí-**ї** Васúлівн-**и** (Андріївн-**и**, Іллíвн-**и**)
Д.	Марí-**ї** Васúлівн-**і** (Андріївн-**і**, Іллíвн-**і**)
Зн.	Марí-**ю** Васúлівн-**у** (Андріївн-**у**, Іллíвн-**у**)
Ор.	Марí-**єю** Васúлівн-**ою** (Андріївн-**ою**, Іллíвн-**ою**)
М.	Марí-**ї** Васúлівн-**і** (Андріївн-**і**, Іллíвн-**і**)
Кл.	Марí-**є** Васúлівн-**о** (Андріївн-**о**, Іллíвн-**о**)

Фонетичні правила правопису слов'янських прізвищ

§ 104. Найголовніші правила щодо правопису інших слов'янських прізвищ такі:

1. Російський звук **е**, польські **іе**, болгарський **і** сербський **е**, чеські **е**, **ě** після приголосних передаються літерою **е**: *Александров, Бестýжев, Вельгóрський, Венгéров, Веселóвський, Держáвін, Кузнецóв, Лéрмонтов, Óзеров, Петрóв, Степáнов, Тургéнєв, Фéдін, Шмельóва; Бéлич, Бронéвський, Вéслав, Залéський, Мечислáв, Міцкéвич, Мічáтек, Нéдич, Седлáчек, Сенкéвич, Сераќовський, Цéнкий, Чáпек.*

2. Російський звук **е** передається літерою **є** в таких випадках:

а) На початку слів: *Євдокúмов, Євтушéвський, Єгóров, Єлáнський, Єлизáров, Єршóв, Єфúмов.*

б) У середині слів після голосного й при роздільній вимові після приголосного: *Бердя́єв, Буєрáков, Вересáєв, Гуля́єв, Достоєвський, Ісáєнков; Аля́б'єв, Афанáсьєв, Григóр'єв, Євгéньєва, Зинóв'єв.*

в) Після приголосних (за винятком шиплячих, **р і ц**) у суфіксах **-єв**, **-єєв** російських прізвищ: *Лóмтєв, Медвéдєв, М'я́тлєв, Тимірязєв; Алексéєв, Веденéєв, Гордéєв, Матвéєв, Менделéєв,* але: *Мýромцев, Нехорóшев, Пúсарев, Подья́чев, Усвя́тцев; Андрéєв, Аракчéєв, Мацéєв, Плещéєв,* а також у болгарських: *Бóтев, Дрýмев* і под.

г) Коли російському **е** кореня відповідає в аналогічних українських **і** (тобто на місці колишнього **ѣ**): *Бєлінський, Звє-*

рев, Лєсков, Мєстечкін, Насєдкін, Пєшковський, Рєпін, Столєтов, Твердохлєбов.

Ё 3. Російська літера **ё** передається:

а) Сполученням літер **йо** на початку слова, у середині після голосних, а також після **б, п, в, м, ф,** коли **ё** позначає звукосполучення **й + о:** *Йолкін; Бугайов, Воробйова, Окайомов, Соловйов.*

б) Через **ьо** в середині слова після приголосних, коли **ё** позначає сполучення м'якого приголосного з **о:** *Алфьоров, Верьовкін, Дьорнов, Корольов, Новосьолов, Семьоркін, Тьоркін.* Але в прізвищах, утворених від спільних для української та російської мов імен, пишеться **е:** *Артемов, Семенов, Федоров* і т. ін.

в) Через **о** під наголосом після **ч, щ:** *Грачов, Лихачов, Пугачов, Хрущов, Щипачов.*

4. Польське сполучення літер **іо** передається:

а) Сполученням літер **йо** після **б, п, в, м, ф:** *Голембйовський, Мйодович, Пйотровський.*

б) Через **ьо** після м'яких приголосних: *Аньолек, Генсьорський, Козьолецький.*

И (I) 5. **И (I)** передається через **и** в прізвищах, належних до південнослов'янських мов, у яких немає розрізнення **и — і** (болгарська, сербська та ін.): *Величков, Живков, Христов; Белич, Караджич, Милетич, Радич, Ягич;* але через **ї** після голосного: *Раїч, Стоїч* та через **і** — на початку слова: *Іконамов, Ілієв; Івич, Ігнатович.*

У польських, чеських і словацьких прізвищах **і** передається:

а) Через **і** на початку слова та після приголосного: *Івашкевич, Зволінський, Лінда, Міцкевич; Індра, Єдлічка, Мічатек.*

б) Через **и** після шиплячих і в суфіксах **-ик, -ицьк-, -ич (-евич, -ович):** *Бжозович, Козицький, Конопницька, Коперник, Сенкевич, Шимчак; Гавлик, Жижка, Міклошич, Фучик.*

6. Російська літера **и** передається:

а) Літерою **і** на початку слова та після приголосних (крім шиплячих і **ц**): *Ігнатов, Ігнатьєв, Ісаєв; Багіров, Гагарін, Мічурін, Пушкін.*

б) Літерою **ї** після голосного й при роздільній вимові після приголосних (після **ь** та апострофа): *Воїнов, Гур'їн, Ізмаїлов, Ільїн.*

в) Літерою **и:**

1) Після **дж, ж, ч, ш, щ** і **ц** перед приголосним: *Гаршин, Гущин, Дорожин, Лучин, Цецилін, Чичиков, Шишкін, Щиглов;* це стосується й прізвищ інших народів: *Абашидзе, Вашингтон, Джигарханян, Жильєрон, Тажибаєв, Цицерон, Чиковані* тощо; також *Чингісхан,* але перед голосним пишеться **і:** *Жіоно, Тиціан.*

2) У прізвищах, утворених від людських імен та загальних назв, спільних для української, російської та інших слов'янських мов: *Борúсов, Ботвúнник, Вавилóвський, Виногрáдов, Глúнка, Данúлов, Казимúрський, Кантемúр, Кирúлов, Кисельóв, Мирóнов, Митрофáнов, Мúшкін, Никúфоров, Одинцóв, Пивовáров, Пиляєв, Пúсарев, Смирнóв, Тимофєєв, Титóв, Тихомúров,* але: *Нікíтін, Ніколáєв, Філíппов* тощо, вихідними для яких є імена, відмінні від українських.

3) У префіксі **при:** *Прибúлкін, Привáлов, Прúшвін.*

4) У суфіксах **-ик-, -ич-, -иц-, -ищ-:** *Бéликов, Гóлик, Котéльников, Крýтиков, Нóвиков; Гнíдич, Григорóвич, Кулúнич, Станюкóвич, Трублаєвич; Голíцин, Палúцин; Радúщев, Татúщев.*

ы

7. Російський звук **ы** (польськ., чеськ., словацьк. **у**) передається літерою **и:** *Крутúх, Малúцин, Рибакóв, Циганкóв, Чернишóв; Виспянський, Пташúнський; Мáсарик.*

Білоруські прізвища передаються за традицією: *Журáвський, Короткéвич,* але: *Бядýля, Янка Купáла, Цьóтка* й под.

А, Е

8. Польські носові **а, е** передаються:

а) Сполученнями літер **ом, ем** перед губними приголосними: *Домбрóвський, Зарéмба, Кéмпа.*

б) Сполученнями літер **он, ен** перед іншими приголосними: *Зайóнчек, Пáйонк, Пйóнтек, Свьóнтек; Венгжинóвич, Єндрихóвський, Свенцúцький.*

-СК(ИЙ), -ЦК(ИЙ) та ін.

9. Суфікси слов'янських прізвищ **-ск(ий), -цк(ий), -ск(і), -цк(і), -sk(i), -ck(i), -dzk(i), -sk(ý), -ck(ý)** передаються відповідно через **-ськ(ий), -цьк(ий), -дзьк(ий):** *Бронéвський, Даргомúжський, Маякóвський, Мýсоргський, Острóвський; Гомулúцький, Городéцький; Грýдзький, Завáдзький;* так само з **ь** пишуться російські прізвища на **-ск(ой), -цк(ой):** *Луговськóй (Луговськá), Трубецькóй (Трубецькá).*

М'якість польських приголосних **ń, ś, ć (dź)** у прізвищах перед суфіксами **-ський, -цький** і м'якими приголосними не позначається м'яким знаком, хоч в українській вимові в цих позиціях **н, с, ц (дз)** пом'якшуються: *Виспянський, Яблóнський; Свядек, Цвік.* В усіх інших випадках м'якість попередніх приголосних передається літерами **і, ю, я** та **ь** (у кінці слова): *Дзісь, Дзюрáвець, Сяткóвський.*

Прізвища з прикметниковими закінченнями

10. Прикметникові закінчення російських прізвищ передаються так: **-ый** через **-ий; -ий** після твердого приголосного — через **-ий,** після м'якого приголосного — через **-ій; -ая, -яя** — через **-а, -я:** *Бéлий, Гóрький, Крáйній; Бéла, Горовá, Крáйня.* Закінчення **-ой** передається через **-ой:** *Донськóй, Полевóй, Толстóй.*

Прикметникові закінчення білоруських прізвищ **-ы**, чеських **-ý**, польських **-у**, болгарських **-и** передаються через **-ий:** *Бя́лий, Га́ртний, Гуля́шкий, Не́врлий, Не́єдлий, Но́вотний, Па́лацький.*

Апостроф 11. Апостроф пишеться після губних, задньоязикових і **р** перед **я, ю, є, ї:** *Аля́б'єв, Аре́ф'єв, Водоп'я́нов, В'я́земський, В'я́льцева, Григо́р'єв, Заха́р'їн, Луб'я́нцев, Лук'я́нов, Пом'яло́вський, Проко́ф'єв, Рум'я́нцев, Ю́р'єв;* перед **йо** апостроф не пишеться: *Воробйо́в, Соловйо́в.*

Примітка. Коли **я, ю** означають сполучення пом'якшеного приголосного з **а, у**, то апостроф перед ними не пишеться: *Бяду́ля, Пясе́цький, Рю́мін.*

ь 12. а) Знак м'якшення **(ь)** пишеться в прізвищах після м'яких приголосних **д, т, з, с, ц, л, н:**

1) Перед **я, ю, є, ї:** *Дья́конов, Панкра́тьєв, Третьяко́в, Поло́зьєв, Сала́сьєв, Улья́нов, Ільюшин, Ана́ньїн.*

2) Перед приголосними: *Во́льнов, Конько́в.*

3) У кінці слова: *Лось, Со́боль.*

Примітка. Коли **я, ю** означають сполучення м'якого приголосного з **а, у**, то перед ними **ь** не пишеться: *Дя́гилєв, Зя́брев, Ляпуно́в, Цявло́вський, Тюме́нєв.*

б) Твердий кінцевий приголосний **ц** у прізвищах із суфіксом **-ець** пом'якшується: *Глу́ховець, Скита́лець.*

Примітка. У неслов'янських прізвищах кінцеве **ц** тверде: *Кла́узевіц, Ліфшиц, Мо́ріц.*

Неслов'янські прізвища **§ 105.** Про правопис неслов'янських прізвищ див. III розділ «Правопис слів іншомовного походження» (§ 86—100).

СКЛАДНІ І СКЛАДЕНІ ОСОБОВІ ІМЕНА ТА ПРІЗВИЩА Й ПОХІДНІ ВІД НИХ ПРИКМЕТНИКИ

Імена та прізвища (прізвиська) **§ 106.** Імена та прізвища (також прізвиська) людей, що складаються з двох чи трьох слів або до складу яких входять частки, артиклі тощо, можуть писатися окремо, разом і через дефіс.

1. О к р е м о пишуться:

а) Прізвиська (українські та перекладені іншомовні), що складаються з імені та прикметника, узгодженого з ним чи з наступним іменником: *Іва́н Воло́ве О́ко, Оле́на Прекра́сна, Рі́чард Ле́вове Се́рце, Степа́н Ти́гряча Смерть;* сюди належать і особові найменування американських індіанців: *Мале́нький Вовк, Тупи́й Ніж* і т. ін.

б) Псевдоніми, що складаються з імені та прізвища: *Джек Лóндон, Жорж Занд, Лéся Украї́нка, Мáрко Вовчóк, Панáс Ми́рний.*

в) Повні давньоримські особові назви, у яких перше слово означає особове ім'я, друге — родове ім'я, третє — прізвище: *Гай Ю́лій Цéзар, Марк Пóрцій Катóн.*

г) Частки, артиклі та інші службові слова (**ван, да, де, ді, дю, дер, ед, ель, ла, ле, фон** і т. ін.) в іншомовних особових назвах: *Лю́двіг ван Бетхóвен, да Вінчі, де ла Куéва, ді Віттóріо, дю Гар, Нур ед Дін, ле Шапельé, фон дер Гольц.*

Примітка 1. Скорочена частка **д** та ірландська частка **о** пишуться з власними іменами через апостроф: *Д'Аламбéр, Д'Артанья́н, Д'Обіньé; О'Гéнрі, О'Кéйсі, О'Кóннейль;* частки **Ван-, Мак, Сан-, Сен-**, які передують прізвищам і разом із тим становлять їх невід'ємну частину, пишуться через дефіс: *Ван-Дейк, Мак-Магóн, Мак-Клю́р, Сан-Мартíн, Сен-Сімóн.*

Примітка 2. У ряді випадків частки пишуться разом із прізвищами, бо в такій формі засвоїла їх українська мова: *Декандóль, Делíль, Дерібáс, Лагáрп, Ламеттрí, Лафонтéн, Лесáж, Фонвíзін.*

д) Слово **дон** («пан») перед особовим ім'ям як форма ввічливого звертання: *дон Базíліо, дон Пéдро, дон Хосé.* У власних назвах відомих літературних героїв це слово пишеться з великої літери: *Дон Жуáн, Дон Кіхóт.*

Примітка. У загальному значенні слово **донжуáн** пишеться разом і з малої літери.

е) Складові частини корейських, в'єтнамських, бірманських, індонезійських особових назв: *Кім Ір Сен, Пак Ті Вон, Хо Ші Мін, Гнуéн Конг Хоáн, У Ну Мунг, Фетáй Чотіну́чит.*

2. Р а з о м пишуться:

а) Українські прізвища, що складаються з дієслова в наказовій формі та іменника: *Гори́цвіт, Непи́йвода, Уби́йвовк.*

б) Українські прізвища, що виникли на основі словосполучень, до складу яких входять як повнозначні, так і службові слова: *Добрийвéчір, Нетудихáта, Панібудьлáска.*

в) Українські прізвища, утворені з прикметника та іменника за допомогою сполучного звука: *Довгопóл, Кривонíс, Скорохóд.*

г) Слов'янські особові імена, утворені від двох основ: *Владислáв, Володи́мир, Мечислáв, Ярополк.*

д) Складні китайські імена, які завжди виступають після прізвища: *Го Можó, Ден Сяопíн, Тáо Юаньмíнь, Сунь Ятсéн.*

Примітка. Якщо китайське ім'я становить одне слово, то обидві частини особової назви (прізвище та ім'я) пишуться окремо: *Дін Лінь, Лу Сінь, Цюй Юань.*

е) Тюркські, вірменські та інші особові назви з компонентами **бей, заде́, мелік, огли́** й под.; що вказують на соціальний стан, родинні стосунки: *Ізмаїлбей, Турсунзаде́, Кероглú.* Але арабське **ібн** пишеться окремо: *Ібн Ру́сте, Ібн Сіна, Ібн Фадла́н,* а тюркське **паша́** — через дефіс: *Гедік-паша́, Осма́н-паша́.*

3. Через д е ф і с пишуться:

а) Складні особові імена: *Васи́ль-Костянти́н, Жан-Жа́к, Зино́вій-Богда́н, Марі́я-Антуане́тта, Ма́ртін-Лю́тер, Фрі́дріх-Вільге́льм.*

б) Складні прізвища: *Альтамі́ра-і-Креве́а, Гула́к-Артемо́вський, Жоліо́-Кюрі́, Кві́тка-Основ'я́ненко, Нечу́й-Леви́цький, Но́виков-Прибо́й, Ри́мський-Ко́рсаков.*

в) Імена з кваліфікаційними прикладками: *Іва́н-царе́нко, Ки́рик-мужичо́к.* Але якщо прикладка розгорнута, то ставиться тире: *Іва́н — мужи́чий син,* рідше — кома: *Іва́н, селя́нський син.*

Похідні прикметники

§ 107. 1. Прикметники від складних особових імен, що пишуться через дефіс, зберігають це написання: *Жан-Жа́к — жан-жа́ківський.*

2. Прикметники від китайських, корейських, в'єтнамських та індонезійських особових назв пишуться разом: *Ма́о Цзеду́н — маоцзеду́нівський, Кім Ір Сен — кімірсе́нівський.*

3. Прикметники від прізвищ типу *ван Бетхо́вен, фон Бісмарк* утворюються тільки від іменника: *бетхо́венський, бісмарківський.* Якщо прикметник утворюється від прізвища з часткою, артиклем тощо, то він пишеться разом: *де Голль — дего́ллівський, Нур ед Дін — нуреддінівський.* Прикметники від прізвищ типу *Д'Аламбе́р* зберігають апостроф після частки: *д'аламбе́рівський.*

4. Н е у т в о р ю ю т ь с я п р и к м е т н и к и:

а) Від складних прізвищ, прізвиськ і псевдонімів типу: *Гула́к-Артемо́вський, Ма́рко Вовчо́к, Річард Ле́вове Се́рце.*

Примітка. Прикметник, утворений від імені та прізвища, пишеться через дефіс: *Ва́льтер Скотт — ва́льтер-ско́ттівський, Жуль Верн — жуль-ве́рнівський, Марк Твен — марк-тве́нівський.*

б) Від тюркських, вірменських, арабських та ін. особових назв типу *Кероглú, Осма́н-паша́* тощо.

в) Він невідмінюваних іншомовних прізвищ типу *ді Вітто́ріо, Ламетрі́, Д'Обіньє́.*

ГЕОГРАФІЧНІ НАЗВИ

Українські географічні назви

§ 108. Українські географічні назви на письмі передаються відповідно до вимови за нормами українського правопису: *Верхньодніпро́вськ, Ві́нниця, Гребі́нка, Доне́цьк, Ду́бно, Жито́мир,*

Запоріжжя, Здолбу́нів, Кам'яне́ць-Подільський, Ки́їв, Козя́тин, Кременчу́к, Криви́й Ріг, Львів, Микола́їв, Но́вгород-Сіверський, Оде́са, Охти́рка, Рівне, Сіверськодоне́цьк, Трипілля, Ха́рків, Чернівці́, Черні́гів, Шепетівка, Я́мпіль; Десна́, Дніпро́, Дністе́р, За́хідний Буг, Ірпінь, При́п'ять, Рось, Стохід, Сян, Те́терів, Ти́са, Трубіж.

Примітка. У назвах українських міст треба розрізняти **-поль** у небагатьох словах грецького походження (грецьке **polis** «місто»): *Маріу́поль, Меліто́поль, Нікополь, Севасто́поль, Сімферо́поль, Тира́споль* — і **-піль** (з українського «поле»): *Бори́спіль, Крижо́піль, Ольго́піль, Терно́піль.*

Географічні назви слов'янських та інших країн

§ 109. Географічні назви слов'янських та інших країн передаються в українській мові відповідно до вимог практичної транскрипції.

Е

1. Російська літера **е** передається через **е:** *Бе́здна, Верхоя́нськ, Воро́неж, Зеленодо́льськ, Новочерка́ськ, Туапсе́; Ветлу́га, Ле́на, Нева́, Оне́га, Пінега, Пе́нза, Те́рек, Шексна́.*

Але інколи **е** передається через **є:**

а) На початку слова: *Євпато́рія, Є́йськ, Єле́ць, Єнісе́й, Єрева́н;* так само після голосного й при роздільній вимові після приголосного: *Єго́р'євськ, Колгу́єв, Посьє́т.*

б) Після приголосних (крім шиплячих, **р** і **ц**) у суфіксах **-єв, -єєв** російських назв, похідних переважно від прізвищ: *мо́ре Ла́птєвих, Ле́жнєво,* але: *Плеще́єво, Ржев, мис Рум'я́нцева.*

в) Коли російському **е** основи відповідає в аналогічних українських основах **і** (тобто на місці колишнього **ѣ**): *Бе́жецьк, Бе́лгород, Бєло́во, Бєлоре́цьк, Благове́щенськ, Железново́дськ, Оре́хово-Зу́єво.*

Але в географічних назвах, що мають у російській мові форму, спільну з відповідною українською, таке **е** передається через **і:** *Араба́тська Стрілка, Біла, оз. Біле, Білове́зька Пу́ща, Вітка, Лісна́, Негорі́ле, Піща́не, Сінне́, Сі́рий мис, Цілиногра́д* і под. Це стосується й польського **ia:** *Біла Підля́ська, Білосто́к* тощо.

Примітка. Польське й чеське **е**, що виступає в географічних назвах із суфіксом **-ц-** (лат. **-с-**), зберігається: *Бе́льце, Ке́льце; Ко́шице, Лі́дице, Па́рдубице.* Ці географічні назви не змінюються за відмінками. Назва *Закопа́не* має форму прикметника середнього роду (однина) й, отже, відмінюється за цим зразком: *Закопа́не, Закопа́ного, Закопа́ному* й т. д.

2. Літера **ё** передається:

а) Через **йо** на початку та в середині слова, коли воно означає звукосполучення **й + о:** *Йо́лкіно, Соловйо́во.*

б) Через **ьо** в середині слова, коли воно означає сполучення м'якого приголосного з **о**: *мис Дежньо́ва, р. Оленьо́к,* але: *р. Березо́ва, Оре́л.*

в) Через **о** під наголосом після **ч, щ**: *Рогачо́во, Сичо́вка, Що́кіно.*

3. Літера **э** передається через **е**: *Ельбру́с, Ельто́н, Е́мба, Есто́нія.*

и

4. Літера **и** передається:

а) Через **і** або **ї**:

1) Через **і** в основі географічних назв, зокрема на їх початку, а також у кінці: *Бату́мі, Бородіно́, Ві́тебськ, Во́ткінськ, Іга́рка, Іже́вськ, Іркутськ, Кі́нешма, По́ті, Со́чі, Суху́мі, Челя́бінськ; Двіна́, оз. Ільмень, Індигі́рка, Irти́ш, оз. Селіге́р.*

2) Через **ї** після голосного й при роздільній вимові після приголосного: *Зілаї́р, Кутаї́сі, Тро́їцьк, Ана́ньїно, Ма́р'їно.*

Примітка. У географічних назвах, утворених від загальних назв та імен, спільних за походженням для української та російської мов, звичайно пишеться **и** в суфіксах **-ин-**, **-инськ-**: *Березина́, Гуси́не О́зеро, Дуди́нка, Жа́бинка, Карпи́нськ, Крути́нське, Пра́вдинськ* (докладніше про правопис **и** див. нижче).

б) Російське **и** передається через **и**:

1) Після **ж, ч, ш** і **ц** перед приголосним: *Жига́лово, Жи́здра, Жила́ Коса́; А́чинськ, На́льчик, Чирчи́к; Єго́ршино, Іши́м,Ками́шин, Ту́шино; Щигри́; Цимля́нська.*

2) У географічних назвах, утворених від людських імен, спільних для української та російської мов: *Гаври́лово, Дани́лов, Дми́тров, Миха́йловське;* але *Ніколаєвськ-на-Аму́рі* та ін. (тобто від імен, що в українській мові мають форму, виразно відмінну від форми цього ж імені, вживаної в російській мові).

Примітка. І зберігається в географічних назвах, утворених від людських імен, які в українській мові пишуться через **і**: *Леонідово.*

3) У коренях географічних назв, якщо ці корені спільні для української та російської мов: *Винogра́дово, Кислово́дськ, Клин, Кри́чев, Кури́льські острови́, Ли́пецьк, Лихосла́вль, Ти́хвін, Тихоре́цьк.*

4) У складних географічних назвах, де **и** виступає у функції сполучного звука: *Владивосто́к, П'ятиго́рськ, Семипала́тинськ.*

5) У префіксі **при-**: *Приво́лжя, Примо́р'я, Прику́мськ.*

6) У суфіксах **-ик-, -ич-, -иц-, -ищ-**: *Зимо́вники, Тупи́к; Борови́чі, Коте́льнич, Осипо́вичі, У́глич; Бро́нниці, Гли́виці, оз. Колви́цьке, Лухови́ці; Мити́щі, Рти́щево.*

7) У закінченні географічних назв, уживаних у формі множини, якщо в російській мові тверда основа: *Березники́, Валу́йки, Го́рки,* але *Жигулі́* (бо тут м'яка основа).

8) У словах *Сибі́р, Симбі́рськ* і похідних від них (наприклад, *Новосибі́рськ*).

ы

5. Літера **ы** передається через **и:** *Ви́кса, Ви́тегра, Ірти́ш, Си́зрань, Сиктивка́р, Чебокса́ри, Ша́хти.*

6. У словах: *Росія, російський, Білору́сія, білору́ський* приголосний **с** не подвоюється.

Географічні назви з прикметниковими закінченнями

7). а) Прикметникові закінчення географічних назв передаються так: **-ый, -ой** — через **-ий; -ий** після твердого приголосного — через **-ий,** після м'якого приголосного — через **-ій; -ая, -яя** — через **-а, -я; -ое, -ее** — через **-е, -є:** *Гро́зний, Станови́й* (хребет); *Вели́кий У́стюг, Оле́ній* (острів); *Лиха́, Ни́жня Тунгу́ска, Чусова́; Благода́рне, Бологе́, Ма́йське, Покро́вське, Углове́.*

б) Російські назви з кінцевими **-ово, -ево та -ино** передаються через **-ово, -єво та -іно (-їно),** після шиплячих — **-ино:** *Вну́ково, Оре́хово-Зу́єво; Бородіно́, Ма́р'їно, Пу́шкіно; Єго́ршино, Ро́щино.*

в) Прикметникові закінчення географічних назв **-ые, -ие** передаються через **і:** *Нові Ключі́, На́бережні Човни́, Ка́рські Воро́та, Чи́сті Пруди́.*

г) Прикметникові закінчення, що входять до складу слов'янських географічних назв, передаються відповідними українськими: *Ба́нська Би́стриця, Нові́ За́мки, Стальо́ва Во́ля, Че́ський Кру́млов.*

д) Польське **ó,** що виступає в суфіксі **-ów** у географічних назвах, передається через **у:** *Жира́рдув, Же́шув, Тома́шув-Мазове́цький* і т. ін., але традиційно *Гру́бешів, Кра́ків.*

е) Польські носові **ą, ę** передаються сполученнями літер **ом, ем** перед губними приголосними: *Домбро́ва, Дембі́ця;* перед іншими приголосними — сполученнями **он, ен:** *Конт, Ченстохо́ва.*

Апостроф

8. Апостроф пишеться в географічних назвах після губних, задньоязикових і **р,** а також після префіксів, що закінчуються приголосним, перед **я, ю, є, ї:** *В'язники́, Дем'я́нськ, Прокóп'євськ, П'ятиго́рськ, Ак'я́р, Амудар'я́, Гу́р'єв;* перед **йо** апостроф не пишеться: *Муравйо́во.*

Примітка. Коли **я, ю** означають сполучення м'якого приголосного з **а, у,** то апостроф перед ними не пишеться: *Вя́зьма, Кя́хта, Крю́ково, Ряза́нь.*

ь

9. а) Знак м'якшення (**ь**) пишеться в географічних назвах після м'яких приголосних **д, т, з, с, ц, л, н:**

1) Перед **я, ю, є, ї:** *Дьєпп, Пхенья́н, Сьє́рра-Лео́не, Усо́льє.*

2) Перед приголосним: *Кля́зьма, Ли́сьва, Льгов.*

3) У кінці слова: *Го́мель, Нахічева́нь, Сімферо́поль, Тянь-Ша́нь.*

Примітка. Коли **я, ю** означають сполучення м'якого приголосного з **а, у**, то перед ними **ь** не пишеться: *Аля́ска, Челя́бінськ, Тюме́нь.*

б) Твердий кінцевий приголосний основи **ц** пом'якшується в усіх слов'янських географічних назвах, зокрема в суфіксах **-ець, -ац, -иця:** *Оло́нець, Повене́ць, Череповéць, Кра́гуєвaць, Сто́лаць; Демби́ця, Ло́мниця, Ре́чиця.*

в) Суфікси географічних назв **-ск, -цк** передаються відповідно українськими суфіксами **-ськ, -цьк:** *Братськ, Брянськ, Курськ; Кузне́цьк, Тро́їцьк.*

§ 110. Географічні назви, не вживані без номенклатурних слів, перекладаються: *Араві́йське мо́ре, мис До́брої Наді́ї, Пе́рська зато́ка, Півні́чний Льодови́тий океа́н.*

Завжди перекладаються й прикметники на означення розмірів, взаємного розміщення та сторін світу, що виступають у складі географічних назв: *Вели́кий каньйо́н, Ни́жній Но́вгород, Півде́нна Аме́рика, Півні́чний по́люс.*

Іншомовні географічні назви

§ 111. Про правопис решти іншомовних географічних назв див. розділ «Уваги до правопису слів іншомовного походження» (§ 86—100). Слов'янські географічні назви пишуться відповідно до правил, викладених у § 104.

Відмінювання географічних назв

§ 112. 1. Географічні назви з іменниковими закінченнями — українські та інших союзних республік, а також іншомовні — відмінюються як звичайні іменники I, II, III відмін:

I в і д м і н а: *А́фрика — А́фрики, в А́фриці; Во́лга — Во́лги, на Во́лзі; Ло́хвиця — Ло́хвиці, Ло́хвицею, у Ло́хвиці; Махачкала́ — Махачкали́, у Махачкалі́; Москва́ — Москви́, Москво́ю, у Москві́; Оде́са — Оде́си, в Оде́сі; О́львія — О́львії, О́львією, в О́львії; Полта́ва — Полта́ви, у Полта́ві; Пра́га — Пра́ги, у Пра́зі; Ре́чиця — Ре́чиці, в Ре́чиці; Шепеті́вка — Шепеті́вки, у Шепеті́вці.*

II в і д м і н а: *Буг — Бу́гу, на Бу́зі* (й *по Бу́гу*); *Владивосто́к — Владивосто́ка, у Владивосто́ці (у Владивосто́ку); Га́йсин — Га́йсина, Га́йсином, у Га́йсині; Ду́бно — Ду́бна, Ду́бном, у Ду́бні; Е́динбург — Е́динбурга, в Е́динбурзі (в Е́динбургу); Ки́їв — Ки́єва, Ки́євом, у Ки́єві; Лихосла́вль — Лихосла́вля, Лихосла́влем, у Лихосла́влі; Луга́нськ — Луга́нська, Луга́нськом, у Луга́нську; Львів — Льво́ва, Льво́вом, у Льво́ві; Оре́л — Орла́, Орло́м, в Орлі́; Псков — Пско́ва, Пско́вом, у Пско́ві; Сві́тязь — Сві́тязю, Сві́тязем, на Сві́тязі; Терно́піль — Терно́поля, Терно́полем, у Терно́полі; Теру́ель —*

Теруе́ля, Теруе́лем, у Теруе́лі; Токма́к — Токмака́, у Токмаці (у Токмаку́); У́жгород — У́жгорода, У́жгородом, в У́жгороді.

III відміна: *Брета́нь — Брета́ні, Брета́нню, у Брета́ні; Керч — Ке́рчі, Ке́рчю, у Ке́рчі; О́б — О́бі, О́б'ю, на О́бі; Свір — Сві́рі, Сві́р'ю, на Сві́рі; Си́зрань — Си́зрані, Си́зранню, у Си́зрані.*

2. Географічні назви, що мають форму множини, відмінюються як відповідні загальні іменники: *Березники́ — Березникі́в, Березника́м; Го́рки — Го́рок, Го́ркам; Єсентуки́ — Єсентукі́в, Єсентука́м; Жигулі́ — Жигулі́в, Жигуля́м; Ков'я́ги — Ков'я́г, Ков'я́гам; Лубни́ — Лубе́н, Лубна́м; Плі́ски — Плі́сок, Плі́скам; Прилу́ки — Прилу́к, Прилу́кам; Ромни́ — Роме́н, Ромна́м; Сало́ніки — Сало́нік, Сало́нікам; Філіппі́ни — Філіппі́н, Філіппі́нам; Чебокса́ри — Чебокса́р, Чебокса́рам, у Чебокса́рах; Чернівці́ — Чернівці́в, Чернівця́м, у Чернівця́х.*

3. Географічні назви з прикметниковими закінченнями відмінюються як звичайні прикметники: *Борове́ — Борово́го, Борово́му; Жуко́вський — Жуко́вського, Жуко́вському; Лозова́ — Лозово́ї, Лозові́й; Рі́вне — Рі́вного, Рі́вному; Чусова́ — Чусово́ї, Чусові́й.*

4. Географічні назви, що складаються з прикметника та іменника чи навпаки, іменника та прикметника, відмінюються в обох частинах:

а) *Вели́кий У́стюг — Вели́кого У́стюга; Го́ла При́стань — Го́лої При́стані, Го́лою При́станню; Криви́й Ріг — Криво́го Ро́гу, Вели́кі Лу́ки — Вели́ких Лук, Єлисе́йські Поля́ — Єлисе́йських Полі́в, Мінера́льні Во́ди — Мінера́льних Вод.*

б) *Кам'яне́ць-Поді́льський — Кам'янця́-Поді́льського, Кам'янце́ві-Поді́льському, Но́вгород-Сі́верський — Но́вгорода-Сі́верського, Но́вгороду-Сі́верському; Новогра́д-Воли́нський — Новогра́да-Воли́нського, Новогра́дові-Воли́нському; Ра́ва-Ру́ська — Ра́ви-Ру́ської, Ра́ві-Ру́ській.*

5. Географічні назви, що складаються з двох іменників або іменника та присвійного прикметника, відмінюються лише в другій частині: *Алма́-Ата́ — Алма́-Ати́, в Алма́-Аті́; Ба́ден-Ба́ден — Ба́ден-Ба́дена, у Ба́ден-Ба́дені; Оре́хово-Зу́єво — Оре́хово-Зу́єва, в Оре́хово-Зу́єві; Іва́но-Франкі́вськ — Іва́но-Франкі́вська, в Іва́но-Франкі́вську.* Але: *Ко́нча-За́спа — Ко́нчі-За́спи, у Ко́нчі-За́спі; Пу́ща-Води́ця — Пу́щі-Води́ці, у Пу́щі-Води́ці.*

6. Географічні назви, що складаються з короткої форми прикметника, прийменника **на** та іменника, що вказує на місце розташування населеного пункту, відмінюються в першій частині:

Ростóв-на-Дону́ — Ростóва-на-Дону́, у Ростóві-на-Дону́; Фрáнкфурт-на-Мáйні — Фрáнкфурта-на-Мáйні, у Фрáнкфурті-на-Мáйні.

7. Не відмінюються географічні назви (переважно іншомовні), що закінчуються на **е (є), і (ї), о, у (ю).** *Рамбуйє́, Туапсé, Улáн-Удé, Фіу́ме; Кáпрі, Порт-Луї́, Пóті, Тбілíсі, Уссу́рі, Фукуї́; Бордó, Глáзго, Марóкко, По, Сант-Я́го; Баку́, Бештáу, Катманду́, Кюсю́.* Так сáмо не відмінюються й деякі назви на **-а,** як *Нікарáгуа.*

§ 113. ПРАВОПИС ПРИКМЕТНИКОВИХ ФОРМ ВІД ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

Суфікси -ИНСЬК(ИЙ), -ІНСЬК(ИЙ)

1. У суфіксах **-инськ(ий), -інськ(ий)** прикметників, утворених від географічних назв і назв народів, що мають у своїй основі суфікси **-ин, -ін, -инськ, -інськ,** зберігається той самий голосний (**и** або **і**), що й в основній назві: *Ками́шин —ками́шинський, Ніжин — ніжинський, Пéнжино — пéнжинський, Тульчи́н — тульчи́нський, Ту́шино — ту́шинський, Цюру́пинськ — цюру́пинський, Чигири́н — чигири́нський; грузи́н — грузи́нський, осети́н — осети́нський; Бóлдіно — бóлдінський, Турінськ — турінський, Філіппíни — філіппíнський.*

В аналогічних прикметниках, утворених від географічних назв, що не мають суфіксів **-ин, -ін,** пишеться завжди **и:** *Алмá-Атá — алмá-ати́нський; Аля́ска — аля́скинський, Баку́ — баки́нський, Кабардá — кабарди́нський, Карагандá — каранди́нський, Пóті — пóтинський, Сóчі — сóчинський, Читá — читúнський, Шáхти — шáхтинський.*

Суфікси -ОВСЬК(ИЙ) [-ЬОВСЬК(ИЙ)], -ЕВСЬК(ИЙ) [-ЄВСЬК(ИЙ)], -ІВСЬК(ИЙ) [-ЇВСЬК(ИЙ)]

2. У суфіксах **-овськ(ий) [-ьовськ(ий)], -евськ(ий) [-євськ(ий)], -івськ(ий) [-ївський)]** прикметників, утворених від географічних назв, що мають у своїй основі **-ов (-ьов), -ев, (-єв), -ів (-їв),** зберігається той самий голосний **(о, е, є, і, ї),** що й в основній назві: *Дніпропетрóвськ — дніпропетрóвський, Тамбóв — тамбóвський; Карáчев — карáчевський, Колгу́єв — колгу́євський; Кишинів — кишинівський, Львів — львівський, Могилів — могилівський, Тéтерів — тéтерівський, Чернігів — чернігівський.* Якщо при творенні таких прикметникових форм від українських географічних назв відкритий склад з **о, е** стає закритим, діє правило про чергування **о, е** з **і:** *Лозовá — лозівський, Свáтове — свáтівський, Хмéлеве — хмéлівський.*

У прикметниках, утворених від географічних назв із суфіксальним **к,** перед яким іде інший приголосний, пишеться

-івський (-ївський): *Біла Це́рква — білоцерківський, Ва́лки — ва́лківський, Гребінка — гребінківський, Каза́нка — каза́нківський,* а також *Златоу́ст — златоу́стівський.* Але: *Оре́л — орло́вський* і т. ін.

При творенні прикметників за допомогою суфікса **-ськ(ий)** від географічних назв і назв народів, основа яких закінчується на приголосний, відбуваються такі фонетичні зміни:

а) **Г, ж, з (дз) + -ськ(ий) → -зьк(ий) [-дзьк(ий)]**: *Буг — бузький, Ветлу́га — ветлу́зький, Ви́борг — ви́борзький, Во́лга — во́лзький, Гаа́га — гаа́зький, Га́мбург — га́мбурзький, Калу́га — калу́зький, Ла́дога — ла́дозький, Люксембу́рг — люксембу́рзький, Ле́йпциг — ле́йпцизький, Оне́га — оне́зький, Остро́г — остро́зький, Пра́га — пра́зький, Ри́га — ри́зький, Стра́сбург — стра́сбурзький; Воро́неж — воро́незький* (пор. назву українського селища — *Воро́ніж — воро́нізький*), *Запоріжжя — запорізький, Пари́ж — пари́зький; Абха́зія — абха́зький, Кавка́з — кавка́зький, Лодзь — ло́дзький, Сираку́зи — сираку́зький, францу́з — францу́зький.*

б) **К, ц, ч + -ськ(ий) → -цьк(ий)**: *Баскунча́к — баскунча́цький, Вели́кі Лу́ки — великолу́цький, Ви́шній Волочо́к — вишньоволо́цький, Владивосто́к — владивосто́цький, грек — гре́цький, Кагарли́к — кагарли́цький, Казбе́к — казбе́цький, калми́к — калми́цький, Кобеля́ки — кобеля́цький, коря́к — коря́цький, Кременчу́к — кременчу́цький, Прилу́ки — прилу́цький, слова́к — слова́цький, таджи́к — таджи́цький, ту́рок — туре́цький, узбе́к — узбе́цький; Ніцца — ніццький, Суе́ц — суе́цький, Череповéць — череповéцький; Ба́хмач — ба́хмацький, Га́лич — га́лицький, Гри́нвіч — гри́нвіцький, Овруч — о́вруцький, Солига́лич — солига́лицький.* Але: *Дама́ск — дама́ський, Ме́кка — ме́ккський, тю́рки — тю́ркський.*

в) **С, х, ш + -ськ(ий) → -ськ(ий)**: *Арзама́с — арзама́ський, Оде́са — оде́ський, Тбілісі — тбіліський, тунгу́с — тунгу́ський, Черка́си — черка́ський, черке́с — черке́ський, Я́сси — я́ський; воло́х — воло́ський, Караба́х — караба́ський, Лепети́ха — лепети́ський, чех — че́ський; Золотоно́ша — золотоні́ський, Кандала́кша — кандала́кський, лати́ш — лати́ський, Сива́ш — сива́ський, чува́ш — чува́ський.*

Примітка. Деякі слова, узвичаєні без зміни приголосних основи, передаються з ними і на письмі: *ба́ски — ба́скський, каза́х — каза́хський, Пере́мишль — пере́мишльський* та ін.

§ 114. ПРАВОПИС СКЛАДНИХ І СКЛАДЕНИХ ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

Написання окремо

1. О к р е м о пишуться:

а) Географічні назви, що складаються з прикметника та іменника: *Біла Це́рква, Вели́кий Устю́г, Ве́рхня Сіле́зія, Ви́шній Волочо́к, Го́ла При́стань, Голуби́й Ніл, Дави́дів Брід, Запорізька Січ, За́хідна Євро́па,*

Зеле́на Гу́ра, Нове́ Мі́сто, Нови́й Сад, Повалі́зька Би́стриця, Сомко́ва Доли́на, Стара́ Плани́на, Широ́кий Яр.

б) Географічні назви й номенклатурні терміни при них: *Кавка́зький хребе́т, Кандала́кська губа́, Скандина́вський піво́стрів, Фі́нська зато́ка,Чо́рне мо́ре.*

в) Географічні назви, що становлять сполучення іменника з порядковим числівником, який може стояти як перед іменником, так і після нього: *Гільча Дру́га, Залі́сся Пе́рше,Кра́сне Дру́ге, Пе́рше Садове́.*

г) Географічні назви, що становлять сполучення імені та прізвища або імені й по батькові: *село́ Іва́на Франка́, се́лище Лев Толсто́й, ста́нція Єрофе́й Па́влович,* але: *мі́сто Іва́но-Франкі́вськ, село́ Миха́йло-Коцюби́нське* (бо тут маємо сполучний голосний **о** й зміну родового закінчення прізвища), а також назва села *Дмитро́-Варва́рівка,* що складається з двох імен.

Написання разом

2. Р а з о м пишуться:

а) Географічні назви-іменники, що складаються з прикметника та іменника, з'єднаних сполучним звуком, а також прикметники, що походять від них: *Білопі́лля, Верхньодніпро́вськ, Гостролу́ччя, Дорогобу́ж, Кам'яногі́рка, Красново́дськ, Малоярosла́вець, Нижньокили́мськ, Нововоли́нськ, Новосибі́рськ, Старокостянти́нів, Чистово́дне, Ясногоро́дка; білопі́льський, верхньодніпро́вський, гостролуча́нський, дорогобу́зький, кам'яногі́рківський, чистово́днівський* та ін.

Примітка. Це правило поширюється й на складні прикметники, утворені з двох прикметникових основ, які означають назви морів, лісів, низин, областей, залізниць тощо й мають при собі номенклатурні терміни типу *мо́ре, гора́, хребе́т, ліс, о́зеро, низовина́, о́стрів* і т. ін.: *Західносибі́рська низовина́, Нижньоduна́йська низовина́, Новосибі́рські острови́, Південноукраї́нський кана́л, Східноєвропе́йська рівни́на, Східноказахста́нська о́бласть, Східнокита́йське мо́ре* тощо.

б) Географічні назви, що складаються з числівника та іменника, з'єднаних сполучним звуком, а також похідні від них прикметники: *Дворі́ччя, Першотравне́ве, П'ятиго́рськ, П'ятиха́тки, Семиго́ри, Семипі́лки, Сорокаду́би, Трипі́лля; дворіча́нський, п'ятиха́тківський, семигі́рський, семипі́лківський, сорокаду́бівський* та ін.

в) Географічні назви з першою дієслівною частиною у формі наказового способу та похідні від них прикметники: *Вернигородо́к, Гуляйпо́ле, Копа́йгород, Крутиборо́ди, Печиво́ди; вернигородо́цький, гуляйпі́льський, копа́йгородський, крутиборо́дівський, печиво́дівський.*

г) Географічні назви, що складаються з двох іменників, з'єднаних сполучним звуком, та похідні від них прикметни-

ки: *Верболо́зи, Індокита́й, Страхолі́сся; верболо́зівський, індокита́йський, страхолі́ський*. Але: *Австро-Уго́рщина, Азо́во-Чорномо́р'я, Че́хо-Слова́ччина* та деякі інші.

д) Географічні назви з другою частиною **-град, -город, -піль, -поль; -абад, -акан, -бург, -ленд, -пілс, -таун, -шир, -штадт** і похідні від них прикметники: *Белгра́д, Волгогра́д, Цілиногра́д; Китайгород, Но́вгород, Кня́жпіль, Ольго́піль; Адріано́поль, Севасто́поль; Ашгаба́д, Бра́нденбург, Кемберле́нд, Да́угавпілс, Ке́йптаун, Йо́ркшир, Ру́дольфштадт; волгогра́дський, но́вгоро́дський, ольго́пільський, севасто́польський; бранденбу́рзький, да́угавпілський, рудольфшта́дтський.*

е) Прикметникові форми від географічних назв, що складаються з якісного прикметника та іменника або відносного прикметника [без суфіксів **-зьк(ий), -ськ(ий), -цьк(ий)** і суфіксів присвійності] та іменника: *біломо́рський* (від *Біле мо́ре*), *білоцеркі́вський* (від *Біла Це́рква*), *гостромоги́льський* (від *Го́стра Моги́ла*), *новомі́ськи́й* (від *Нове́ Мі́сто*), *яснопо́ля́нський* (від *Я́сна Поля́на); житньогі́рський* (від *Жи́тні Го́ри*), *західноєвропе́йський* (від *За́хідна Євро́па*), *кам'янобалкі́вський* (від *Кам'яна́ Ба́лка*), *липоводоли́нський* (від *Ли́пова Доли́на*).

Написання через дефіс

3. Через **д е ф і с** пишуться:

а) Географічні назви, що складаються з двох іменників (без сполучного звука) або з іменника й дальшого прикметника, а також прикметники, що походять від них: *Ба́ня-Лу́ка — ба́ня-лу́цький, Гвіне́я-Біса́у — гвіне́я-біса́уський, Глинськ-Заго́ра — глинськ-заго́рський, Ельза́с-Лотарі́нгія — ельза́с-лотарі́нзький, Ко́ло-Миха́йлівка — ко́ло-миха́йлівський, Оре́хово-Зу́єво — оре́хово-зу́євський, Пу́ща-Води́ця — пу́ща-води́цький; Бері́зки-Берша́дські — бері́зки-берша́дський, Ві́та-Пошто́ва — ві́та-пошто́вий, Кам'яне́ць-Поді́льський — кам'яне́ць-поді́льський, Ра́ва-Ру́ська — ра́ва-ру́ський, Ха́рків-Това́рний — ха́рків-това́рний, Че́хо-Слова́ччина — че́хо-слова́цький*. Але: *Індокита́й, Югосла́вія* та похідні від них прикметники.

б) Географічні назви, що становлять поєднання двох імен або імен та прізвища (чи прізвиська) за допомогою сполучного звука (зрідка — без нього) й зі зміною форми другого компонента, а також похідні від них прикметники: *Андрі́єво-Іва́нівка — андрі́єво-іва́нівський, Дмитро́-Варва́рівка — дмитро́-варва́рівський, Іва́но-Франкі́вськ — іва́но-франкі́вський, Миха́йло-Коцюби́нське — миха́йло-коцюби́нський, Олекса́ндро-Па́щенкове — олекса́ндро-па́щенківський*, але *Петропа́влівка.*

в) Географічні назви, що складаються з іншомовних елементів — повнозначних слів, а також похідні від них прикметники: *Адди́с-Абе́ба, Алма́-Ата́, Бує́нос-А́йрес, Думбар-*

тон-Окс, Іссик-Куль, Кзил-Орда, Копет-Даг, Нар'ян-Мар, Ріо-Негро, Улан-Уде, Чатир-Даг; аддис-абебський, алма-атинський, буенос-айреський та ін., але: *Алатау, Амудар'я, Махачкала, Сирдар'я, амудар'їнський, приамудар'їнський; алмаатинець, кзилординець* тощо.

г) Географічні назви (переважно населених пунктів) з першими складовими частинами **соль-, спас-, усть-** та іншомовними **вест-, іст-, нью-, сан-, санкт-, сант-, санта-, сен-, сент-** і под., а також із кінцевими назвотворчими частинами **-ривер, -сіті, -сквер, -стрит, -фіорд** і похідні від них прикметники: *Соль-Ілецьк, Спас-Клепики, Усть-Каменогорськ; Вест-Індія, Іст-Лондон, Нью-Йорк, Сан-Сальвадор, Сан-Франциско, Санкт-Галлен, Сант-Яго, Санта-Клара, Сен-Готард, Сент-Луїс; Фолл-Ривер, Атлантик-Сіті, Сахо-сквер, Бонна-фіорд; соль-ілецький, усть-каменогорський; вест-індійський, нью-йоркський, сан-франциський; фолл-риверський, атлантик-сітинський* та ін.

д) Географічні назви, що складаються з іменників, які поєднуються українськими або іншомовними прийменниками, сполучниками чи мають при собі частку, артикль, а також утворені від них прикметники: *Новосілки-на-Дніпрі, Ростов-на-Дону, Франкфурт-на-Майні, Яр-під-Зайчиком; Булонь-сюр-Мер, Бург-ель-Араб, Ла-Манш, Ла-Плата, Лас-Вегас, Лос-Анджелес, Па-де-Кале, Ріо-де-Жанейро, Сен-е-Уаз* (департамент); *новосілківський-на-Дніпрі, ростовський-на-Дону, франкфуртський-на-Майні, ярський-під-зайчиком; булонь-сюрмерський, бург-ель-арабський, ла-маншський, ла-платський* і т. ін.

е) Прикметники, утворені від географічних назв, до складу яких входять прикметники із суфіксами **-ів (-їв), -ов, -ев (-єв), -ин (-їн), -ськ(ий), -цьк(ий), -зьк(ий)**: *давидово-брідський* (від *Давидів Брід*), *олійниково-слобідський* (від *Олійникова Слобода*), *мишурино-різький* (від *Мишурин Ріг*), *вільшансько-новоселицький* (від *Вільшанська Новоселиця*), *вінницько-ставський* (від *Вінницькі Стави*).

є) Прикметники, утворені від географічних назв, що становлять поєднання імені та прізвища; *івано-франківський* (село *Івана Франка*).

V. НАЙГОЛОВНІШІ ПРАВИЛА ПУНКТУАЦІЇ

§ 115. КРАПКА (.)

Крапка ставиться:

1. У кінці розповідного речення або спонукального, якщо воно вимовлене без окличної інтонації:

Весь народ піднімається до мене. Йдуть з усієї України та й ще йтимуть. Посилав універсали з Січі, тепер хочу скласти універсал із Чигирина (Загребельний).

Як парость виноградної лози.
Плекайте мову. Пильно й ненастанно
Політь бур'ян (Рильський).

2. У кінці пов'язаних між собою частин розповідного тексту, коли автор хоче навмисно подати їх інтонаційно відокремленими одна від одної:

А я ходжу. Рівним, розміреним кроком, через усю хату, з кутка в куток. З кутка в куток (Коцюбинський).

3. У кінці рубрик переліку, коли вони досить розвинені й кожна з них становить закінчене речення:

Відзначаючи ювілей видатного українського вченого-сходознавця, одного з засновників Академії наук України, академіка АН України А. Ю. Кримського, загальні збори Академії наук України постановили:

1. *З метою відродження й розвитку національної школи сходознавства як важливого наукового компоненту інтелектуального потенціалу України створити в системі АН України Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського.*
2. *Видати повне зібрання творів академіка АН України А. Ю. Кримського.*
3. *Порушити клопотання перед Кабінетом міністрів України про створення будинку-музею академіка АН України А. Ю. Кримського в м. Звенигородці Черкаської області* (З «Вісника АН України»).

4. Після речення, за яким розпочинається виклад розгорненої розповіді, опис тощо:

А діло було таке. Студенти з царського садка пішли в гості до знайомого купця, котрий жив далеко, аж на Орданському. Той купець мав багацько дочок, не дуже гарних. Він закликав

до себе десятками всяких студентів, годував, поїв їх і чимало дочок повидавав уже заміж за світських і духовних. Студенти часто гуляли там до півночі й цілою юрбою перелазили потім стіну Братського монастиря (Нечуй-Левицький).

5. Як знак незакінченості слова на письмі, напр.: **т.** або **тов.** (товариш), **гр.** (громадянин) (про скорочені слова див. § 39).

Примітка 1. Крапка не ставиться:

а) В абревіатурах між складовими частинами: *ООН, МАУ, радгосп, вуз.*

б) У скороченнях назв метричних мір: *г* (грам), *кг* (кілограм), *м* (метр), *мм* (міліметр), *т* (тонна).

в) У кінці заголовків, на вивісках і штампах.

Примітка 2. Про вживання крапки замість коми див. § 118, п. 2, прим. 1.

§ 116. ЗНАК ПИТАННЯ (?)

Знак питання ставиться:

1. У кінці питального речення:

За кожною з цих пам'яток — люди: майстри, митці. Хто знає про них? Хто назве їх імена? (Федорів).

Чи совам зборкати орла?
Чи правду кривді подолати? (Рильський).

Примітка 1. Підвищена проти звичайної питальна інтонація передається двома або трьома знаками питання:

Кляті! кляті!
Де ж слава ваша?? На словах!
Де ваше золото, палати?
Де власть великая? (Шевченко).

Примітка 2. У питальних реченнях з однорідними членами знак питання можна ставити після кожного однорідного члена з метою розчленування питання:

Хіба ж живуть вони? і знають,
Як ви сказали, благодать,
Любов?.. (Шевченко).

Примітка 3. Знак питання не ставиться в кінці складнопідрядного речення з непрямим питанням (хоч інтонація в таких випадках часто мало відрізняється від інтонації питальних речень):

Ніхто не запита
В принишклої блідої Катерини,
Чом на щоці сріблиться сіль крута —
Ще свіжий слід невтертої сльозини (Бажан).

Коли ж головне речення питальне, тоді в кінці складнопідрядного речення з непрямим питанням знак питання ставиться:

Чи знаєте, хлопці, як високо сокіл
Під небом літає у теплії дні? (Глібов).

Пам'ятаєте, який у мене веселий дід був? (Яновський).

2. У дужках у середині цитати або після неї для виявлення сумніву або критичного ставлення до того, хто цитує, до наведеного матеріалу:

Нехай багато не розводяться вчорашні «марксисти» про велике значення колективізації (?), яка нібито врятувала (??) Україну від голоду (?!) (З газети).

§ 117. ЗНАК ОКЛИКУ (!)

Знак оклику ставиться:

1. У кінці окличного речення:

Геть те, думи, ви хмари осінні!
Тож тепера весна золота! (Леся Українка).

Вдар словом так, щоб аж дзвеніло міддю! (Тичина).

Примітка 1. Знак оклику завжди ставиться в кінці речень, що мають у своєму складі слова **як, який, що (то) за, скільки** тощо (зі значенням експресії), але не є підрядними:

Як гарно марилось на шкільній лаві, скільки робилося сміливих, але часом і недосяжних проектів! (Коцюбинський).

На небокраї яка краса огнів сія! (Сосюра).

Він звів до Сагайди сіре змучене обличчя з великими сумними очима. Що то були за очі! (Гончар).

Примітка 2. Підвищена проти звичайної оклична інтонація передається двома або трьома знаками оклику:

Тельман говорить!!
Слухайте, доли, слухайте, гори,
Слухай, Німеччино,
Тельман говорить!!! (Тельнюк).

2. У кінці окличного називного речення:

Рідний край! На світі немає нічого дорожчого за нього, за землю, яка породила тебе й виростила (Цюпа).

3. Після однослівних і поширених звертань, що вимовляються з виразною окличною інтонацією:

***Україно!** Ти в славній борні не одна*
(Рильський).

*Ти прекрасна, **вечірняя зоре!*** (Леся Українка).

***Народе мій!** Твоє буття затяте*
В моїй крові затято клекотить!.. (Драч).

4. Після вигуків, а також після слів **так** і **ні,** коли вони стоять на початку речення й вимовляються з виразною окличною інтонацією:

***Ай!** як тут гарно!* (Коцюбинський)

***Ой!** Що це за сопілка? Чари! Чари!* (Леся Українка).

— ***Гей!** Піднімайтесь, хто сильний та дужий!* (Довженко).

Мавка (спалахнула). ***Так!*** *Хто не зріс між вами, не зрозуміє вас!* (Леся Українка).

— ***Ні!*** *Недобре зробив батько,— глухо якось, з протягом, почав Чіпка* (Панас Мирний).

Примітка 1. Знак оклику вживається в середині речення, щоб підкреслити ефективність певних слів:

І ворогам не розтоптати — ***ні!*** *—*
Омитий кров'ю стяг наш трудівничий (Рильський).

Звичайно в таких випадках відповідні слова виділяються ще двома тире.

Примітка 2. Складна інтонація оклику — питання передається на письмі знаками ?! або !?:

Се ти, мій чарівниченьку?! (Леся Українка).
Де ж той світ!?
І де та правда!? Горе! Горе! (Шевченко).
— Для чого ж тоді на Ельбі поклали ви круглі голови?! —
Кричить нам у вічі земля (Б. Олійник).

5. У дужках у середині цитати або після неї для вияву ставлення (обурення, здивування, іронії тощо) автора до наведеного ним матеріалу:

На останньому пленумі ради СПУ були висловлені дві полярні сентенції. Один із промовців закликав колег «вирощувати курей» (!!), другий — «думати про вічність» (!?) (З газети).

§ 118. КОМА (,)

КОМА В ПРОСТОМУ РЕЧЕННІ

У простому реченні кома ставиться:

1. Між однорідними членами речення, не з'єднаними сполучниками:

Під вікнами насадила Ганна бузку, любистку, півників та півонії (Нечуй-Левицький).

Тут, на цих вуличках, дозрівала його класова свідомість, тут він переймався недолею голодних, безправних, безробітних (Федорів).

Це ж могло наступити нині, завтра, позавтра... (Кобилянська).

Світло сяйною хвилею хлюпнуло по верхівках дерев, замиготіло, застрибало по кущах (Гуцало).

Примітка 1. Два або кілька прикметників-означень однорідні:

а) Коли вони характеризують предмет в одному плані (при переліку різних особливостей або якостей предмета):

Дивом див було, що те пискляве, рожеве, безпомічне — то і є людина (Гончар).

б) Коли вони показують різні споріднені ознаки предмета (позитивні або негативні риси, розміри предмета тощо):

Немає матусі! У глухій, темній могилі вона (Тесленко).

Його очі замиготіли зимним, неприязним блиском (Кобилянська).

І вся вона на видноті — ставна, вродлива (Харчук).

в) Коли друге й дальші означення підсилюють, уточнюють або пояснюють перше:

Якось раз над містечком стояла тиха, місячна, літня ніч (Нечуй-Левицький).

Твердо упираючись ногами в нову, не панщизняну землю, він [*Остап*] *затис кулак і погрозив на той бік річки* (Коцюбинський).

Коли прикметники-означення характеризують предмет у різних планах, то такі прикметники неоднорідні й кома між ними не ставиться:

Вода шуміла й билась між камінням білими кипучими хвилями (Нечуй-Левицький).

Ми їхали порожньою рудуватою дорогою (Вл. Шевчук).

В ранковому березневому затуманеному повітрі пахли вишневі садки (Харчук).

Неоднорідні означення частіше стоять перед іменником, зрідка — після нього:

Усе застеляла мла ***вечірня пахучая*** (Марко Вовчок).

На чорній зритій землі по краях поплуталась огудина ***суха гарбузова*** (Головко).

Примітка 2. Не слід розглядати як однорідні й відокремлювати комами:

а) Два однакові формою дієслова, що означають дію та мету її: *піду́ подивлю́ся; ся́дьмо поміркý́ймо* тощо.

б) Два однакові або близькі значенням слова, з яких друге вжите з запереченням **не**, якщо таке словосполучення становить змістом одне ціле (*жду не діждýся; ди́вишся не нади́вишся; ди́шеш не нади́шешся; вовк не вовк* і под.):

Дивиться *вона* ***не надивиться*** *на свого сина:* ***втішається не навтішається*** *своїм Івасем!* (Нечуй-Левицький).

2. Між однорідними членами речення, з'єднаними двома або більше однаковими сполучниками: **і...і (й...й), ні...ні (ані...ані), то...то (не то...не то), чи...чи (чи то...чи то), або...або:**

А тим часом місяць пливе оглядать
І *небо,* ***і*** *зорі,* ***і*** *землю,* ***і*** *море* (Шевченко).
Ні *зради яд,* ***ні*** *танки,* ***ні*** *гармати*
Не допоможуть ворогу в бою (Сосюра).

Не хотів ***ані*** *дружитись,* ***ані*** *дома жити — чумакував* (Марко Вовчок).

Доля — наче примхлива дівчина: ***то*** *пригріє,* ***то*** *знов остудить* (Вс. Шевчук).

Чи *то садок видніє,* ***чи*** *город,* ***чи*** *поле?* (Панас Мирний).

Хлопці, щоб не заважати в хаті, вчились ***або*** *в клуні,* ***або в*** *садку чи деінде* (Коцюбинський).

Примітка 1. Коли частина однорідних членів з'єднана безсполучниково, а частина — повторюваними сполучниками **і (й)**, та **(= і)**, кома ставиться між усіма однорідними членами, у тому числі й між першими двома (перед першим сполучником):

Я пам'ятаю вчительку мою,
просту, і скромну, і завжди спокійну (Сосюра).
Світе мій гучний, мільйоннокий,
Пристрасний, збурунений, німий,
Ніжний, і ласкавий, і жорстокий,
Дай мені свій простір і неспокій,
Сонцем душу жадібну налий! (Симоненко).

Примітка 2. Якщо однорідні члени речення зв'язані сполучниками **і (й)**, та **(=і)** в пари, то перед сполучниками коми не ставляться, а пари відокремлюються комами:

Життя — це ріка, в якій попутно й навально тече минувшина й теперішність, добро й зло, правда і кривда (Федорів).

Примітка 3. Коли сполучники **і (й), та (=і), або, чи** не повторюються, кома перед ними не ставиться (про сполучник **або** див. ще п. 15):

Було як заговорить ***або*** *засміється — і старому веселіше стане* (Марко Вовчок).

Картина була надзвичайна, неначе сон ***чи*** *казка* (Довженко).

Примітка 4. Коли два слова, перед кожним з яких стоїть сполучник **і** або **ні**, становлять єдиний усталений вислів, то кома між ними не ставиться: *і та́к і ся́к, і туди́ і сюди́, і вдень і вночі; ні туди́ ни сюди́, ні ся́к ні та́к, ні се́ ні те́, ні вдень ні вночі, ні ри́ба ні м'я́со* тощо.

Кома не ставиться також між двома однорідними членами речення, що з'єднуються повторюваним сполучником і утворюють тісну смислову єдність (звичайно такі однорідні члени не мають при собі пояснювальних слів):

А потім ***і*** *щастя* ***і*** *горе обірвались так раптом* (Леся Українка)

3. Між однорідними членами речення, з'єднаними протиставними сполучниками **а, але, однак, проте, а проте, зате, та (=але), так, хоч (хоча).**

В життя розкритій книзі
Сторінок безліч є,
В які вписати мусиш
І ти життя своє.
Вписати не чорнилом,
А полум'ям душі (Братунь).

Задер голову Баглай, стежить, як поволі, але вперто підіймаються голуби над собором (Гончар).

Хоч живемо з пучок, а проте й для нас є місце у церкві (Коцюбинський).

Тече вода в синє море,
Та не витікає (Шевченко).

Полетіла б я до тебе,
Та крилець не маю (Пісня).

З виду дід був... столітній, хоч ще кремезний (Панас Мирний).

4. Перед сполучниками **і, а також, ще й, а то й, та й, та ще,** які приєднують до попередніх членів речення ще один елемент:

Давид роздягся, шинель на ключці повісив, і будьонівку (Головко).

Зазеленіли луги, ще й дібровонька (Пісня).

5. Перед другим з парних сполучників **не тільки... а й (не тільки... але й, не тільки... а ще й, не тільки... але також і), як... так і, не так... як, хоч... але (та), не стільки... скільки,** що вживаються при однорідних членах речення:

Як би це добре було, коли б я не тільки спочив, а й вивіз собі матеріал для роботи (Коцюбинський).

Як російська, так і європейська критика все частіше звертає своє око на наше письменство, ставить йому свої вимоги (Коцюбинський).

Не так тії вороги,
Як добрії люди —
І окрадуть жалкуючи,
Плачучи осудять (Шевченко).

6. Перед словами **а саме, як-от, як** та ін., що стоять у реченні з однорідними членами після узагальнюючих слів:

Ми певні, що... Ваше чуле серце не обмине... нашого благання й жаги — бачити рядом із такими талановитими виставниками «Наталки Полтавки», як Кропивницький, Саксаганський, Садовський, Затиркевич, і Вас, наша зоре! (Панас Мирний).

Весільний обряд складається з трьох частин, а саме: заручин, сватання й весілля.

7. При повторенні слова для означення великої кількості предметів, тривалості дії, для підкреслення згоди або заперечення тощо:

Все, все *згадала вона в ту хвилину!* (Довженко).

Рости, рости, *моя пташко,*
Мій маковий цвіте (Шевченко).

Здається, часу і не гаю, а ***не встигаю, не встигаю!*** (Костенко).

8. Для виділення звертань і зв'язаних з ними слів (про знак оклику при звертаннях див. § 117, п. 3):

Мово ***рідна,*** *слово* ***рідне,***
Хто вас забуває,
Той у грудях не серденько,
Тільки камінь має! (Воробкевич).

Народе мій, ясна любове,
Ти волю лиш яви свою —
Поклич,— а серце вже готове
За тебе згинути в бою! (Павличко).

Я не люблю тебе, ненавиджу, ***беркуте!*** (Франко).

Де ж ти дівся, в ***Яр глибокий***
Протоптаний шляху? (Шевченко).

9. Після вигуків, якщо вони вимовляються з окличною інтонацією меншої сили, ніж наступні слова в реченні (пор. § 117, п. 4):

Гей, *на коні, всі у путь!* (Тичина).
О, *як люблю я рідну землю...* (Воронько).

Примітка 1. О, ой, коли вони інтонаційно тісно зв'язані з дальшим звертанням (тобто після них немає паузи), комою не відокремлюються:

О, *люде мій бідний, моя ти родино,*
Брати мої вбогі, закуті в кайдани!
(Леся Українка).

Ой *волохи, волохи,*
Вас осталося трохи (Шевченко).

Примітка 2. Після **ну, ой, ах** і т. ін., ужитих для підсилення, кома не ставиться:

Ну *що б, здавалося, слова...*
Слова та голос — більш нічого (Шевченко).

Ой *летіла гуска додому —*
Та впала, як грудка, додолу (Драч).

Примітка 3. Не відокремлюються вигуки на початку речення, якщо вони стоять перед особовим займенником, після якого йде звертання:

Ой *ти, дівчино,*
З горіха зерня,
Чом твоє серденько —
Колюче терня? (Франко).

Гей *ти, поле колоскове,*
молодість моя! (Сосюра).

10. Після стверджувальних слів **так, еге, гаразд, (а)якже, авжеж** та ін., заперечення **ні,** запитання **що,** а також підсилювального **що ж, коли** безпосередньо за цими словами йде речення, яке розкриває їх конкретний зміст:

Так, *це була вона, його земля,*
Про неї він співав і нею марив (Павличко).

Еге, *я правду вам казав* (Гребінка).
— *Земляка свого бачили?..—* ***Аякже,*** *бачив* (Головко).

Ні, *я хочу крізь сльози сміятись,*
Серед лиха співати пісні (Леся Українка).
— ***Що,*** *титаря вбили?* (Шевченко).

Що ж, *отак і проходить вечір,*
По-лисячому тихо, без стуку (Б. Олійник).

Увага. Слід відрізняти стверджувальні слова **так, гаразд** від прислівників **так, гаразд,** після яких кома не ставиться:

Так *ніхто ще не вірив у мене!* (Чубач).
Гаразд *ідуть наші справи.*

Так само слід відрізняти заперечення **ні** від повторюваного сполучника **ні** (див. п. 2).

11. Для виділення вставних слів і вставних речень (про вживання тире або дужок при вставних словах і вставних словосполученнях та реченнях див. § 121, п. 14 і § 123, п. 2):

Треба хліба людині й металу,
Треба музики і п'єдесталу,
Та, ***мабуть,*** *над усе до загину*
Треба віри людині в людину (Забаштанський).

І, ***можливо,*** *моє серце-проміння*
Зловить в свої долоні дитина
І всміхнеться (Братунь).

А в хлібороба, звісна річ, роботи — як води, від снігу до снігу (Федорів).

З Копачів я, ***бачте,*** *родом* (Білоус).

Погане, ***я чував,*** *життя собаче,*
Недобре ж і Вовкам (Глібов).

Примітка 1. Вставними найчастіше бувають такі слова й словосполучення: *бач, бачиш, бачте, безперечно, безсумнівно, безумовно, бувало, видимо, видно, відома річ, власне, головне, головним чином, далебі, до речі, звичайно, звісно, здавалось, здається, значить, зрозуміло, кажуть, коротко кажучи, либонь, мабуть, між іншим, мовляв, може, можливо, навпаки, на жаль, на мій погляд, на нашу думку, наприклад, нарешті, на щастя, немає сумніву, отже, очевидно, певна річ, певно, по-перше, по-друге, правда, проте* й *однак* (не на першому місці в головному або підрядному реченні, де ці слова є сполучниками), *сказати б, справді, щоправда, як видимо, ясна річ* і деякі інші.

Увага. Слід відрізняти вставні слова та словосполучення від подібних до них слів, які є членами речення й комами не виділяються:

*У нижчеподаній статті я, **звичайно,** не охоплюю всіх проблем розвитку української мови* (Рильський).

Але: *Концерт звичайно закінчується о 10 годині.*

*Ці слова, **до речі,** викликають сумнів.*

Але: *Ці слова сказані до речі.*

Примітка 2. Якщо сполучник **а** (рідше **але**) відноситься до вставного слова, він комою не виділяється — **а власне, а втім** тощо.

*Чи не вкажете мені яких творів про методи етнографічні, **а власне,** про способи записування народних пісень?* (Леся Українка).

Примітка 3. Вставні слова не виділяються комами, якщо вони належать до відокремлених членів речення:

Дмитро, очевидно поспішаючи, не поснідав.
Пор.: *Дмитро, поспішаючи, очевидно, не поснідав.*
Надвечір, мабуть годині о шостій, почався дощ.
Пор.: *Я буду у вас сьогодні, мабуть, увечері.*

Примітка 4. Не виділяються комами такі слова: *адже, все-таки, все ж таки, наче, начебто, немов, немовби, ніби, нібито, от, принаймні,* які не є вставними.

12. Для виділення порівняльних зворотів, що вводяться словами **як, мов, наче, немов, ніби, як і, ніж** і т. ін.:

*Із степу, **як** із вогкої печери, тягло свіжою прохолодою* (Гончар).

Це місто [Київ] *прекрасне, **як** усмішка долі* (Костенко).

Припадаю вустами до слова,
***Мов** до стиглого грона калини* (Кащук).

Зникло лихоліття,
***Наче** уві сні* (Братунь).

*Він справді здригнувся, **немов** ступив у студену воду* (Мушкетик).

*В цей час у порту завжди, **ніби** граючись у хрещика, сновигали матроси всіх націй* (Панч).

Примітка 1. У сталих фразеологічних зворотах перед порівняльним сполучником кома не ставиться:

*Дощ ллє **як** з відра.*
*Почервонів **як** рак.*

Примітка 2. Іменна частина складеного присудка, приєднана з допомогою сполучників **як, мов, ніби** тощо, комою не відокремлюється:

*Руки зробилися **як** лід.*

Примітка 3. Звороти, що вводяться в речення за допомогою сполучника **як** і мають значення «у ролі кого, чого», комою не виділяються:

*Про масштаби Довженка **як** письменника можна судити з його найбільшої літературної праці — «Зачарованої Десни»* (Новиченко).
*Розглядаємо вашу відповідь **як** згоду.*

Примітка 4. Не ставиться кома перед **як, ніж** у виразах **(не) більш як, (не) раніше ніж, (не) довше ніж** і т. ін.
*Сидів не більш **як** півгодини.*
*Роботи вистачило не довше **ніж** на два дні.*

13. Для виділення допустових речень:
Коли під'їхали до собору одержувати комбікорм, то на дверях висів замок, хоч до кінця робочого дня було ще далеко (Гончар).

Примітка. Коли **хоч (хоча)** вжито не в допустовому реченні, а при окремому члені речення як частку, кома перед ним не ставиться:
*Дай мені **хоч** трохи води.*

14. Для виділення прикладок як поширених, так і непоширених, особливо коли вони відносяться до власного імені або займенника:
*Дмитрик, **восьмилітній хлопчик,** вискочив з душної низенької хати* (Коцюбинський).
*Нехай мене, **Кармелюка,** в світі споминають!* (Марко Вовчок).

Отак роки, отак без краю
На струнах Вічності перебираю
*Я, **одинокая верба*** (Тичина).

Я син простого лісоруба,
Гуцула із Карпатських гір (Павличко).

Примітка. Про вживання дефіса при прикладках див. § 27, а про вживання тире — § 121, п. 7.

15. Для виділення відокремлених прикладок, що починаються словами **як, тобто (себто, цебто), або (= тобто)** тощо:
***Як** учений, етнограф і фольклорист, Франко все життя з палким інтересом ставився до народної творчості* (Рильський).
*Тайга, **тобто** заболочений хвойний ліс із домішкою осики, тягнеться на сотні кілометрів.*
*Орфографію, **або** правопис, повинен знати кожен.*

Примітка. Прикладки зі сполучником **як** виділяються комами тільки тоді, коли вони виразно відокремлюються інтонаційно й мають додатковий смисловий відтінок причиновості. В інших випадках коми не ставляться:
*Шевченко **як** поет відомий всьому світові.*
*Мова йде про Архипенка **як** художника.*

16. Для виділення зворотів, що обмежують або уточнюють зміст усього речення й починаються словами **крім (опріч), за винятком, особливо, включаючи, замість, напри-**

клад, навіть, зокрема й под., якщо вони виразно інтонаційно відокремлюються:

Було про що думати цієї ночі, та він примусив себе не думати зараз ні про що, ***крім бою*** (Сизоненко).

Без гарячої любові до природи людина не може бути митцем. Та й не тільки митцем, ***особливо зараз,*** *коли треба перебудувати майже все* (Довженко).

Майже всі твори видатного художника, ***включаючи*** *етюди, були представлені на цій виставці.*

На краю села, ***замість*** *похилої хатини, стояв великий будинок.*

Гризуни, ***наприклад*** *ховрашки, завдають багато шкоди полям.*

Усі мешканці села, ***навіть*** *діти й старі, поспішали в поле.*

Він полюбляв, щоб до Волі приходили гості, ***зокрема*** *Рада й Аліна* (Яновський).

17. Для виділення відокремлених означень, виражених:

а) Дієприкметниками та прикметниками, що мають при собі пояснювальні слова й стоять після означуваного іменника:

Вмирав поет, ***залюблений у світ,***
Вмирав поет, ***задивлений у море*** (Осадчук).

Деревця молоді, ***укриті білим пухом,***
Тихенько сплять над Волгою в снігу... (Забашта).

Розгойдане море, ***вже брудне й темне****, наскакувало на берег і покривало скелі* (Коцюбинський).

б) Дієприкметниками та прикметниками, що не мають пояснювальних слів і стоять після означуваного іменника, особливо в тих випадках, коли перед іменником є вже означення:

Ясне сонце, ***тепле й приязне****, ще не вспіло наложити палючих слідів на землю* (Панас Мирний).

Живе життя і силу ще таїть
Оця гора, ***зелена і дрімлива*** (Зеров).

Слався, мій народе, ***мій гордий, чесний, добрий, молодий*** (Вінграновський).

в) Дієприкметниками та прикметниками (як із пояснювальними словами, так і без них), поставленими перед іменником, якщо вони, виступаючи в ролі означення до іменника, мають ще обставинний відтінок («будучи», «бувши»...) або відділені від іменника іншими членами речення:

Дезорганізований раптовістю нічної атаки, *ворог не встиг учинити скільки-будь сильного опору* (Гончар).

*У червонім намисті, **зав'язана великою хусткою,** Марта була б дуже гарною молодицею* (Нечуй-Левицький).

г) Дієприкметниками й прикметниками (як із пояснювальними словами, так і без них), що стосуються особових займенників:

*Як я, **бідна,** тут горюю, прийди подивися* (Котляревський).

*Вона стоїть навпроти Сагайди, **маленька,** мов курілка на межі* (Гончар).

Дивився [*Юрко*] *на батька, і йому стало жаль його, **завчасно постарілого, спрацьованого*** (Харчук).

д) Іменниками в непрямих відмінках (з прийменниками або без них), щоб надати їм більшої ваги порівняно з іншими членами речення:

*Висока на зріст, рівна станом, але не дуже тонка, **з кремезними ногами, з рукавами, позакачуваними по лікті, з чорними косами,** вона* [*Мотря*] *була ніби намальована на білій стіні* (Нечуй-Левицький).

*До неї наближалась мати... Іллевського, невисока, досить повна жінка, з **кошиком у руці*** (Гончар).

Примітка. Не виділяються й не відокремлюються комами означення з пояснювальними словами або без них, коли вони за змістом невіддільні від слів, яких стосуються:

*Минаючи убогі **села***
Понаддніпрянські невеселі,
я думав... (Шевченко).

18. Для виділення відокремлених уточнювальних обставин часу, місця тощо:

*А вечорами, **по роботі,** він не раз до пізньої ночі ходив у важкій задумі по болотистих улицях Борислава* (Франко).

*Сьогодні вранці, **під час перерви,** побачивши, що Кажан пішов у сад, Олег кинувся нагору, до його кімнатки* (Донченко).

*Там, **за горами,** давно вже день і сяє сонце, а тут, **на дні міжгір'я,** ще ніч* (Коцюбинський).

*По той бік шляху, **десь далеко в степу, за садками,** тремтить червона заграва...* (Тютюнник).

19. Для виділення відокремлених обставин, виражених дієприслівниковими зворотами:

*Маруся, **вийшовши з кімнати,** засоромилась* (Квітка-Основ'яненко).

*Почали люди серпи гострити, **лаштуючись до жнив*** (Коцюбинський).

***Забившись у дровітню,** я плакав, коли Мальва залишала наше подвір'я* (Земляк).

Переглядаючи трагічні сторінки Каменяревого життя, *поет* [*Павличко*] *постійно пам'ятає про зв'язок Франка з нашим часом* (Лубківський).

Примітка. Дієприслівниковий зворот, який стоїть після сполучників **і, та, а,** що з'єднують однорідні присудки, виділяється комами з обох боків:

Прислухались і, ***не вірячи самі собі,*** *одхиляли сінешні двері* (Коцюбинський).

20. Для виділення відокремлених обставин, виражених одиничними дієприслівниками, коли вони означають час, причину, умову дії:

Повечерявши, *полягали спати* (Панас Мирний).
Прощаючись, *Багіров відкликає Ясногорську вбік* (Гончар).
Не повіривши, *Чабанчук кинувся в канцелярію* (Донченко).
Попрацювавши, *можна й відпочити.*

Примітка. Одиничні дієприслівники, що стоять безпосередньо при присудку й мають значення прислівника, комами не відокремлюються:

Вона сиділа ***замислившись*** (Яновський).

Ідуть дівчата в поле жати
Та, знай, співають ***ідучи*** (Шевченко).

Із вирію летять ***курличучи*** *ключі* (Зеров).

КОМА В СКЛАДНОМУ РЕЧЕННІ

У складному реченні кома ставиться:

1. Для відокремлення речень, що входять до безсполучникового складного речення (про вживання крапки з комою або тире в таких реченнях див. § 119, п. 2 і § 121, п. 9):

В житі синіли волошки та сокирки, білів зіркатий ромен, червоніла квітка польового маку (Коцюбинський).

Підведу од книжки очі,—
Під вікном ростуть банани,
Шелестять високі пальми,
Мирти, фіги і платани (Кримський).

Пісня [*«Два кольори»*] *пішла в глибини, пісня пішла на вершини, ніхто нікому її не віддасть, навіть авторам* (Драч).

2. Для відокремлення речень, що входять до складносурядного речення (про вживання тире в таких реченнях див. § 121, п. 9):

Один кривавим потом умивається, та робить, та дбає, а другий, ледащо, лінується... або ще п'є... (Грінченко).

Жде спрагла земля плодотворної зливи,
І вітер над нею гуляє бурхливий (Франко).

Непокривлену душу хотіли зламати,
Та ламалися тільки болючі киї,
Наді мною ночами відплакала мати,
Я ж не зрікся ні мови, ні пісні її (Павличко).

Усе іде, але не все минає
Над берегами вічної ріки (Костенко).

Примітка 1. Іноді перед сполучниками сурядності **і, та, а, але, однак** і под. замість коми ставиться крапка, щоб надати більшої самостійності реченням, які могли б бути складовими частинами простого або складносурядного речення:

Острів, як спрут, занурив у море шершаві лаби, приссався до нього, наче хоче спинитись. Але не може (Коцюбинський).

Ми якось дуже звикли, що він [Ойстрах] є.
А от нема. І струни його стихли (Костенко).

Примітка 2. Якщо в складному реченні зі сполучниками **і (й), та (= і)** є спільне повнозначне слово або спільне головне чи підрядне речення, то кома перед **сполучниками не ставиться:**

На хвилину раптом стихли голоси і спинилися тіні (Смілянський).

Він... розказував, яку в їх селі рибу ловлять і яка в їх ріка рибна, що усяка риба ведеться (Марко Вовчок).

І знов моя до тебе думка лине,
Далекий краю ранньої зорі,
Де тигрів слід веде до Уссурі
І спіє виноград між віт ялини (Борис Тен).

3. Для відокремлення речень, що входять до складного речення з безсполучниковим і сурядним зв'язком:

Синіють води, зеленіє яр,
І стеляться сліпучі краєвиди (Зеров).

О так! Минають роки і віки,
Усе спливає хвилями ріки,
Й життя нові нам ставить теореми (Борис Тен).

4. Для відокремлення речень, що об'єднуються в одне складне речення за допомогою повторюваних сполучників **і...і, ні...ні, або...або, то...то, чи...чи** тощо:

І розсвіте, і вийдуть сміді люди,
І порохом пропахне сніг і дим,
І розсвіте, і всесвіт видно буде,
Весь світ, всю долю видно стане їм (Бажан).

Ранок такий-то тихий та ясний придався: ні вітерець не війне, ні хмарка не збіжиться (Марко Вовчок).

Або не сокіл я, або спалила мені неволя крила (Леся Українка).

То дощ, то сніг, то знову дощ,
І листя лопотіло (Вінграновський).

Чи осінь, чи зима, чи в зелені діброва
весни вітає дні, чи літо славить птах,—
усе мені шумить хода твоя шовкова,
і стан твій молодий пливе в моїх очах (Сосюра).

5. Для відокремлення в складнопідрядному реченні підрядних речень, уведених сполучниками або сполучними словами, від головних і від інших підрядних:

Так тихо сходить місяця підкова,
Що аж завмерли гори та ліси... (Пушик).

І той любов'ю повниться до світу,
Хто рідну землю має під собою... (Вінграновський).

Ось чутно, як несе вітер якусь новину з далекого лісу, що синіє за горбочком (Коцюбинський).

Він жив на самому кінці села, там, де глибокий яр входив у ліс вузьким клином (Нечуй-Левицький).

Весь край слов'янський чує крок дружин,
Які спішать на збір у Дрогичин (Бажан).

Спасибі, що мені відкрили очі
На невмирущу душу материнську,
Без котрої збіднів би цілий світ (Підсуха).

Душа летить в дитинство, як у вирій,
бо їй на світі тепло тільки там (Костенко).

Дай мені, Вітчизно, та для пісні сили,
щоб тебе в цій пісні славить і любить,
щоб для тебе серцем вічно зеленіти (Сосюра).

Під липами неподалік колгоспної контори почали сходитись лише опівдні, хоч два автобуси, які мали відвезти хлопців та їхніх родичів до району, стояли тут іще з восьмої ранку (Гуцало).

Рідний дім залишається в серці,
Як далеко від нього не йди (Чубач).

Ти гукай, не гукай,
а літа не почують.
Все біжать та спішать —
хоч співай чи ридай... (Б. Олійник).

Примітка 1. Кома не ставиться перед **як** у виразах **як слід, як треба, як годиться** й под., коли нема ясно визначеного підрядного речення:

*Роби **як слід,** то й добре буде.*

Примітка 2. Комою не відокремлюються одиничні займенники та прислівники, що є, власне, частиною непрямого питання:

*Бачив хлопця й не сказав **якого.***
*Мати повернеться, та не знати **коли.***

Примітка 3. При складених сполучниках і сполучних словах **тому, що, через те що, для того щоб, незважаючи на те що, після того як, внаслідок того що, замість того щоб** кома ставиться один раз: або перед усім складеним словосполученням, або перед сполучником **що, щоб, як** — залежно від змісту та інтонації:

*Надворі стало темно, **через те, що** небо заволокло чорною хмарою.*

*Надворі стало темно, **через те що** небо заволокло чорною хмарою.*

Примітка 4. Кома ставиться перед **як** у зворотах **не хто інший, як...; не що інше, як...:**

*Те, що її зацікавило, було **не що інше, як** троє осідланих коней під ганком вілли* (Коцюбинський).

Примітка 5. Коли перед підрядним реченням стоять частки **не, і,** то підрядне речення не відділяється від головного комою:

*Мене цікавить **не** як це сталося, а які можливі наслідки цього факту* (Пор.: *Мене цікавить **не** те, як це сталося...*).

*Треба бути уважним **і** коли обставини цьому не сприяють.* (Пор.: *Треба бути уважним **і** тоді, коли обставини...*).

Примітка 6. При збігу сполучників перед другим із них кома не ставиться тоді, коли в наступному реченні наявні співвідносні слова **то, так:**

***І якщо** пісня вийде в люди,*
***То** пломінь серця не згашу* (Малишко).

Пор.: *Але коли Ви такі добрі, що не одмовились би перекласти щось із рукопису, то я позволю собі скористуватися з сього **і, якщо** зможу, пришлю Вам рукопис* (Коцюбинський).

Якщо перший сполучник протиставний **(а, але, однак** і т. ін.), то кома після нього взагалі не ставиться:

*Він прокинувся увечері, ...довго пив чай, **а коли** зовсім стемніло, став збиратися у свою п'яту вилазку* (Первомайський).

§ 119. КРАПКА З КОМОЮ (;)

Крапка з комою ставиться:

1. Між поширеними однорідними членами речення, особливо якщо в середині хоч би одного з них є коми:

Привіт тобі, зелена Буковино,
Твоїм хорошим горам і гаям;
Твоїм одважним, дорогим синам! (Самійленко).

Котовський справді палив поміщицькі маєтки; справді з'являвся до багатіїв, вимагав у них боргові зобов'язання бідняків і тут же, перед їхніми очима, нищив; справді забирав гроші й роздавав злидарям (Смолич).

2. Між реченнями, що входять до безсполучникового складного речення, коли вони поширені або в середині їх уже є розділові знаки:

Та ні, він [І. Франко] був, і є, і завжди буде,
Цей велетень, цей титанічний дух;
Його вогонь не вигас, не заглух,—
Він вкладений навіки в наші груди (Павличко).

Було, мабуть, гарно: вночі випав сніг, і сліпучо-біла вулиця леліла сріблом; крізь просвічені скісним заполудневим сонцем шибки вікон зеленіло... ялинкове гілля; з крутосхилу Ботанічної злітали верхи на ґринджолятах хлопчаки (Дрозд).

3. Між реченнями — частинами складносурядного речення, зв'язаними сполучниками **а, але, проте, однак, все ж таки** (рідше — сполучниками **і, та**), якщо ці речення мають значний обсяг або в середині їх є коми:

І крізь мокру сніговицю
Бачу я вогонь червоний,
Наче сонце, що конає
У молочній білій млі;
А навколо нього мріють
Наче тіні чорних птахів (Леся Українка).

Ся розмова лишила в мені якийсь гіркий несмак; але миритись, брати назад свої слова у мене не було бажання (Леся Українка).

4. Між поширеними однорідними підрядними реченнями, підпорядкованими одному й тому ж головному, особливо коли в середині таких підрядних уже є розділові знаки:

Доводилося вам їздити пізньої весни чи раннього літа по Україні? Міряли ви її безмірні шляхи зелених та рівних степів, де ніщо не забороняє вашим очам виміряти їх і вздовж, і вшир, і впоперек; де одні тільки високі могили нагадують вам про давнє життя людське...; де синє небо, побратавшись з веселою землею, розгортає над нею своє блакитне, безмірно високе, бездонно-глибоке шатро..? (Панас Мирний).

І тепла радість душу обняла,
І сам не знаєш у задумі світлій,
Що краще — вечір цей чи ночі мла;
Що краще — біля тебе сад розквітлий
І серць квітучих трепет молодий
Чи над тобою зоряні сади (Борис Тен).

5. Між групами незалежних речень, коли необхідно вказати межі між ними на відміну від розмежування окремих речень:

Щойно полуниця відходить, а вже буріють вишні-петринівочки, шовковиця сиплеться, а там зажовтіють абрикоси; буває, так наспіє полуниці, то жінкам невправка з нею, тоді оголошується загальна мобілізація, вже й металурги лазять поруч з дітьми по садках... (Гончар).

Примітка. Крапка з комою ставиться також у кінці досить великих рубрик переліку (про крапку в цих випадках див. § 115, п. 3).

§ 120. ДВОКРАПКА (:)

1. Якщо перед однорідними членами речення стоїть узагальнююче слово або словосполучення, що вказує на перелік, то перед першим однорідним членом або словом, яке до нього відноситься, ставиться двокрапка:

*У густій мряці, білій як молоко, **все** пропадало: небо, гори, ліси, пастухи* (Коцюбинський).

Несуть пани есаули
Козацькую збрую:
Литий панцир порубаний,
Шаблю золотую,
Три рушниці-гаківниці
І три самопали... (Шевченко).

Заснув, знечувся й коли, і снилися красиві коні: сірі, гніді, вороні (Симоненко).

Примітка 1. Двокрапка ставиться перед однорідними членами речення й тоді, коли нема узагальнюючого слова, якщо тільки перед переліком робиться попереджувальна пауза, а однорідні члени речення читаються з перелічувальною інтонацією:

Та в цю хвилю двері розчинились
і ввійшли: якийсь рудобородий
в довгому старім плащі подертім;
з лірою ж за ним дідок кошлатий,
що все кашляв та все очі мружив;
іще й третій, що безруко щуливсь,
лиш рукав сорочки теліпався (Тичина).

Примітка 2. Про вживання тире перед узагальнюючим словом див. § 121, п. 5.

2. Двокрапка ставиться між двома реченнями, що входять до складу безсполучникового складного речення, якщо друге речення розкриває зміст першого речення в цілому або одного з його членів, а також указує на причину того, про що йдеться в першому реченні:

Лаврін не поганяв волів: він забув і про воли, і про мішки й тільки дивився на Мелашку (Нечуй-Левицький).

Якби його так намалювати,— сказали б: то не чоловік сидить, то — сам сум! (Панас Мирний).

Ліс іще дрімає, а з синім небом уже щось діється: воно то зблідне, наче від жаху, то спалахне сяйвом, немов од радощів (Коцюбинський).

Як мала у тебе сила,
То з гуртом єднайся ти:
Вкупі більше зробиш діла,
Швидше дійдеш до мети (Грінченко).

Як і вони — я був щасливим:
Із теплих уст ловив слова,
Що казкою ставали, дивом,
В якому всесвіт ожива (Ющенко).

Примітка. Про вживання двокрапки при прямій мові див. § 125, п. 3.

§ 121. ТИРЕ (—)

Тире ставиться:

1. Між підметом і присудком, коли останній виражений іменником або кількісним числівником у називному відмінку, а дієслова-зв'язки немає. При цьому присудок може бути як непоширеним, так і поширеним:

Бук — дерево.
Три та сім — десять.
Київ — столиця України.
Мистецтво — найкращий педагог (Гончар).

Пісня і праця — великі дві сили,
Їм я бажаю до скону служить (Франко).

І один у полі — воїн (Дольд-Михайлик).

Примітка. Перед заперечним присудком, вираженим **іменником** у називному відмінку з заперечною часткою **не**, тире звичайно не ставиться:

Серце не камінь.

2. Між підметом і присудком, коли один із цих членів речення (або обидва) є інфінітивом:

Говорити — річ нудна.
Працювати слід до дна (Рильський).

Життя прожити — не поле перейти (Прислів'я).

3. Перед **це (це є), оце, то, ось, (це) значить,** якщо присудок, виражений іменником у називному відмінку або неозначеною формою дієслова, приєднується за допомогою цих слів до підмета:

Гетьман, може, як ніхто інший знав, що любити Україну — це найперше захистити її надійно від усіх ворогів (Лупій).

Класична пластика і контур строгий,
І логіки залізна течія —
Оце твоя, поезіє, дорога (Зеров).
Сміле слово — то наші гармати,
Світлі вчинки — то наші мечі (Грабовський).
Зернина — то життя у сповитку (Кащук).
Серце чисте співця —
То ранкової відблиск роси (Ющенко).

Гармонійне злиття ідеї з художньою формою, в яку вона вбрана,— ось формула ідеального твору мистецтва (Дрозд).

Жити мені без праці — значить не жити (Павличко).

Примітка. Тире ставиться й перед єднальним сполучником (або зрідка після нього) між двома присудками, якщо другий з них виражає щось несподіване або різко протилежне до висловленого першим:

Земля на прощання усміхнулась — і потемніла (Панас Мирний).

Повечеряємо — і за роботу (Тютюнник).

Мигне тільки рябенька спинка або гострий шпичастий хвостик — і зникне (Коцюбинський).

Або — після сполучника:

Я тоді швидко підводжусь і — зирк через комин (Довженко).

4. На місці пропущеного члена речення, переважно присудка:

Крізь шибку виднілись білі колони тераси, а за ними — квітник (Коцюбинський).

Без витоку нема ріки,
Як без коріння — крони (Осадчук).

5. Перед узагальнюючим словом, що стоїть після однорідних членів речення:

День, вечір, ніч, ранок — все біле, все тьмяне (Леся Українка).

Ні спека дня, ні бурі, ні морози —
Ніщо не вб'є любов мою живу (Сосюра).

6. Після переліку, якщо перелік іде за узагальнюючим словом і не закінчує речення:

Сотні й тисячі українських дівчат: колгоспниць, робітниць, студенток, лікарів, інженерів — у сірих шинелях радянських воїнів ідуть на захід (Бажан).

Українські дореволюційні письменники: Шевченко, Марко Вовчок, Панас Мирний, Нечуй-Левицький — багато творів присвятили зображенню жахливої долі українського народу.

7. Для виділення прикладок, якщо вони стоять у кінці речення й перед ними можна, не змінюючи змісту, вставити **а саме:**

У своїм невеличкім гурточку він [Гуща] *завів новину — гуртову працю* (Коцюбинський).

Примітка. Якщо прикладка є власним іменем, то вона частіше відокремлюється комами:

Обабіч Свирида сиділи Мурий і ще один муляр, Тимко (Копиленко).

Та друг мій, Ярослав, ще й після того не раз був на устах усіх! (Тичина).

Тамарі він чомусь видався схожим на доброго, покривдженого лісовика, Чугайстра, з гуцульської казки (Мушкетик).

8. **Між частинами заперечного порівняння:**

...То ж не вовки-сіроманці
Квилять та прокквиляють,
Не орли-чорнокрильці клекочуть,
Попід небесами літають,—
То ж сидить на могилі
Козак старесенький,
Як голубонько сивесенький,
Та на бандуру грає-виграває,
Голосно-жалібно співає (Народна дума).

9. **Між** реченнями, що входять до **безсполучникового складного чи складносурядного речень, якщо в другому з них подано висновок або наслідок дії першого:**

Защебетав соловейко —
пішла луна гаєм (Шевченко).

Вдарив революціонер —
захитався світ (Тичина).

Минали літа — росли сини (Головко).

Не жди ніколи слушної пори —
Твоя мовчанка може стать ганьбою! (Павличко).

Орач торкнеться до керма руками —
І нива дзвонить темним сріблом скиб (Стельмах).

10. Між частинами безсполучникового складного речення, коли перша частина виражає причину або умову, а друга — наслідок:

...Попадавсь їм багач у руки — вони його оббирали, попадався вбогий — вони його наділяли (Марко Вовчок).

Як тільки займеться десь небо — з другого боку встає зараз червоний туман і розгортає крила (Коцюбинський).

11. Між реченнями, коли зміст їх різко протиставляється:

Ще сонячні промені сплять —
Досвітні огні вже горять! (Леся Українка).

Закрався вечір, одшуміла праця,
Як сльози затремтіли ліхтарі,—
Та діти наші ночі не бояться (Рильський).

12. Між двома або кількома власними іменами, сукупністю яких називається вчення, теорія, науковий закон:

Фізичний закон Бойля — Маріотта.

13. Між двома словами на означення просторових, часових або кількісних меж (замість словосполучень із прийменниками **від...до**):

Автотраса Київ — Львів.

Навчання на курсах триватиме протягом січня — квітня.

Пам'ятки української мови XVI—XVIII ст.

Вантаж вагою вісім — десять тон.

14. Для виділення поширеної групи вставних слів (або вставного речення), що стоїть у середині речення:

*...Топольський — молодий чоловік, але — **на думку пана посла** — надзвичайно талановитий і солідний* (Маковей).

*Опукою згори — **аж вітром зашуміло** —*
Орел ушкварив на Ягня (Гребінка).

*А тоді зопалу — **не встигло радіо попередити!** — вернулися морози* (Яворівський).

Примітка 1. Про вживання ком і дужок при вставних словах і вставних реченнях див. § 118, п. 11; § 123, п. 2.

Примітка 2. Коли після тире стоять слова, що повинні бути виділені комами (наприклад, вставні слова), то перша кома опускається:

Не знать звідки взялись [орендарі], *наїхали й позбирали панські землі під оренду — **звісно,** за ту ціну, яку самі призначили* (Панас Мирний).

15. Разом із комою для відзначення переходу від підвищення до зниження інтонації в періоді:

Як тільки ясний день погасне
І ніч покриє божий мир,
І наше лихо трохи засне,
І стихне людський поговір,—
Я йду до берега крутого,
І довго там дивлюся я,
Як із-за лісу, з-за густого
Зіходить зіронька моя (Глібов).

Примітка. Про вживання тире при прямій мові див. § 125.

16. Як додатковий знак після коми перед словом, яке повторюється для того, щоб зв'язати з попереднім реченням наступне (найчастіше підрядне, яке підсилює, доповнює або розвиває головне):

Шевченківський Палій стоїть на порозі того прозріння, до якого доходить Іван Вишенський у поемі Франка,— на порозі усвідомлення, що тільки в діяльнім служінні своєму народові може бути остаточне виправдання людини, що тільки в ньому вища рація людського існування (Рильський).

17. Взагалі для означення спеціально підкреслюваної паузи різного змістового й стилістичного характеру:

Увечері кличуть: «Іди до панночки — розбирати» (Марко Вовчок).

Не слухає сонце,
За гору сідає
І нам посилає
На всю ніч — прощай! (Самійленко).

Сьогодні — майбутнього
далину я оком прозираю (Тичина).

На прю ми стали проти царства тьми,
Що оскверняє море й суходоли,
І віримо, що переможем — ми,
І знаємо, що не вмремо — ніколи! (Рильський).

§ 122. КРАПКИ (...)

Крапки ставляться:

1. На позначення перерваності або недокінченості мови:

Я тепер знаю... Але тоді, ви розумієте... Тоді я...я... І ще Аркадій... Ясно вам... Так... (Корнійчук).

Юнак розплющив очі: синь!
Літак... Димки... І височінь (Тичина).

Примітка. Крапки ставляться в середині речення при великій паузі, коли далі висловлюється щось несподіване:

Макар Іванович не збрехав: він справді заслаб... від страху (Коцюбинський).

Це за такими, певно, здавна,
відколи зорі у Ковші,
все плаче й плаче Ярославна —
В Путивлі... в музиці... в душі (Костенко).

2. На позначення уривчастості мови від хвилювання, зворушення й узагалі сильних переживань:

Я... я спокійніша... Ти не звертай уваги... так, трохи нерви... (Коцюбинський).

Плачеш?.. в груди б'єш, конаєш...
Я конаю, мати, й сам...
Ой... нащо ж... малу дитину
Доручала... ти... степам... (Олесь).

Примітка. У реченнях питальних і окличних у таких випадках ставиться знак питання або знак оклику та дві крапки вряд:

Встає народ, гудуть мости,
Рокочуть ріки ясноводі!.. (Рильський).

Стражники на людей стріляли, це відомо, а щоб селяни?.. (Гордієнко).

3. На позначення пропуску в цитаті, а також коли цитата береться з середини речення або коли цитоване речення наводиться не до кінця:

Про цей переклад «Іліади» І. Франко сказав: «... се не популяризований, але справді націоналізований наш український Гомер, і то націоналізований так щасливо, що я не знаю нації, яка могла б похвалитися подібною працею» (Кундзич).

Антиподом Чіпки є дрібний власник Грицько, що пнеться у великі господарі: «...до багачів горнувся, а на голоту дивився згорда», хоч сам вийшов з бідноти (З наукової літератури).

§ 123. ДУЖКИ [( )]

У дужки беруться:

1. Підзаголовки, пояснення іншомовних та маловідомих слів тощо:

Мова і час (Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови).

Вокатив (кличний відмінок) — форма іменника, що означає особу, до якої звертаються.

2. Вставні слова та вставні речення, подані як додаткові уваги до тексту (див. ще § 118, п. 11; § 121, п. 14):

Там батько плачучи з дітьми
(А ми малі були і голі),
Не витерпів лихої долі,
Умер на панщині!.. (Шевченко).

Україно моя! ***(А на серці тривога).***
Я не можу про тебе забути ніде (Вс. Швець).

3. Ремарки в драматичних творах при прямій мові дійових осіб:

Куниця ***(хапає її руки і притягає до себе, весь тремтячи від хвилювання).*** *Ольго! Ольго, рідна! Ти жива... ти тут... в таку хвилину!* ***(Плаче, цілує її руки).***

Ольга ***(голубить його голову).*** *Ну, годі-бо, заспокойся, бідний...* (Кочерга).

Кречет. Під час операції я прошу нікого не пускати... ***(До Аркадія).*** *Вас я прошу теж не заходити* ***(Повернувся, важко пішов по сходах нагору й зник за дверима...)*** (Корнійчук).

4. Ф р а з и, що вказують на ставлення слухачів до слів (промови) якоїсь особи:

(Оплески). (Сміх). (Рух у залі).

5. Прізвище автора, що стоїть після цитати, наведеної з його творів (див. приклади до п. 3).

6. Знак питання або знак оклику в цитатах для вияву ставлення автора до наведеного ним матеріалу (див. § 116, п. 2; § 117, п. 5).

Примітка 1. а) Кома, крапка з комою, двокрапка й тире не ставляться (крім поодиноких специфічних випадків) перед відкритою чи закритою дужкою, а тільки після останньої.

б) Знак питання, знак оклику та крапки можуть стояти перед закритою дужкою, якщо вони безпосередньо відносяться до слів, узятих у дужки: якщо ці знаки стосуються всього речення, їх ставлять після закритої дужки.

Примітка 2. При збігу в реченні внутрішніх і зовнішніх дужок можна в разі потреби застосовувати дужки різної форми (круглі та квадратні). При цьому круглі дужки слід ставити в середині квадратних.

Примітка 3. Після цитати, за якою йде в дужках посилання на автора та джерело, крапки не ставимо, а переносимо її за дужки. Проте, коли безпосередньо перед прізвищем автора є вже дужки, крапки слід ставити перед посиланням на автора або джерело:

Бувало так, що всю напругу свого таланту Рильський збирав у сонет, і в чотирнадцятьох рядках йому вдавалося дати монументальний образ епохи («Знак терезів — доби нової знак») (Павличко).

Примітка 4. Після закритої дужки, що нею закінчується речення, ставиться розділовий знак, якого вимагає ціле речення, незалежно від того, який знак стоїть перед закритою дужкою.

§ 124. ЛАПКИ (« »)

У лапки беруться:

1. Ц и т а т и, причому й тоді, коли цитата входить у середину речення як його складова частина:

...Усім нам, працівникам галузі перекладу, цього «високого мистецтва», за виразом К. І. Чуковського, або «благородного ремесла», як говорить Марія Домбровська, корисно пам'ятати слова О. Твардовського про С. Маршака як перекладача Бернса: «Він зробив його росіянином, залишивши шотландцем». Я б додав ще: «Він зробив його Маршаком, залишивши Бернсом»,— бо ж не сама тільки печать національності, а й печать індивідуальності лежить на кожному талановитому перекладі (Рильський).

2. С л о в а, що їх не вважають за свої, або що наводяться з відтінком презирливого чи іронічного ставлення до чужого вислову, а також слова, вжиті вперше або, навпаки, застарілі та незвичайні:

Для більшості її (Л. Українки) *сучасників той дух* (новаторського мистецтва) *нагадував «хмару, що сунулась так тяжко по долині», а для нас, «на високості» XX століття, він «одмінився, просвічений нагірним, чистим світлом»* (Павличко).

Моє ім'я враз із кількома іменами подібних до мене «во время оно» оббігало весь край, було пострахом усіх «мирних і вірноконституційних горожан»,— з моїм іменем усі вони в'язали поняття перевороту, революції різні (Франко).

3. Індивідуальні назви заводів, фабрик, клубів, пароплавів, організацій, підприємств, наукових праць, літературних творів, газет, журналів, кінофільмів тощо (див. ще § 38, п. 15, 17—20):

Завод «Арсенал», швейна фабрика «Дитячий одяг», крейсер «Аврора», фірма «Світанок», видавництво «Наукова думка», колгосп «Дружба», «Перехресні стежки» Івана Франка, газета «Слово», кінофільм «Устим Кармелюк».

Примітка 1. У лапки не беруться:

а) Власні назви неумовного характеру:

Львівський політехнічний інститут; Київська обласна лікарня; Українська універсальна товарна біржа; Харківський тракторний завод.

б) Власні складноскорочені назви установ, управлінь, видавництв і т. ін.: *Дніпрогес, Київенерго, Точелектроприлад.*

в) Назви телеграфних агентств: *Українське інформаційне агентство; агентство Пренса Латіна.*

г) Назви шахт, марок машин, літаків і т. ін., позначені номером або складені з абревіатури та номера:

шахта 3-біс, ВАЗ 21-09, літак Ту-334.

д) Назви марок машин, виробів, які стали загальновживаними: *форд, макінтош, наган* і т. ін.

е) Назви рослин, квітів, плодів:

антонівка, паперівка, конвалія.

У спеціальній літературі назви сортів рослин пишуться звичайно з великої літери: *яблуня Білий налив, тюльпан Чорний принц, пшениця Новинка* тощо.

є) Назви книжок у бібліографічних списках, у виносках, рецензіях, які наводяться після прізвища автора:

Гончар О. Собор.— К.: Дніпро, 1988.

Примітка 2. Про вживання лапок при прямій мові див. § 125.

Примітка 3. а) Кома, крапка з комою, двокрапка й тире ніколи не ставляться перед закритими лапками, а тільки після них.

б) Знак питання, знак оклику й крапки ставляться або перед закритими лапками, якщо вони відносяться лише до слів, поставлених у лапках, або після лапок, якщо ці розділові знаки стосуються всього речення.

Примітка 4. Якщо знак питання, знак оклику й крапки стоять перед закритими лапками, то після лапок ті самі знаки не повторюють-

ся; неоднакові ж знаки можуть, залежно від змісту, ставитися одночасно й перед закритими лапками, й після них.

Чи знайомі ви з романом Герцена «Хто винен?»

Але: *Невже ти не чув, як кликали: «До зброї, товариші!»?*

§ 125. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ПРЯМІЙ МОВІ

Для виділення прямої мови вживаються лапки або тире.

1. Коли пряма мова починається з абзацу, то перед початком її ставиться тире, а в кінці, як звичайно, крапка, знак питання, знак оклику або три крапки — залежно від характеру речення:

Зупинившись у кущах бузку,... Льоня одразу спитав:

— Ти звідки?

— З дому. З Підлісного,— відповіла Яринка.

— Маєш якусь справу?

— Та... думала тут декого зустріти (Козаченко).

2. Коли пряма мова йде в рядок, без абзацу, то перед початком її ставимо відкриті лапки, а в кінці — закриті лапки й відповідний до характеру речення розділовий знак:

У цей час я побачила далеко машину і стала показувати в інший бік: «Дивіться, дивіться! Хтось іде!» (Яновський).

3. Речення, що вказує, кому належить пряма мова («слова автора»), може:

а) Стояти перед прямою мовою; тоді після нього ставиться двокрапка:

Чується немолодий голос хазяйки: «Та двері, двері зачиняйте» (Шиян).

Я так давно тягнуся до краси;
Та лиш тепер посміла попросити:
«Навчи мене, ботаніко, роси
З пелюсток мрій на землю не трусити» (Чубач).

б) Стояти після прямої мови; у цьому випадку після прямої мови ставиться знак оклику або знак питання, або крапки — залежно від характеру речення. Після відповідного розділового знака перед словами автора ставиться тире:

— Тату! татку! — упізнали діти.
— Голуб'ята! — батько простер руки
(Тичина).

— Краще померти стоячи,
Ніж на колінах жити! —
Сказав учитель історії
Дітям (Б. Олійник).

— Хто там? — запитав на її легенький стукіт біля дверей Ковтун...

— Я, я! — нетерпляче повторила Яринка... (Козаченко).

Коли в кінці прямої мови за характером речення повинна бути крапка, замість неї ставиться кома:

— Ось ви, прославлений піїт, чи думали коли-небудь над тим, щоб мову, якою ми ось з вами розмовляємо, ...узаконити на папері. Щоб вона стала поряд з іншими мовами як рівна.

— Це неможливо,— категорично заперечив Капніст... — Мова наша чарівна, але ж не для друку, хто її вивчатиме, хто буде читати писане нею?

— Будуть, Василю Васильовичу,— вперто відказав Котляревський.— Якраз простонародна мова й має стати засобом нашої боротьби (Іваничук).

Коли пряма мова подається в лапках, після неї також ставиться тире:

«Як живете?» — в листі своїм княжна його [Т. Г. Шевченка] запитує (Білоус).

«Трава — що воно таке?» — запитав мене син (Драч).

в) Розривати пряму мову; тоді лапки ставляться тільки перед початком та в кінці прямої мови й застосовуються такі правила:

1) Коли на місці розриву не повинно бути ніякого знака або мала бути кома, крапка з комою, двокрапка, тире, то перед словами автора й після них ставиться кома й тире, а пряма мова продовжується з малої літери:

— У мене,— вів своє дід,— сини, двоє, на фронтах (Смілянський).

— Батьку,— мовила тихо,— ви так гарно співали, так гарно... (Загребельний).

«Мамо,— каже старший брат,— ходім додому!» (Марко Вовчок).

2) Коли на місці розриву мала бути крапка, то перед словами автора ставиться кома й тире, а після них — крапка й тире, причому пряма мова продовжується з великої літери:

— Нічого, нічого, Петю,— заспокоював майор.— Мати розуміється на цьому (Іван Ле).

— Зроду не чув, щоб так лисиці кидались на людей.

— А я чув,— сказав Жадан.— І не тільки чув. Бачив (Щербак).

3) Коли на місці розриву мав бути знак питання або знак оклику, то перед словами автора зберігається цей знак і додається тире, а після слів автора ставиться крапка й тире, причому пряма мова продовжується з великої літери:

— А, це ти, Максиме? — зрадів Карпо.— Заходь, заходь! (Коцюбинський).

— Оце довчивсь! — почав батько мені.— Що ж тепер?.. (Тесленко).

4) Коли на місці розриву мали бути крапки, то вони залишаються перед тире. Пряма мова продовжується або з великої, або з малої літери, залежно від того, яка літера була б після крапок при відсутності розриву. Після слів автора в першому випадку ставиться крапка й тире, а в другому — кома й тире.

Ходять тут усякі... — бурмоче дід.— Недавно двоє пройшло (Донченко).

5) Коли одна частина слів автора відноситься до першої частини прямої мови (що стоїть до розриву), а друга — до другої, то після слів автора ставиться двокрапка й тире, причому пряма мова продовжується з великої літери:

— Ходім,— сказав він і спитав: — Чого ж ти мовчиш?

Примітка 1. Правила цього пункту застосовуються й до речень, які містять цитати з вказівками, кому ці цитати належать.

Примітка 2. Діалоги й полілоги можуть подаватися без абзаців; це буває здебільшого тоді, коли їх хтось переказує. У такому разі лише перша репліка подається з абзацу й перед нею ставиться тире, а далі репліки наводяться в лапках; після них перед мовою автора ставиться тире, а перед ними після мови автора — двокрапка:

— Страх, розказує, яке діялось: народу, каже, як на війні, сила-силенна... а кінні наступають, душать. «Розходьтесь!» — гукають. А ті: «Не підемо, давай нам наше... ми за правду» (Коцюбинський).

4. Коли кілька реплік прямої мови йдуть у рядок, без вказівки, кому вони належать, то кожна з них береться в лапки, а між репліками ставиться тире:

«А в тебе земля ще де є?» — «Ні, нема».— «А хата є?» — «Є» (Панас Мирний).

Перед кожною реплікою (в тому числі й перед першою) можна також ставити тире, тоді кожну парну репліку слід брати в лапки:

— А в тебе земля ще де є? — «Ні, нема».— А хата є? — «Є».

Примітка. Лапки, що виділяють якесь слово або кілька слів у кінці прямої мови, зберігаються перед зовнішніми закритими лапками тоді, коли між ними стоїть знак оклику або питання:

«Ти дивився кінофільм «Данило — князь галицький?» — спитав він товариша:

Але: *Він сповістив: «Повернувся до Києва на пароплаві «Іван Франко».*

ПОКАЖЧИК

А

В

Є

Ж

З

І

Л

М

Н

П

Р

С

Т

У

Х

Ц

Ч

Ш

Щ

Ю

Я

ЗМІСТ

II. ПРАВОПИС ЗАКІНЧЕНЬ ВІДМІНЮВАНИХ СЛІВ

III. ПРАВОПИС СЛІВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

IV. ПРАВОПИС ВЛАСНИХ НАЗВ

V. НАЙГОЛОВНІШІ ПРАВИЛА ПУНКТУАЦІЇ

Київ, видавництво «Наукова думка»

Затверджено до друку вченими радами
Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН України
та Інституту української мови АН України

Оправа художника *Г. А. Клещара*

Здано до набору 08.07.92. Підп. до друку 21.10.92. Формат 84×108/32. Папір газетний. Літ. гарн. Друк. високий. Ум. друк. арк. 12,6. Ум. фарбо-відб. 12,6. Обл.-вид. арк. 15,93. Тираж 120 000 пр. Зам. 2-341.

Видавництво «Наукова думка». 252601 Київ 4, вул. Терещенківська, 3.

Оригінал-макет підготовлено у видавництві «Наукова думка»,
252601 Київ 4, вул. Терещенківська, 3.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе, 310057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

У45 **Український** правопис/АН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Інститут української мови — 4-те вид., випр. й доп.— К.: Наук. думка, 1993.— 240 с.
ISBN 5-12-003832-8 (в опр.)

У нову редакцію «Українського правопису» внесено ряд змін, зумовлених безперервним розвитком і удосконаленням мови. Зокрема вживання великої літери, уточнення правил написання складних слів, закінчення іменників II відміни в родовому відмінку, правила правопису складних прикметників і т. ін. Взагалі з наявного орфографічного кодексу усувається все застаріле, нечітко сформульоване, суперечливе.

Для фахівців та всіх, хто цікавиться питаннями правопису сучасної української мови.

У $\frac{4602020100\text{-}358}{221\text{-}93}$ інф. лист ББК 81.2 Ук-2

Для нотаток